

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192685

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP -831-5-8-74-15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83** Accession No **M445**
D455
Author **देशपांडे, श्रीधर गो.**
Title **सायंका.**

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

मनोहर ग्रंथ-माला प्रकाशन २४ वें

★ सायंतारा

ममूद्रजीवनाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली एक सामाजिक प्रणयकथा

लेखक

श्रीधर गोपाळ देशपांडे

२८ डिसेंबर १९४१

किंमत २॥ रु.

प्रकाशक
मनोहर महादेव केळकर,
मनोहर ग्रंथ-माला,
टिळक रोड, पुणे २.

मुखपृष्ठावरील चित्र मुंबईच्या आर्ट कॉर्नरचे
श्री. वसंत केळकर यांचे आहे.

मुद्रक
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण.
कॉमनवेल्थ कॉलनी, पुणे २

मनोगत—

१९१८ सालचा रुमर होता तो. पुण्याच्या बाजारपेठा रोपणार्थने फुटून निघाल्या होत्या. माणसाची रहदारी नि गजबज चालूच होती. पण बाजार उघडा होता इतक्या उशीरापर्यंत तो व्यापारासाठी म्हणून नव्हे, तर त्या दिवशी लक्ष्मीपूजन होतें म्हणून. सारी सव्याकाळभर तात्या ठिकठिकाणी लक्ष्मीपूजनाच्या पानमुपारीस जात होते, आणि त्याच बोट धरून एक सहासात वर्षांचा मुलगाहि हिडत होता. पुष्कळांच्या आपुलकीच्या आमंत्रणाना मान द्यायला हवा म्हणून वेळात वेळ काढून कर्तव्यबुद्धीन तात्या हिडत होते, नि तो लहान मुलगा मात्र वेवळ गमत वाटून रमला होता हिंडण्यात. ते झाले 'लक्ष्मीपूजन' !

केसरीचे अग्रलेख लिहिण्यात, किंवा मध्यवर्ती असेव्हीसचर्ची काही कामात किंवा राजकारणातल्या महत्त्वाच्या गोष्टींचा विचार करण्यात तात्या गढलेले असताना तो लहान मुलगा निःशक मनान जाऊन त्याच्या कामात व्यत्यय आणी.

“ काय रे श्रीधर ! ” तात्या अगदी न रागावता विचारत.

“ माझ्या प्रगतिपुस्तकावर सही करा तात्या. ” मी म्हणे. नि त्याच्या कामाच्या कागदावर माझ मराठी पहिलीच प्रगतिपुस्तक ठेवी. हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेपेक्षाहि मला ते प्रगतिपुस्तक जास्त मोलाचे वाटे त्या वेळी. आणि तात्या मग हसत, वाचीत, “ अभ्यास-चागला, वर्तणूक-चागली ”. पालकाचा शेरा या खाली सही करीत, ‘न.चि. केळकर’ नि आपल्या कामाला लागत. ते माझ शिक्षण सुरू झालेले होत. सरस्वतीपूजनाची ती सुरुवात होती !

त्यानंतर सुमारे वीस वर्षांचा काळ लोटला मी समुद्रावर काढलेल्या दहा वर्षांच्या अनुभवान ही कादंबरी लिहीत होतो. आणि त्याच वेळी तात्याहि समुद्रविषयक कथानकावर एक कादंबरी लिहीत होते. माझ्या कादंबरीचा पहिली प्रकरण वाङ्मयशेर्मेंत वाचल्यावर तात्यानी मला पत्र लिहिले त्यात ते म्हणतात, “ प्रकरण फारच सुंदर आहेत. अनुभवाशिवाय असल्या विषया-

तली गोष्ट कोण कशी रगवू शकेल ? उसन ते उसन.—आजा व नातू एकाच वेळी एकाच समुद्रजीवन विषयावर लिहितात हा योगायोग कोणा मार्मिक वाचकाच्या लक्षात भरला असेल काय ? पण माझ्यापेक्षा तुमचच समुद्रजीवन अधिक रगणार यात शका नाही. पण माझी गोष्ट अस्सल स्वदेशी कोकणी पद्धतीची आहे. तुमच्या कादंबरीला परदेशीय जीवनाचा वास येईल. तथापि काही हरकत नाही. तुम्ही तिशीच्या आत दोन कादंबऱ्या चागल्यापैकी लिहिणार ! शाबास !” आणि आजहि मला हें वाचून तात्यानी प्रगति-पुस्तकावर सही केल्याचा आनंद वाटला.

शारदामंदिरात सरस्वतीपूजनासाठी जाताना माझ स्वागत माझ्याच आजोबांनीं केल. त्यान समाधान वाटल नि प्रोत्साहनहि मिळाल.

सरस्वतीची उपासना आमच्या घरात तात्यानी सुरू केली, नि आता तो आमचा कुलधर्मच झालेला दिसतो नाही तर ही उपासना करण्याची उत्कट इच्छा अशी अतःस्कूर्त का ?

—आणि म्हणून पहिला प्रणाम सरस्वतीला करून, दुसरा मानाचा प्रणाम करण्यासाठी मी तात्याच्यापुढ विनीत होत आहे.

— श्रीधर देशपांडे

ही आवृत्ति व यापुढील दुसरी एक आवृत्ति यांचे हक्क प्रकाशकाकडे व त्यापुढील आवृत्तींचे व भाषांतराचे सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन आहेत.

— ज्याच्या कडक शिस्तीत नि शिकवणीत दहा वर्ष गेल्यानं
माझ आयुष्य अळणी न राहता, सुरुचिर नि सुरम्य झालं त्या
अफाट, अथाग, अनिर्बंध दर्याला — आणि त्यावर हालअपेष्टांत
पण हसतमुखानं जन्म काढणाऱ्या धर्मातीत, वर्णातीत, आंतर्देशीय
अशा उदार वृत्तीच्या ज्या दर्यावर्दी बांधवाच्या सगतीत मीहि
दर्यावर्दी झालों त्याना —

समुद्रजीवनातून उचललेली ही स्वानुभवांची ओंजळ
परत अर्घ्य म्हणून मी अर्पीत आहे.

— श्रीधर देशपांडे

मनोहर ग्रंथमालेचीं पांच वर्षांतील पंचवीस प्रकाशनें

न. चिं. केळकर—

तिरंगी नवमतवाद १० आ.

फ्रेच राज्यक्रांति २ रु.

हास्य-विनोद-मीमांसा ४ रु.

चंद्रगुप्त १ रु. (आवृत्ति सपली)

बलिदान २ रु.

समग्र केळकर-वाङ्मय (चारा खंड) ५० रु.

श्रीधर देशपांडे—

सहारा १ रु.

सायतारा २॥ रु.

प्रो. द. के. केळकर—

वादळी वारे २ रु.

संस्कृति सगम ४ रु.

श्री. वि. वि. बोकील—

बोकीलाच्या गोष्टी १ रु.

दुसरी सावली २॥ रु.

प्रो. ना. सी. फडके—

उन्माद २॥ रु.

गुप्तप्रायश्चित्त २॥ रु.

प्रो. वा. म. जोशी—

विस्तवाशी खेळ १ रु.

सौ. गिरजाबाई केळकर—

ससारसोपान १ रु.

श्री. गं. भा. निरंतर—

इन्सेन १० आ.

श्री. वि. म. कुलकर्णी—

न्याहारी १ रु. (आवृत्ति सपली)

श्री. शांताराम आठवले—

बीजाकुर (काव्य) १॥ रु.

प्रो. वि. पां. दांडेकर—

प्रतारणा १॥ रु.

श्री. र. गो. सरदेसाई—

कागदी विमानें १॥ रु.

सौ. संजीवनी मराठे—

राका (काव्य) १ रु.

प्रदक्षिणा— (गेल्या शतकांतील वाङ्मयाचें समालोचन) २ रु.

चंपी आणि मोत्या— (एक समाज-कथा) १॥ रु.

Bar. V. D. Savarkar— Hindu Pad-Padashahi ५ रु.

मनोहर ग्रंथ-माला,

पुणें २.

१

हो ! आठवत मला. किती स्पष्ट आठवण आहे त्या दिवशीची ! मी किनी किती लहान असेन, पण माझा झगासुद्धां आठवतो मला त्या वेळीं घातलेला. मी बाबाच्या हाताच बोट धरून उभी होतें त्या धक्क्यावर. खाडी तर कशी तुडुब भरलेली होती. थोड्या दूरवर एक गलबत उभं होत, नि त्याकड एक छोटी बोट जात होती, नि मी रडत होते मुसमुसून. माझ्याबरोबर खेळणाऱ्या हिंमतला नि दौलतला कुणी एक दाढीवाला माणूस घेऊन जात होता त्या होडीतून.

ती होडी थोड्या वेळान गलबताजवळ पोंचली. त्यातून तीं सारीं माणस गलबतावर चढलीं. मग त्यांनीं ती होडी पण गलबतावर उचलून घेतली. मग साखळदडाचा आवाज नि खलाशाच्या ठेका घायच्या गाण्याचा ध्वनि अस्पष्ट ऐकू येत होता. त्यानंतर त्या गलबताची पादरीं शिडं सैल होऊन सुटूं लागलीं. त्या वेळच्या उन्हांन सगळं कस अद्भुत दिसत होत— नि शिवाय इतक्या कालांतरानहि त्या आठवणीला कसा जादूगिरीचा मुलामा दिल्या-सारखं झाल आहे. लवकरच तें गलबत चालू झाल. कुणीसं त्यावरन

ओरडून काहींस म्हणत होत आम्हांला. आणि दूर जाता जाता शेवटी ते पाढऱ्या ठिपक्यासारखे दिसायला लागले.

मग बाबा म्हणाले मला, “चल मुकुल. तुझी जेवायची वेळ झाली. जिजी वाट पाहत असेल.” नि आम्ही आत आलो. मुकुलन आठवण सांगितली आणि विचारमग्न होऊन ती समुद्रात दूरवर बघू लागली.

“बरच आठवतयू की तुला ! अग, त्या वेळी तू तर सारी चार वर्षांची होतीस.” जिजी म्हणाली.

“कोण जाणे केवढी होते ! पण सांगितल एवढे कस अगदीं आत्ता पाहतें आहे अस स्पष्ट आठवत—पण मला आईचा कांहीं चेहरा कसा तो मुळीसुद्धा आठवत नाही. कितीदा मी अगदीं लहान-पणच्या जुन्या आठवणी आठवून त्यापूर्वीच काही आठवतं का—मग त्याहीपूर्वीच काही आठवत का—अस करून पाहिल, पण आत्तां सांगितलेल्या आठवणीपूर्वीच काहीसुद्धा नाहीं आठवत. कळू लागल्या-वरची हीच मला वाटत पहिली आठवण असेल.”

“म्हणूनच तुला तुझी आई आठवत नाही पोरी, नि आठवत नाहीं तेंच ठीक आहे !”

“अस का ग म्हणतेस नेहमीं नेहमी जिजी ? मला काहींसुद्धा कधी सागत नाहीस माझ्या आईबद्दल. मला तर किती उत्सुकता वाटते तिच्याबद्दल सगळी ऐकायची. ती कशी होती, काय होती, कां कधी नाही सागत तू ?”

“मुकुल ! आरशात पाहा म्हणजे तुझी आई कशी दिसे ते तुला कळेल.”

“ते एक झाल, आणखी साग की ?”

“आणखी काय करायचें सागून ? अडल आहे कधी तुझ त्या आईवाचून ! मीच तुझी आई.” अस म्हणून जिजीन प्रेमभरानें मुकुलच्या पाठीवरून हात फिरवला. त्यान मुकुलला बर वाटलं, पण

तिच्या प्रश्नाच समाधान झाल नाही. गोजारलेलं माजर जास्तच बिलगत पायाशीं, तशी मुकुल जिजीला जास्त बिलगून बसत तिच्या गळ्याभोंवतीं हात टाकून म्हणते, “जिजी ! तूच माझी आई म्हणतेस, मग त्याच कल्पनेंत मला जन्मापासून का नाही वाढवलस ? मला जन्म देणारी आई दुसरी होती असं सांगितलसच मुळीं कशाला ? तुझ नेहमीच आहे बाई ! अस अगोदर अर्धवट कांही तरी सागून ठेवायच नि मग विचारल तर पुरा उलगडा करायचा नाही.”

अर्धवट मुकुलच्या प्रश्नाला उत्तर देत, नि अर्धवट स्वतःचे गूढ विचार बोलून दाखवीत जिजी म्हणते, “पुरा उलगडा होतो तरी कशाचा ? इतकी म्हातारी झालें—आता वाटत, सगळच अपुर राह्यल्य म्हणून जग चालल्य. पुर झाल तर जगरहाट बद पडेल.”

गप्प बसून फिरून ती मुकुलला म्हणते, “अग, तूच एकटी का आईविना वाढलीस ? हिंमत, दौलत यांना तरी कुठं ठाऊक आहे त्याची आई ? तुझ नडल नाही तुझ्या आईवाचून नि ते दोघे तर पुरुष. त्याच आता काय अडणार आहे त्याच्या आईवाचून ? विचारलाच प्रश्न आईबद्दल कधीं तर हिंमत विचारील, पण दौलतच्या तोंडून नाव नाही निघायच आईच. त्याच आहे बोक्यासारख. घरातल्या माणसांपेक्षा घराचीच त्याला ओढ. त्याच्या गलबतावर तो असला की झाल. त्याला मग भाऊ नाही नि बाप नाही, आणि आईची तर जाणीवच नाही. विचारल तर तो सांगेल की, ‘मी या गलबतावरच जन्मलों. आईन दिला जन्म, का समुद्रातून वर आलों, का आकाशातून पडलों, कुणास ठाऊक !’

जिजी आणि मुकुल दोघीहि घराच्या पुढच्या पडवीत बसल्या होत्या. तिथून दूरवर पसरलेला बगालचा उपसागर पश्चिमेला दिसत होता. चित्तगांव जिश्ह्यांतील ‘कर्णफुली’ नदीच्या मुखाच्या दक्षिणेस एक छोटी कोळ्यांची वाडी होती. चंद्रदत्त चट्टोपाध्यायांनीं आपलं घर त्या रम्य ठिकाणीं बांधून झाल्यावर त्या वाडीलाच ‘कर्णफूल’

अस सुसंस्कृत नाव हौसेन दिल होत. येवढच नव्हे तर तिथल्या साऱ्या कोळ्यांना देखील 'कर्णफूल' या अवघड नावानच नेहमी वाडीचा उल्लेख करण्याबद्दल ते आग्रह करीत. इतक्या दिवसांच्या प्रयत्नान आता त्याच तें नावच रूढ झाल होत.

त्याच्या सुस्थित घराच नाव त्यांनी 'प्राचीन' ठेविल होत. बगालच्या उपसागराच्या पूर्वेकडील-- प्राची दिशेकडच तें प्राचीन असा ते खुलासा करीत.

'प्राचीन' होत साधच, पण अतिशय रम्य. चितगाव जिऱ्यांत पावसाची रेलचेल असल्यान व मुलूख डोंगराळ असल्यान झाडां-झुडपांनीं सर्व कसं भरलेल असत. या ठिकाणीं तर समुद्रकिनाराच डोंगराळ होता. आणि खुद्द 'प्राचीन'च्याच पिछाडीचा डोंगर चागला १५०-२०० फूट उंच होता. घराच मागच दार उघडल की डोंगर-चढणीला सुरुवात, नि घरापुढच्या पडवीच्या पायऱ्या उतरल्या कीं समुद्रतीराच्या रेतीवरच पाय पडे. आणखी शंभर कदम पुढ गेलं कीं, समुद्राच्या लाटा पायावर लोळण घेऊ लागत. घरामागची हिरवी-चार वनराई, घरापुढच्या पादऱ्या शुभ्र रेंताडाची अरुंद पट्टी, त्यापुढचा प्रथम गढूळ, मग फिकट हिरवा, मग हिरवा नि मग निळा होणारा समुद्राचा व्याप. इतक्या रंगरुचिर प्रदेशावर सध्याकाळच्या बुडत्या सूर्यान आपली जादूगिरी केली की, या सर्व देखाव्याला किती अनुपम अवर्णनीय शोभा येत असेल !

चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय घरातून बाहेर येत म्हणाले, " दिसल का नाहीं अजून गलबत ? "

आपल्या संभाषणातून जरा नाखुशीनच थाबत मुकुल म्हणाली, " छे ! मला तर नाहीं दिसत अजून कुठ."

" तुझं नाहीं लक्ष, म्हणून नाहीं दिसत. ते बघ दूर त्या बाजूस. अग, माझ्या जाड चाळशीवाल्या डोळ्यांना दिसत नि तुला कसं दिसणार नाहीं ? "

“ होय की ! ”

दूरवरून एक गलबत डौलान येत होत. समुद्र प्रशान्त होता. वाऱ्याच्या झोतान अवजार खचून भरली होती. पाढऱ्या हसान पिस फुगवावीं तसं तें दिसत होत. त्याच्या उच्च डोलकाठ्याची मिळून एकच रेघ हसाच्या मानेसारखी दिसत होती. आणि जलपृष्ठावरील हसाच्याच सहजमुलभ नि यत्किंचितहि आवाज न होणाऱ्या गतीन ते गलबत पुढें सरकत येत होत.

मुकुलन आतून जाऊन दुर्बिणीच लाब नळकाड आणल आणि त्यातून ती गलबत न्याहाळून पाहू लागली.

“ जिजी ! मी हिमत नि दौलतला किती लहानपणी पाहिलेल आहे. आता ते कसे दिसत असतील कोण जाणे. दुर्बिणीतून मला सारी हालचाल दिसत आहे, पण ते दोघ काहीं ओळखू यायचे नाहीत.”

“ चागले मोठे झाले असतील ते. आता दोघानाहि पंचविसाव वर्ष लागल आहे. त्यांना कान्होजीराव घेऊन गेले गलबतावर तेव्हा दहा दहा वर्षांची शेंबडीं पोर होती तीं.” जिजी म्हणाली.

“ बाबा ! पण हेच का कान्होजीरावाच गलबत ? नाही तर असेल दुसर कुठल.”

“ वाः ! अग, कालच ना त्या कळसू कोळ्यान निरोप आणलेला तू स्वतः ऐकलास, की ‘सायतारा’ अक्याबाहून परवा निघाली म्हणून, नि आज इथ पोचेल म्हणून ? ”

“ हो, पण दुसरीहि गलबत आज यायचीं नसतील का ? ”

“ असतील, पण जीं येतील तीं ‘कर्णफुली’च्या खाडींत जाण्यासाठी अजून खूप दूर अंतर ठेवतील, किनाऱ्यापासून आपल्या घराजवळच्या तीरावर इतकीं तीं अलीकडे यायचीं नाहीत.”

‘सायतारा’ गलबत आतां पुष्कळ जवळ आलं होत. त्याच्या डेकवर चाललेली खलाश्याची हालचाल स्पष्ट दिसत होती.

गलबताच्या पुढच्या बाजूस नागर टाकण्याच्या तयारीत पांच-सहाजण होते. नागर त्या गलबताच्या नाळेच्या डाव्या कडेवरून बाहेर लोंबकळत ठेविला होता. नागराचा दांडा नुकताच आडवा करून, नागराला साखळदड बाधून तो सोडण्याची सारी सिद्धता होती. समुद्राकडून येणाऱ्या वाऱ्यामुळे जहाजावरचे आवाज दूरवरून ऐकू येत होते. फक्त येवढेच होई की दृष्टीला एखादी हालचाल प्रथम दिसे नि मग आठ-दहा सेकंदानी तिचा आवाज ऐकू येई.

मुकुल तर त्या देखाव्याच अवलोकन करण्यात गुगून गेली होती. तारुण्यसुलभ ताजीतवानी ग्रहणशक्ति आणि सारे जगव्यवहार पाहण्याच औत्सुक्य यामुळे नागरटीस येणाऱ्या गलबताच्या सध्याकाळच्या तिरप्या झालेल्या उन्हातील त्या नयनमनोहर देखाव्यान तिच मन रमून गेल होत.

गलबताची बहुतेक अवजार उतरवून बाधलेली होती. डोलकाठी-वरच्या आडव्या दाडीवर गोळा झालेल अवजार रक्षानी बाधल होत. इतर अवजार त्याच्या नाड्यानी आकरसून ओढल्यामुळ डोलकाठीसलग बाधली गेली होती. फक्त एकच छोट अवजार शिष्टक होत, त्याच्यामुळे गलबत अगदी हळूहळू पुढ सरकत होत.

एक खलाशी गलबताच्या एका बाजूवरून पुढं रेलून उभा होता. त्याच्या कमरेभोंवती गोणपाटाचा पट्टा आधारासाठी बाधला होता. डाव्या हातांत खुणा केलेल्या दोरीची वेटोळी होती. उजव्या हातानं तो त्या दोरीच शिशाच जड वजन बांधलेल टोक लबकासारख पुढ माग झोकून नतर एकदम सोडून देई, त्याबरोबर तें वजन पाण्यात बुडेल, आणि तळाला लागेपर्यंत त्याबरोबर दोरीहि बुडेल. जहाज पुढ जातां जाता त्या वजनावर आलं की खलाशी दोरी ताठ करून पाण्या-लगत कोणती खूण आहे ते पाहून पाण्याची खोली अजमावी आणि मग तें वजन मार्गे राहून तिरपी झालेली दोरी उजव्या हातानं पुन्हा वर खेचीत डाव्या हाताच्या पजात फिरून तिची वेटोळी घालीत

संथपणें पण खड्या सुरात गाण गाविल्याप्रमाण “ साडी S S S चार बाम ” किंवा “ ती S S S बाम दो S S हात, ” किंवा “ दो S S बाम एक बिलीस ” अशी मापलेली पाण्याची खोली कप्तानाला ओरडून सांगे. दूरवरून मोटेवरच्या शेतकऱ्याच गाण ऐकू येत तद्वत् त्या खलाशाच्या पाणी-मापणीचा मधुर स्वर कर्णा पडत होता.

होकायत्राजवळ उभ्या असलेल्या हिंमतन किनाऱ्यावरची एक टेकडी बरोबर पूर्वेस आणि दुसरा एक खुणेचा स्तंभ ईशान्येस आल्याची खात्री करून घेतली. पाणी मापणाऱ्या खलाशाच्या शब्दाकडे एकदा कान दिला आणि नागरटीसाठी अगोदर ठरविलेल योग्य स्थळ आल्याचं दिसताच खणखणीत आवाजान नागर टाकण्याबद्दलची हाकाटी दिली.

धापदिशीं जलपृष्ठावर आदळून पाणी उडवीत नागर खाली गेला आणि त्याच्या मागोमाग खळखळत वेगान साखळदड जात होता. एक खलाशी तो साखळदड थांबवीत थांबवीत सोडीत होता, त्यामुळ नागरावरच साखळदंडाचीं वेढोळी पडून गुतागुत होण्याची भीति नव्हती. नागरामाग साखळदड तिरपा होऊन गलबताच्या नाळेपर्यंत आलेला होता. प्रत्येक पंधरा बाम साखळदड पाण्यात गेला की त्याच्या कडीवरची खूण पाहून तितके ठोके एक खलाशी शेजारच्या घंटेवर बडवी, आणि त्याकडे हिंमत लक्ष देऊन ऐके. पाण्याच्या खोलीच्या पाच-सहापट लांब इतका साखळदड पाण्यांत सोडल्याच घंटेच्या टोल्यावरून कळताच हिंमतन ‘पुरे’ अशी हात उभवून खूण केली.

नाळेवरून पुढे वाकून दौलतन नागर समुद्रतळात नीट रुतून साखळदडावर गलबताचा जोर नीट आला अशी कांही वेळ थांबून खात्री करून घेतली, आणि नागरट झाल्याच हिंमतला ओरडून सांगितल.

डेकवरची व अवजारांची आवरासावर करण्यास निरनिराळ्या

खलशांना पिटाळून दौलत ढागा टाकीत आला आणि हिंमत व कान्होजीरावाना म्हणाला,

“चट्टोपाध्यायाच्या घरी पुढच्या गच्चीवर ते सर्व आपली वाट पाहत थांबलेले दिसताहेत, नाही ?”

कान्होजीराव म्हणाले, “होय, त्याच्याकडेच पाहत आहे मी दुर्बिणीतून— ती मुकुल, ती जिजी—नि ते चंद्रदत्त.”

हिंमत म्हणाला, “दौलत, मी एकवार फेरी मारून सार ठीकठाक आहे पाहतो, सारंगाला रात्रीसाठी सारे हुकूम वगैरे सागतो, तोंवर छोट होडग उतरवून शिडी जवळ आणीव. मग लागलीच किनाऱ्यावर जाऊ.”

‘सायतारा’ गलबताची नांगरट पुरी झालेली पाहिल्यावर इकडे चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय, जिजी आणि मुकुल खाडीच्या तोंडच्या छोट्या लाकडी धक्क्यावर त्या साऱ्याचं स्वागत करायला निघालीं. मुकुल तर हरिणीसारखी उड्या मारीत धावत जात होती. पधरा वर्षापूर्वी आपल्याशी खेळणारे आपले बाळपणांतील दोन संवगडी आता फारा दिवसानीं भेटणार याच आनदात ती होती. आपल्या वडिलांच्या नि तिला लहानाची मोठी करणाऱ्या जिजीच्या सहवासांत तिन शिशुपणाची सरहद्द ओलाडून यौवनात केव्हा प्रवेश केला हे तिला कळलहि नव्हतं. ‘कर्णफुल’त दुसरी माणस त्यांच्याशी मिसळणारी नव्हतीच कोणी फुलपाखरासारखं स्वच्छंद बागडाव, समुद्रतीराच्या रेंतीत बागडाव, समुद्राच्या लोळत्या लाटात डुबाव, कोळ्याच्या मच्छीमारीत भाग घ्यावा, कोळ्याच्या बायकाप्रमाणेच खुल्या दिलानं सर्वांशीं बोलाव, घरामागच्या डोंगरात हरिणामाग धावाव, पाखरांच्या किलबिलाटाच्या व निरनिराळ्या तऱ्हेच्या पक्ष्यांच्या आवाजांच्या हुबेहूब नकला कराव्या, कधी जिजीला घरकामात मदत करावी, तर कधी चंद्रदत्ताच्या कामात त्यांना मदत करावी, व नेमान त्यांच्याजवळ शिकाव, हा तिला कळं

लागल्यापासून तों आत्तापर्यंत म्हणजे ती १९ वर्षांची होईपर्यंतचा तिचा कार्यक्रम होता.

निसर्ग हिशोबात नेहमीं चोख असतो. त्याच्या शिस्तीत वागणा-
राच्या सुदृढतेत व शरीरसपत्तीत तो तितक्याच सढळ हातानं सव्याज
भर घालतो.

मुकुल म्हणजे तर निसर्गाची फुलराणी होती. शहरच्या खोल्या-
नाट्या कृत्रिम बधनाच्या व चालीरीतीच्या बाहेरच्या मोकळेपणात, व
अत्यंत आदर्श नैसर्गिक वातावरणात ती लहानाची मोठी झाली
होती. आणि त्याचा प्रभाव तिच्या तल्लख बुद्धिमत्तेत आणि
असाधारण शरीरसौंदर्यामधे दिसून येत होता.

मुकुलचे ओठ पोंवळ्यासारखे नव्हते, पोंवळीं तितकीं सुंदर कशी
असतील ? तिचे डोळे कमलाप्रमाण नव्हते. बोलून चालून, पकजाला
तिच्या नेत्रांएवढ तेज कुठच लाभणार ? तिचा वर्ण केतकीचाहि नव्हता
की गुलाबाचा नव्हता, कुठलाच वर्ण तिला उसना नको होता.
सृष्टीतल्या साध्या वस्तूत कुठहि न आढळणारा असा परिपूर्ण सुंदर,
खुद्द मानवी त्वचेचा अनुपमेय रंग तिच्या तोंडावर झळकत होता.

सृष्टिनिर्मात्यानं सारी यच्चावत् सृष्टि निर्माण केल्यावर मगच त्या
अनुभवान कसलेल्या हातांनी स्त्रीदेहाची घडण केली. या सौंदर्याच्या
चढत्या माजणीत शिखरावरच्या कळसाळा पायातल्या दगड, माती,
चुन्याच्या मापान का उपमा द्यायच्या ? कळसाला उपमा द्यायचीच तर
त्याहि वरच्या सोनेरी ढगाच्या तेजाची ना ? मग मुकुलचं सौंदर्य अस
होतं नि तस होत म्हणून कुठवर सागायच ? सौंदर्याची परिसीमा
म्हणजे मुकुल होती. त्याहून सुंदर असणं आणि स्वर्गाची देवता
असण यात फरक नव्हता.

पंधरा वर्षांपूर्वीचे हिंमत नि दौलत तिच्या डोळ्यांना अजून दिसत
होते; आणि पंधरा वर्षांपूर्वीचीच मुकुल हिंमत-दौलतला आठवत होती;
त्यामुळ त्या सर्वांचीच दृष्टिभेट झाल्यावर जुन्या स्मृतीत आणि प्रत्यक्ष

समोर दिसणाऱ्या व्यक्तीत केवढ महान् अतर पडल आहे हे पाहून ती सारीच स्तिमित झाली.

होडग हलकेच अलुद आणून पायऱ्याच्या कडेला लावून हिंमत वल्ह उभवून सथ बसला. पायऱ्यावर उभ्या राहिलेल्या मुकुलकड त्यान पाहिल नि त्याची वाचाच बसली क्षणभर. साऱ्या शारीरिक शक्ति डोळ्यांनी क्षणभर उसन्या मागून घेतल्या, नेहमीची ग्रहणशक्ति मुकुलला पाहायला अपुरीच पडली जशी काही.

पण दौलत जास्त व्यवहारी होता. हिंमतच्या स्वभावाच्या सूक्ष्म छटा त्यांत नव्हत्या. हिंमतचा स्वभाव आकाशाच्या गूढ नि कोमल रंगाच्या हल्लुवार व बदलत्या छटासारखा होता, तर दौलतचा स्वभाव निवडुंगाच्या लालभडक बोडाप्रमाण अगदी कठोर आणि रगेल होता.

दौलतन कान्होजीरावामागोमाग ताडदिशी पायऱ्यावर उडी मारली आणि तो धावत वर गेला. “अरे बाप रे ! अग मुकुल, मला कल्पनाहि नव्हती, कीं लहानपणच्या शेंबड्या पोरीची येवढी सुंदर मुलगी होऊ शकते !” अस म्हणत मुकुलला मिठी मारीत त्यान लहानपणचीच सलगी दाखविली; आणि हसत हसत मुकुलनहि त्याच्या पाठीवर धपाटा मारला. मग दौलतन जाऊन जिजीला मिठी मारली आणि तिचा मुकाच घेतला, आणि वात्सल्यान आनंदून पण कृतक कोपान जिजी म्हणते, “दौलत, अरे तुला मोठेपणा केव्हा यायचा ? काय रे हें वेड्यासारखे !”

चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय, कान्होजीराव, जिजी व दौलत विचारपूस करीत घराकडे चालू लागलीं तेव्हा हिंमत होडग्यातून उठला. त्यानं शातपणे होडग नीट बांधून ठेवेल.

वरच्या पायरीवर त्याच्याकडे पाहत मुकुल चित्रासारखी उभी होती, आणि तळच्या पायरीवर खळाळणाऱ्या पाण्यांत पाय ठेवून हिंमत उभा होता. त्यान हात पुढे केले आणि तो वर चढू लागला. आणि त्याच्या हाती देण्यासाठी आपले हात पुढे करून मुकुल एक-

एक पायरी उतरून खाली येऊ लागली. त्यांची दृष्टि एकमेकांवर खिळली होती, ओठ अर्धवट उघडले होते.

मुकुलची पायरी चुकली नि ती तोल जाऊन पाण्यात पडली. तिच्या मागोमाग उडी मारून हिमत पाण्यात पडला. ती दोघ ओर्लीचिच होऊन ठिबकत पुन्हा पायऱ्यावर चढून बसली शेजारी-शेजारी. मुकुलचे सारे केस भिजून डोक्याला घट्ट चापून बसले होते, आणि मधल्या भागापासून कानाच्या पाठीपर्यंत दोन्ही बाजूला आल्यान चेहऱ्याला त्याच मखर केल्यासारखे दिसत होत. तिच्या वक्षःस्थलाला साडी घट्ट बिलगली होती. तशा स्थितीत मुकुलला जवळ ओढून हिमतन तिला हाक मारली प्रथमच, “मुकुल !”

त्याला उत्तर आल, “हिमत—”

जी आजवर झाली नव्हती ती जाणीव मुकुलला हिमतच्या हाकेन आणि स्पर्शाने क्षणात झाली. यौवनाच्या प्रांतांत आल्याची ग्वाही अगावरच्या रोमांचांनी दिली. अननुभूत प्रेमाच्या पहिल्याच उठलेल्या प्रचंड लाटेसरशी तिचा तोल सुटला. ती लाजली आणि उठून धावत घराकडे निघाली आणि तिच्यामागोमाग हिमतहि धावू लागला. हिमत कांहीं कमी धावणारा नव्हता, पण त्याच्या हातीं मुकुल लागली नाहीं. सर्वापुढे घरी पोचून तिने ओले कपडे बदलून, कांहीं विशेष घडलच नाही, असा आविर्भाव केला.

२

कान्होजीरावाची हिमत नि दौलत हीं जुळीं मुल. त्याचा जन्म समुद्रावरच झाला. एका पावसाळ्यातील भयंकर वादळात 'सायंतारा' सापडलं असताना तें गलबत समुद्राच्या तडाख्यातून वाचविण्याची पराकाष्ठा करण्यात कान्होजीराव गुतला असताना त्याच्या बायकोला दिवस पूर्ण भरण्याच्या जरा पूर्वीच या जुळ्याला जन्म द्यावा लागला. त्या दोघांना जन्म देऊन ती आई मेली, आणि तिच्या सोबतीसाठी आलेल्या जिजीन त्या जुळ्याचा कसाबसा जीव बचावला.

समुद्राच्या अत्यंत भीषण वादळात जन्मलेली ही दोन पोर म्हणून कान्होजीन त्यांची दर्यादौलत व दर्याहिमत अशी नांव ठेवली होती. आणि ते दोघेहि मोठे दर्यावर्दी होणार अशी त्यान मनाशी खूणगाठ बांधली होती.

त्या वादळातून बचावल्यावर कान्होजीन 'सायंतारा' जवळच्या चितगांव बदरी नेलं; आणि आपल्या चागल्या ओळखीच्या चंद्रदत्त चट्टोपाध्यायाच्या घरी जिजीजवळ त्यांना ठेवले. जिजी ही खरी दाई; पण तिनं त्यांना आईइतक्या वात्सल्यानं लहानाचे मोठे केले.

येवढच नव्हे तर, खुद्द चंद्रदत्त चट्टोपाध्यायाची बायकोहि पुढ वारल्यावर त्याची मुलगी मुकुलसुद्धा तिच्याच गळ्यात पडली.

जिजीच्याजवळ दौलत आणि हिंमत हे दहा वर्षांचे झाल्यावर कान्होजीरावांनी त्यांना आपल्याबरोबर बोटीवर नेल, आणि तेव्हापासून आजपर्यंत जवळ जवळ पंधरा वर्ष ते दोघे कान्होजीरावांच्या तालमीत उत्तम दर्यावर्दी तयार झाले होते.

या पंधरा वर्षांत 'सायतारा' जरी अनेकदा चितगावला आली होती तरी दौलत-हिंमत आलेले नव्हते. सर्व तऱ्हेच्या गलबताचा, साऱ्या देशोदेशीच्या बदराचा, पाची समुद्रातील साऱ्या व्यापारी गलबताच्या मार्गाचा परिचय आणि आत्मविश्वास वाढावा म्हणून त्या दोघांनाहि कान्होजीरावांनी 'सायताऱ्या'वरच सारख न ठेवता निरनिराळ्या इतर गलबतावर एकटे एकटे ठेवून सफरी करण्यास धाडल होत. त्यात त्यांच्या जगभर सफरी झाल्या. अस सार दर्यावर्द्यांच सर्वांगीण शिक्षण त्यांना देऊन झाल्यावर त्या दोघांना त्यांनीं फिरून आपल्याजवळ सायताऱ्यावर आणल होत. आणि त्यांच्यावर हळूहळू साऱ्या गलबता-च कामधाम सोपवून ते स्वतः त्यातून अग काढून घेत होते. फक्त व्यापार कोणता करावा, कोणत्या बदरी केव्हा जाव, कोणत्या मालाची ने-आण करण जास्त किफायतशीर होईल, असल्या स्थूल धोरणाच्या गोष्टी ते ठरवीत. आणि हिंमत व दौलत मिळून आळीपाळीन नौकानयन, गलबताचीं दैनंदिन काम, मालाची चढउतार व राखणी यावर देखरेख, हिशेब, अन्नपाण्याची तरतूद व साऱ्या गलबतांवरच्या लोकावर शिस्तीत हुकमत ठेवण इत्यादि काम बिनबोभाट करीत.

पूर्वीच्या काळीं अनेक दर्यावर्दी आपल्या मालकीचीं गलबत ठेवीत. इतर कोणाच्या मालकीच्या गलबतावर कप्तानाच काम करण्याऐवजी स्वतःच गलबत ठेवण सोयीच पडे. आपल्या मालकीच गलबत हव त्या ठिकाणीं हवं तेव्हां नेता येई, आणि फायदा झाला की त्यांत दुसरा वाटेकरी कुणी नसे. शिवाय दुसऱ्याच ताबेदार

असण्यापेक्षा 'हम् करे सो. कायदा' अशी स्वतंत्र वृत्तीच कुणालाहि आवडणार. अगोदरच दर्यावर्दीच आयुष्य म्हणजे किती निर्बंध, आणि त्यांत मालकीच गलबत असलं म्हणजे तर त्या कप्तानाला जाब विचारणारा कोण ? मोकळ्या समुद्रावरच सार त्याचच राज्य. त्याच्याहून मोठा म्हणजे जणू काहीं फक्त देवच; अशा आत्मनिष्ठ वृत्तीन ते वागत.

घरी सध्याकाली जिजीन जेवायला मोठा सुंदर बेत केला होता. सायताऱ्यावरचा स्वयंपाक्या तरबेज असला आपल्या कामात, तरी जिजीच्या सुग्नपणाची सर त्याला कुठली येणार ? आपली दोन पोर—तीं दुसऱ्या आईच्या पोटीं आली होती ही भावनाच उरली नव्हती जिजीला— इतक्या वर्षांनीं आलीं आपल्याजवळ याच आनदात ती होती. दौलतला काय आवडतं, हिमतला काय आवडत, कान्होजीरावाला मासा तळलेला आवडतो की परतलेला, तें सार लक्षात घेऊन तिनें साऱ्याच्या आवडी केल्या होत्या.

जेवण झाल्यानंतर गच्चीवर खुर्च्या टाकून चद्रदत्त नि कान्होजीराव बसून गोष्टी करीत होते.

“आतां इथून कलकत्त्याला गेलात, कीं मी सांगितलेल काम करा. तुमच हे धान्याधुन्याच ने-आणीच काम काहीं मोत्याच्या व्यापाराइतक किफायतशीर होणार नाहीं.”

“अहो, मोत्याचा व्यापार केला तरी काहीं मोत्यांनीं सार गलबत भरत नाही ! नाही तरी इतकी थोरली जागा उरणार, त्यांत भरताड भरायच त्यापेक्षां थोड्या कमी किमतीचा का होईना, माल न्यायला काय हरकत ? शिवाय मी मोती आणले तरी बाजारात चांगल्या व्यापाऱ्याच्या हातून ते विकले पाहिजेत.”

“त्याचसाठी तर मी तुम्हांला सांगत आलो आहे, कीं तुम्ही नैनीबाष्च्या पेढीशी व्यवहार सुरू करा. नैनीबाष्चा हिऱ्यामोत्यांचा व्यापार प्रख्यात आहे. आणि तो जरी नुकताच फार वय होऊन मेला तरी त्याची पेढी चालूच आहे.”

“नैनीबाधू मेला तर!— चागला होता माणूस.” कान्होजीराव म्हणाले, “मग आता त्याचा व्यापार त्याचे मुलगे पाहतात वाटत?”

“छे हो ! नैनीबाधूला संपत्ति मिळाली, पण सतति नाही. त्यासाठी त्यान पुष्कळ उपाय करून पाहिले येवढेच नव्हे, तर त्याची बायको नुकतीच मेली, तरी इतक्या वृद्धपणी एका तरण्याचाड पोरीशी त्यान लग्न केलं, की तिला तरी काही पोरबाळ होईल.”

“मग नैनीबाधूची पेढी कोण चालवत ?”

“अहो, ती तरणी विधवाच पाहते सारी व्यवस्था स्वतः ! प्रथम प्रथम लोकानो खूप नावं ठेवलीं, काहूर उठवले तिच्या-विरुद्ध. दत्तक घेे म्हणून तिच्यामाग दुमण लावले. पण तिन सर्वांना धाव्यावर बसवले. नैनीबाधूना दुसरा जवळचा नात्या-गोत्याचा कुणी नव्हता. तेव्हा वारसाची किंवा भाऊबदकीची भान-गडहि तिच्या सुदैवान नव्हती. येवढी सारी मालमत्ता फक्त नैनी-बाधून एकट्याच्या कष्टान मिळवली. आणि आता त्या साऱ्याची मालकीण ती एकटी आहे. फारच धूर्त नि चाणाक्ष आहे ती. तिन सारा व्यापार स्वतः लक्ष घालून उत्तम चालवला आहे. ती कुणाची भीडभाड बाळगीत नाही नि कुणाची पत्रास ठेवीत नाही. तिची तडफ कळव्यान कुणी तिच्याशीं जास्त बोलायला धजत नाही. संपत्ती-ची कृपादृष्टि असल्यावर कुणालाहि जगाशी फटकून वागतां येत.”

यावर काही वेळ विचार करित कान्होजी गप्प होता. नेहमीच्या चद्रदत्ताच्या हुक्याला आज रजा मिळाली होती. कान्होजीरावाने परदेशाहून आणलेल्या उंची तमाखूचा आस्वाद ते घेत होते.

“मी नैनीबाधूकडे एकदोन वेळा कामानिमित्त गेलों होतो, पण आता या, तुम्ही म्हणतां त्या स्थितीत, त्याच्या बायकोकडून असल्या व्यापार वाढविण्याच्या धडाडीच्या पण धोक्याच्या कल्पनाना थारा दिला जाईल अशी अपेक्षा चुकीची ठरेल.” कान्होजीरावांनी सांगितले.

“नाही. चुकता आहा तुम्ही इथ. मी या बाईला पाहिली आहे. तिच नाव आहे ‘राणी’; आणि नावाला साजेशी तिची महत्त्वाकाक्षा दाडगी आहे. एका अठराविश्वे दरिद्री कुळात ती जन्मलेली नि वाढलेली असल्यान व्यवहारांत ती अगदी पक्की आहे. नैनीबाभूला इतक्या वृद्धापकाळी लग्नाला कुणी मुलगी मिळेलना म्हणून हिच्या आईबापांनी पैशासाठी तिला नैनीबाभूला विकली. आणि त्या-मुळ तीहि तितकीच कठोर झालेली आहे. ती म्हणते, ‘मला विकलीत पैशाला मुलून तेव्हा काही तुमची माया वाया गेली नाही ना ? मग आता मुलगी मेली असच समजा. माझा नवरा गेला, नि आता साऱ्या सपत्तीची मी मालकीण झाले एकटी. काय करायच, कस वागायच ते माझ मी पाहून घेईन.’ तमाखूचा झुरका मारून चद्रदत्त पुढे म्हणाले, “तुम्ही एवींतेवीं कलकत्यास जाता आहा, मग एकदा तिची भेट घेऊन, समक्ष तिला या व्यापाराची कल्पना सुचवून का पाहत नाही ? पटली तर छान झाल, न पटली तर ही आपली गाजराची पुगी ! ”

“हें पाहा चद्रदत्त ! तुमची कल्पना काही वाईट नाही, पण तीच जरा जास्त वाढवून मी म्हणतो की, मग तुम्हीच स्वतः चला आमच्या-बरोबर कलकत्याला. त्या राणीबाईची गाठ घेऊन बोलणचालण करायला तुमची फार मदत होईल अनायासे, नि तुमची फेरी होईल कलकत्याला मजेत.”

ही गोष्ट चद्रदत्त चट्टोपाध्यायाना पसत पडली. पण त्यानीं एकट्यानींच जाण्याऐवजीं, जिजी व मुकुल यानींसुद्धा बरोबर जाव अस शेवटी ठरल.

✱

✱

✱

जिजी बाधाबाध करण्याच्या गर्दीत होती नि मुकुल मधेंच एका चटईवर ठिग्या मारून बसली होती. तिला जिजी म्हणते, “अग मुकुल ! ऊठ. कांहीं तयारी करायला लाग. कलकत्याला जायच,

तिथ इथल्यासारख वागून नाहीं चालणार तुला. तिथ जरा तुला नीटनेटकं राहायला पाहिजे.”

मुकुलच लक्षच नव्हत. ती खिडकींतून दूरवर समुद्रतीराकडे पाहत होती.

तिच्या पाठीवर प्रेमान चापट मारून जिजी म्हणते, “ अग, मी तुझ्याशीं बोलते आहे— ऐकलस का ? ”

“ अऽ — काय जिजी ? ”

“ पुन. तेच ! अग, बाधाबाव नाहीं करायची का तुला ? ”

“ तूच कर की जिजी.”

“ का ? तुला नाही का यायच कलकच्याला ? ”

“ यायचय् तर ! वाऽ ग. पण आपण किती दिवस राहू ग तिकड ? ”

“ पधरा-वीस दिवस — कदाचित् जास्त.”

“ मग राहू दे तयारी. मी आपली समुद्रतीरावरन हिडून येतें एकदा. नाही तरी आजच्या जेवणाला मासे आणायचेच आहेत ना, ते मी आणते, अ ? माझी तयारी तूच कर बर का.” अस म्हणत मुकुल तेथून पळालीच. आणि सारी तयारी करीत तोंडानं काहीं तरी बोलायच म्हणून जिजी म्हणते, “ कस बाई या पोरीच व्हायचंय पुढ कांही समजत नाही मला ! ”

*

*

*

समुद्रकिनाऱ्यावरून चालणाऱ्या हिमंतला चाहूल लागली, आणि त्यान माग वळून पाहिल. मुकुल मागून धावत येत होती. तो थाबला नि वळून तिच्याकडे पाहत उभा राहिला.

“ का ग धावत आलीस ? काहीं निरोप-बिरोप आणला आहेस की काय ? ”

“ होय. जिजी म्हणते आहे की हिमत लहानपणापासूनच असा चमत्कारिक आहे.”

“म्हणजे कसा काय बुवा ?”

“तुला एकटीला रडत टाकून आपण खेळायला निघून जाई.”

“अध्याई! मग आता काय त्याच ?”

“मी तुम्हाला सांगायला आले की अजून तुम्ही तसेच आहात.”

“पण मुकुल, तू मात्र लहानपणसारखी नाहीस आता.”

“मग मी कशी आहे तर ?”

“ते सांगायला वेळ लागेल खूप तेव्हा सागेन सरडीन. आता मी गर्दीत आहे. मला ‘सायताऱ्या’वर गेल पाहिजे.”

“मलाहि काम आहे बर का. मला जेवणासाठी जिजीन मासे आणायला सांगितल आहे. तुम्हालाच एकट्याला काम नाही काही !”

“अग, पण मला तू ‘अहो-जाहो’ का म्हणू लागलीस मुकुल ?”

“तेंहि सांगायला फार वेळ लागेल. मला काम आहे आत्ता— तुम्ही बरोबर आलात माझ्या कोळ्याच्या वाडीपर्यंत, तर सागेन कदाचित् आत्ताच”

“अस्स होय, चल तर.” अस म्हणून हिमत धक्क्याकडे जाण्या ऐवजी मुकुलच्याबरोबर कोळ्याच्या वाडीकडे निघाला. मुकुलच तोड प्रफुल्ल दिसत होत, नि समुद्रावरच्या वाऱ्यान तिचे केसहि उडत होते. तिच्याकडे हिमत पाहत चालला होता. आणि तो आपल्याकडे पाहतो आहे हे ओळखून, पण सरळच पुढे पाहत ती चालली होती.

हा सारा किनारा त्याच्या पूर्ण परिचयाचा होता. लहानपणी दौलत, हिमत नि मुकुल या तिघांनी त्यावर बागडण्यात दिवसचे दिवस घालविले होते.

या पधरा वर्षांनी सुद्धा त्या तिथल्या देखाव्यात काही फरक नव्हता. अगदी जस्सच्या तस्स होत सार. मुकुल मोठी झाली होती पण तिला ‘कर्णफुला’च्या बाहेरच्या जगाचा पत्ता नव्हता.

उलट दौलत नि हिंमत पधरा वर्ष चार बंदराचं पाणी पिऊन आले होते. दौलतचा स्वभाव त्या अनुभवानं जास्तच बेफिकीर, धाडसी आणि रगेल झाला होता, तर हिंमतचा स्वभाव खोल, एकलकोंडा आणि भावनाप्रधान झाला होता.

कोळ्याच्या वाडीजवळ ते येतात तो दौलत तिथूनच बाहेर आला. त्याला पाहून हिंमत आश्चर्यचकित झाला.

“अरे, तू गलबतावर ना गेला होतास ?”

“तिकडेच जाणार आहे आता— पण जाण्यापूर्वी म्हटल माझ्या लहानपणची माणस कशी दिसताहेत ती तरी पाहावी. अरे, ती सारी लहानपणचीं कोळ्याचीं पोर केवढी झालीं आहेत मोठी मोठी !”

त्याच्या मागोमाग वरुणा नावाची कोळीण आली. ती म्हणत होती, “अवो ! ही पिशवी विसरलासा जन्”

ती घेऊन दौलत जास्त न थाबता तसाच निसटला तिथून.

हिंमतन भेदक नजरेन दौलतकडे पाहिल, वरुणेकडे दुर्लक्ष केल, नि मुकुलचा हात धरून तिला पुढ ओढल. आणि ती काही वरुणेला विचारणार त्यापूर्वीच आपण एकदम बोलायला सुरुवात केली.

“मुकुल ! तुम्ही सर्वजण कलकत्त्याला येणार तर ? तुला उत्सुकता वाटत असेल नाही कलकत्ता पाहायची ?”

“वाटते थोडी, पण ‘सायतारा’ पाहायची उत्सुकता मला जास्त वाटते, काल तुम्ही ती नागरली त्या वेळचा देखावा मी पाहत होतें. किती आवडला मला तो. आपणहि त्याच बोटीवर सारखे राहूं शकलो तर किती छान होईल अस वाटं लागल मला.”

“आहे खरच ‘सायतारा’ छान. माझा तर त्या गलबतावर फार जीव आहे.”

इतक बोलतात तों तीं कळसू कोळ्याच्या झोपडीशीं आलीं. कळसू त्याच्या लहानपणापासूनच्या ओळखीचा विश्वासू माणूस होता.

“का वो मुकलाबाई ! का आलासा ? नि हे कोन ? अर वाडर

वा ! ह्ये तर छोट धनीसाब. या धनी.” अस म्हणून त्यान हिंमतकडे पाहून त्याला हसत नमस्कार केला.

खाली पसरून टाकलेल्या मासे पकडायच्या जाळ्याला अधून-मधून तुटलेल्या जागीं तो दुरुस्त्या करीत होता.

त्याच्या शेजारीं आणखी दोन छोटीं पोर खेळत होती. हिंमतनं सहज विचारल, “ही तुझी का ?”

मुकुल म्हणते, “छे हो ! ती त्याची नातवड, त्याच्या मुलाची नि मुलीचीहि आहेत तिघ मुल.”

कळसू म्हणतो, “व्हय धनीसाब. माझ्या मुलाला बी मुल झाल्याती आता. मी बी म्हातारा झालो. आतां आमच्या या मुकुलताईच बी लगीन कराया होव. कुनी शोधून आना नव्ह का ?”

कळसूची घरधनीण इतक्यात बोलण ऐकून बाहेर आली होती, ती म्हणते, “तस कशा होव धनीसाब ! तुमीच करा आमच्या मुकुताईशीं लगन. कशा हैती चद्रावानी जन्. इतक हिडलासा तुम्ही पन पाह्यल्याती का आमच्या मुकुताईवानी पोरगी ?”

मुकुलच्याकडे टक लावून पाहत हिंमत म्हणतो, “खर आहे. तुझ्यासारखी सुंदर मुलगी माझ्या तर पाहण्यात नाही आली खरी—पण ते असो. काय रे, तुझ्या मुकुलताईना मासे हवेत, आहेत का ?”

“हैती का ? अस कधीं झालय. मच्छी आनली, की पहिलं त्यातल मोट मोट निवडूनशानी मुकुताईसाटी ठेवतीया घरधनीन रोज. व्हा तुम्ही पुढ दोघ. मी देतो मच्छी पाठवूनशानी. जा र, बटव्या ! मच्छी चदुरसाह्यबाच्या घगला पोचीव.”

तिथून हिंमत आणि मुकुल परत फिरली. पण मुकुलचा चेहरा आरक्त झाला होता.

हिंमतच्या पहिल्या दर्शनान तिच्या मनात प्रण्याची पहिली लंकेर उठली, आणि कालच्या आजच्या सहवासान त्या भावनेला जास्त

स्पष्ट मूर्त स्वरूप येऊ लागल. कळसू कोळ्याच्या बायकोच्या सूचनेन तिला मनात खूपच आनंद झाला होता, नि 'खरच बाई, अस झाल तर किती छान होईल अगदी!' असेच शब्द तिच्या ओठावर आले होते. पण आजवर कधीहि न वाटलेल्या सकोचान ते शब्द तिच्या ओठावरच राहिले होते. आणि आपल्या सौंदर्याची स्तुति करताना वास्तविक आपल्याकडे टक लावून पाहणारा हिंमतच किती आकर्षक दिसत होता याचा विचार तिच्या मनात घोळत होता. हिंमतच्याबरोबर चालण्यातच तिला केवढ सुख वाटत होत. बोलता बोलता ती धक्क्याशी आली. हिंमत म्हणाला, "मुकुल ! जातो अ मी. आता तुला सायताऱ्यावर भेटेन." त्यान होडग्यात बसून वल्ही हातात घेतली, आणि जणू काही मुकुलची ओळख आहे की नाही अशा रीतीन दुसऱ्याच गोष्टीच्या विचारात गढून तो वल्हवीत जाऊ लागला धक्क्याच्या एका खाबाला मानेमाग हात ठेवून एक पाय उभवून खाबाला माग टेकून ती रेलून उभी होती. दूर दूर जाणाऱ्या हिंमतच्याकडे तिची दृष्टि लागली होती.

विसाव्या वर्षापर्यंत तिच्या प्रेमाला वाचा फुटली नव्हती, आणि या दीड दिवसात तें प्रकट झालं एवढच नव्हे, तर अशा प्रचंड लोढ्यासारख नि अनावर, कीं घाटमाथ्यावरची नदी समुद्रसपाटीपर्यंत जाण्यासाठी जशी कड्यावरून अग टाकते तस— तिच्या प्रेमोद्भवान तिला झाल होत.

३

चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय, जिजी, मुकुल सारी कान्होजीरावाच्या बरोबर सायताच्यावर आली. खलाशानी शिडी वर ओढून घेतली. होडगं लाकडाच्या कप्यातून ओवलेल्या रश्शानी डेकवर उचलून, आडव करून बांधून टाकल.

सारंगाच्या व ताडेल्याच्या हाताखालच्या खलाशानी नागर उचलण्याची सारी तयारी केली.

पुढच्या नाळेवरच्या एका लोखंडी कड्यातून नागराचा साखळदड वर आला होता खलाशानी तोडाशी तो प्रथम रश्शानी घट्ट बाधला आणि त्याचे वेढे जवळच्या रहाटावर घातले. पीप उभ करून ठेवाव तसा, आकारान डमरूसारखा, हा लोखंडाचा रहाट होता. त्याच्या खाली खोबणी आणि खिड्या होत्या. त्यामुळ तो फक्त एकाच बाजूला फिरे. वरच्या कडेत चौकोनी भोक होती त्यांमधे पांच पाच फूट लांबीचे लाकडी दांडे काढता घालता येत. बैलगाडीच्या चाकाच्या वरची धाव बसवण्यापूर्वी नुसत्या आज्या मधल्या ठोकळ्यातून बाहेर आलेल्या दिसतात तसाच तो रहाट मग दिसे. प्रत्येक दांड्यामाग एक-दोन खलाशी रेटायला उभे राहत, आणि रहाट

चक्राकार फिरवीत. एका बाजून रहाटावर साखळदड ओढला जाई आणि दुसऱ्या बाजूला रहाटावरून सुटे झालेले वेढे काढून तो साखळदड त्याच्या डेकच्या खालच्या कोठीत एक खलाशी घाली. घाण्यासारखे रहाटाभोंवती गरगर फिरत खलाशी आपली कुळबाऊ गाणी गाऊ लागत.

खलाशाच्या टोळक्यांत नेहमी कुणी तरी एक गमत्या प्राणी असतो काम करीत असताना कुणाची तरी टिगल करीत, हसत-खिदळत ते काम करतात. सारगाच्या तुकडीतल्या सहा खलाशात झिलमीट असाच गमत्या नि हुशार होता.

आताहि त्यान रहाटाभोंवती फिरता फिरता गाण्याचा ठेका धरला, आणि त्याच्याबरोबर सारेजण गाऊ लागले. ही गाणी कुळबाऊ खारव्याच्या किंवा कोकणी भाषेत होती. त्यात एक ठरलेल पालुपद असे आणि ते सर्व मिळून आरडून गात. मग ज्याला सुचेल त्यान त्यात मनची भर घालावी आणि नव कडव जोडाव. नव सुचवल नाही तरी जुनीं अनेक कडवीं असतच. तींच आळीपाळीन एक एक खलाशी म्हणे. कडव सपल की, फिरून पालुपदात सगळे सामील होत. रहाट फिरताना साखळदडाच्या कड्या जागोजाग आपटत त्याचा आवाज होई, आणि तळच्या खिड्या खोबणीतून आपटत आपटत खिटाखिट आवाज करीत.

हिमतन सारगाला नागर उचलायला मागून खूण केली. त्याबरोबर सारगान खलाशाना “चलो भाई, शाबास ! उठाव लगर” म्हटलं. खलाशानी दाडकी उचलून रहाटात बसविली आणि ते गरगर फिरू लागले. झिलमिटन गाण सुरू केल. साखळदडाच्या ताठ बाजूवरून ते टणदिशीं उडी मारून ओलाडीत सारग बाजूला उभा राहून लक्ष ठेवीत होता.

झिलमिट गाऊ लागला, “चलो खलाशी....”

त्याबरोबर त्याच्या सोबत्याच्या ध्यानात गाण कोणत तें आल,
आणि सारेच मिळून पुढचा चरण म्हणू लागले :

“ चलो खलाशी हबेस लगर,
झेप टाकितो पहा समिदर.
आतुर झाला भेटीलागी
नौकेलाही झाली घाई.”

मग सावळ्यान पुढचे चरण म्हणण्यास सुरुवात केली .

“ फिर क्यौ देरी ? सारगा रे !
कुणी खलाशी चुकला का रे ? ”

त्या कडव्याला उत्तर म्हणून झिलमिटन पुढचे चरण म्हटले.
पण तेवढ्यात त्यान गाण्यातल्या एका सोम्यागोम्या खलाशाच्या
नावाऐवजी खुद्द सावळ्याचच नाव त्यात गोवून दिल नि सारे
खलाशी, सावळ्या आणि सारग खदखदून हसू लागले.

“ तो तर आपला चगीभगी
सावळ्याच की रमला रगी
हा, त्याच्यावर कशी फिदा रे
बदरामधली सारीं बारे ?
दारामागुनि चेहेरे लपती
सावळ्याकडे युवती बघती.”

फिरून साऱ्या खलाशानी पाळुपद मिळून म्हटलें :

“ चलो खलाशी हबेस लगर
झेप टाकितो पहा समिदर
आतुर झाला भेटीलागी
नौकेलाही झाली घाई.”

साखळदड रहाटावर गुडाळला जात होता, तसतशी बोट नागरा-
च्या जवळजवळ सरकत होती. पुढ साखळदडाबरोबर तळावरच्या

चिकणमातीचे लपकेच्या लपके चिकटून येऊ लागले, ते एक खलाशी हातान साफ करून परत पाण्यात टाकू लागला.

झिलमिटन गाण्यातील पुढचा सवाद सुरू केला :

“ सावळ्याच कीं हा ! का धावे ?

गळ्यात त्याच्या लोंबे दावे ”

पुढच्या चरणात, गलबत निघायच्या वेळी बदरावर विसरून माग राहिलेला खलाशी धावत धक्क्यावर येतो, आणि आपल्याला वर घेण्या-बद्दल आपल्या सोबत्यांना विनवितो, असें वर्णन होतें. त्याला उद्देशून पुढचे दोन चरण झिलमिटन म्हटले :

“ लागलास पोरीच्या नादी

कालच केलिस ना तू शादी ? ”

त्याला उत्तर म्हणून सावळ्यान पुढचे चरण म्हटले :

“ होय ! दारूच्या नशेत होतो

सुदर म्हणुनी भुललो होतो

करीन म्हटलें तिजला दारा

पण तिज पहिलीं पोरे बारा.”

त्याबरोबर सारे खलाशी खदखदून हसू लागले कुणी तर हसता हसता किंचाळले.

मग पुन्हा झिलमिटन कडव म्हटल,

“ धाव सावळ्या, मार उडी वर

वाचलास तू नशिब शिकदर ! ”

असा तो चुकला खलाशी परत गलबतावर आल्यानंतर साऱ्या खलाशाच म्हणण दर्शविणारे पुढचे चरण साऱ्यानीं म्हटले :

“ कशास मग तुजलागी शादी

घरदाराची गळ्यास वादी

नकोच शेती, नकोच दारा,

नकोत मागें पारें बारा,

तुझी नाव ही, तुझा समिदर.

तुझाच वारा, तुझाच चदर
फिर क्यौ देरी ? सारगा रे !

कुणिहि खलाशी नच चुकला रे
चलो खलाशी हवेस लगर
झेप टाकितो पहा समिदर ! ”

नागर उचलून वर काढल्यावर तो डेकवर ठेवला होता एका खलाशान तो पाण्यान धुतला स्वच्छ नि नतर नागरासाठी केलेल्या लांकडाच्या खोबणीत नीट बसवून बाधून टाकला.

हैं होईतो तांडेलाच्या हाताखालच्या तुकडीन शिड खोलली होती.

सायतारा गलबताला दोन उच डोलकाठ्या होत्या. पुढच्यावर दोन चौकोनी अवजार असत. त्यापैकी खालच रूप मोठ असून ते डोलकाठीवरच्या आडव्या वाशाला बाधलेल होत. तिथून त्याच्या गुडाळ्या सोडल्या, की ते आपल्या वजनान उलगडे. त्याच्यात वारा भरून ते फुगून येई. मग हवेच्या अगच वाशाच टोक पुढ बाधल जाई, आणि तिरण्या केलेल्या त्या वाशाच मागच टोक जहाजाच्या उलट बाजूला बाधीत.

त्याच्या वर एक छोट चौकोनी शीड होत. त्याचा वासा पुढच्या डोलकाठीवर खालीवर सरणाऱ्या एका कडीत अडकविला होता. त्या वाशाला वरच्या चौकोनी शिडाची वरची कड बाधली होती. त्यामुळ तो वासा लाकडी चाकामधून ओवलेल्या दोरानी वर उचलला, की त्याबरोबर तें शीड उघडल जाई. या दोन्ही चौकोनी शिडाच्या खालच्या कोपऱ्यापासून आलेल्या दोराच्या तुकड्यात लाकडी काप्या बसविलेल्या होत्या. त्यातून दोराचे ताण ओवून हवे तितके ते कमजास्त खेचून खाली डेकवर बाधीत.

पुढच्या डोलकाठीच्या पुढच्या अगाला दुपट्याच्या आकाराची दोन त्रिकोणी शिड होती. गलबताच्या नाळेवरच्या पुढ आलेल्या

चोंचीपासून ते पुढच्या डोलकाठीच्या टोकापर्यंत व मऱ्या-
पर्यंत ती बांधोत आणि त्याचे मधले कोने खाली तिरपे खेचून
बाधीत. हीं त्रिकोणी शिड लहान असल्यान चटचट खालीवर
ओढता येत.

मागच्या डोलकाठीवरच शीड जहाजाच्या लांबीच्या दिशेन, पण
आगमाग बाधल जाई. त्याची पुढची कड मागच्या डोलकाठीला उभी
सलम बाधलेली असे. या डोलकाठीला दोन वासे होते, पण दोहोर्ची
पुढची टोक डोलकाठीवर लोखंडाच्या फिरत्या साऱ्यान बसविली
होती, आणि मागर्ची टोक मोकळी असून, ताणानी ती वाऱ्याच्या
अनुराधान हवी तशी बाधता येत. या दोन्ही वाशावैकी खालचा
क्षितिज समांतर होता, तर वरचा तिरपा बाधलेला होता. त्या
वागावर ओवलेल्या लोखंडी सरकत्या बागड्याना या शिडाची वरची
व खालची कड बाधलेली असे. हे शीड उघडताना त्यार्ची मागर्ची
दोन टोक माग खेचलीं, की ते या दोन वाशावर पसरून
उघडे. या मागच्या डोलकाठीवर आणखी एक छोट त्रिकोणी
शीड होत.

ताडेल्या हाताखालच्या खलाशाच्या मदतीला मग सारगाच्याहि
हाताखालचे लोक आले; आणि साऱ्यांनी मिळून भराभर सारी शिड
उभारून ठाकठीक करून बाधली.

मघाशी नागरटीला अवजार उतरून उभ राहिलेल 'सायतारा'
गलबत, पान वटून जाऊन उघड्या पडलेल्या झाडाच्या बुध्या-
खाद्याप्रमाणे दिसत होत, तर आता सारी अवजार वाऱ्यान भरून
फुगून पसरल्यामुळ 'सायताऱ्या'ला आता एक प्रकारच मोहक
सौष्ठव प्राप्त झाल होत. आत्तापर्यंत नुसत्या लाकडाच्या एखाद्या
तरगत्या पिंपाप्रमाण ते अवजड दिसत होत, तर आता त्याच्यात
चैतन्य भरल होत. वाऱ्याच्या झुळकाच्या लहानसहान हालचालींना
तें आपल्या अगविक्षेपानीं साथ करी. त्याखेरीज समुद्राच्या लाटां-

मधून पाणी कापीत, क्षणात लाटेला पायाखाली दाबीत तर क्षणात लाटेचाहेर वर हेलकावत ते डौलान गतिमान् झालं होत.

समुद्र आणि वारा दोन्हीहि 'सायताऱ्या'ला सारखेच जिवलग होते. त्याच्यामधूनच त्याच्या चेतनेचा उगम होता शिडाच्या व दोरखडाच्या जाळ्यामधून वाहणाऱ्या वाऱ्याचं घोघावणं, आणि लाटांबरोबर खालीवर हेलकावत कलंडताना होणारी गलबताच्य लाकडाची करकर, या आवाजांनीं जणू काही त्या तिघांच्या गुजगोष्टी आपसात कुजबुजत चालल्या आहेत अस वाटे.

दोनप्रहरी 'सायतारा' मार्गस्थ झाली. आता तर उन्ह पार खाली गेली होती. त्या कोवळ्या व पिवळ्या उन्हाच्या सुवर्णरसात बुच कळून सायंताऱ्याला मुलामा दिल्यासारखी ती दिसत होती.

खलाशानी जोडीजोडीन चारचार तासांच्या पाळ्या सुरू केल्या होत्या. त्यापैकी एकजण काही लागल सवरल काम करायला डेकवर हजर राही, नि दुसरा सुकाणूच चाक धरून 'सायतारा' ठरलेल्या दिशेन चालू ठेवी. दोन तासांनीं ते कामाची अदलाबदल करीत. मग पुढचे दोघे कामावर येत.

हिंमत व दौलत चार-चार तासांच्या आळीपाळीन काम करीत व काही विशेष महत्त्वाच काम असलं म्हणजेच कान्होजीरावाना वर बोलावीत. सुकाणूच चाक होत त्याच मागच्या डेकवर कामावर असताना दौलत किवा हिंमत नेहमीं हजर असत ते डेक सगळ्यात उच असल्यान तिथून टेहेळणी छान ठेवता येई. त्याच्याच खालच्या मजल्यावर कान्होजीरावाची मोठी खोली व त्याच्या पुढ दौलतची खोली डाव्या बाजूला होती, तर उजव्या बाजूला जेवायची जागा, सुंदर दिवाणखाना आणि त्यामाग हिंमतची खोली असे. त्या दोन्ही-मधे दोन मोठ्या खोल्या मोकळ्या असत. त्याच चंद्रदत्त चट्टो-पाध्यायाना एक व जिजी नि मुकुलला एक अशा दिल्या होत्या. त्या-नंतर जहाजाची मागची बाजू सपे. अगदीं टोकाला एक मोकळा

गोलसा सज्जा जहाजाच्या टोकाभोंवतीं केलेला होता. त्यात बाधणारानी मोठी कलाकुसर केली होती; आणि रंग रोगणसुद्धा सफाईन लावलेल होत. या गच्चीवरून देखावा मोठा सुंदर दिसे व ही जागाहि फार निवान्त होती.

जहाजाच्या पुढच्या टोकाला खलाशाची व्यवस्था होती. त्यामधें सारंग, त्याच्या हाताखालचा ताडेल, आणि सहा खलाशी याचा समावेश होई त्याशिवाय सुतार, शीड शिवणारा 'शिलईवाला', सैपाकी, आणि कान्होजीराव वगैरेच्या दिमतीला दिलेला, त्याच जेवण आणणारा व इतर वेळी सैपाक्याला मदत करणारा असा एक छोकरा, अशी सारीं मिळून बाराजण पुढ राहत. जहाज बदरात यायची, जायची किंवा अशी विशेष काहीं कामाची वेळ असली म्हणजेच हे सारेजण एकदम कामाला लागत. नाहा तर इतर वेळीं सारंग, ताडेल व त्याचे सहा खलाशी एवढेच सर्वसाधारण काम आटपीत. बाकीच्या चाराना आपलीं वेगळीं काम सदा असत.

दौलत जेवण संपवून गेला तो बोलून चालून मोकळा असल्यान नेहमींच खूप बडबड करी. मुकुलला पाहून त्याच्याहि मनात काहूर उठले खर, पण मुकुलला त्याच्याबद्दल कांहीं विशेष वाटत नव्हत, आणि त्यामुळे त्याच्याशी तीहि इतर कुणाशीं वागाव तसच वागे. त्याच्या बाबतीत तिच्या मनात बहुभावच होता. आणि अर्थानच त्याच्या वृत्तीला तो मुळींच पोषक नव्हता. दौलत वर गेला आणि त्यान हिंमतला कामावरून मोकळ केल. हिंमत खोलीत जाऊन हात धुऊन येईपर्यंत बहुतेकांचीं जेवण संपत आली होती. कान्होजी-रावहि जेवण्याच्या खोलीतून गेले. या वेळीं ते डेकवर हिडत असत. चंद्रदत्तांना सवय नसल्यान व त्याची प्रकृतीहि बेताबाताची असल्यान त्या थोड्या हलण्यानहि त्यांना भोवळ येत होती. उलटी होण्याच्या भीतीन व अन्नावरची वासना उडाल्यानं ते आपल्या खोलीत

जाऊन निजले होते. टेबलाशीं फक्त जिजी नि मुकुलच तेवढ्या होत्या.

हिमत आला. त्याच्यापुढे छोकऱ्याने थाळी आणून ठेवली. तो जेवू लागला आणि त्या त्याच्याशी बोलू लागल्या. “मला तर बाई बोटीवर राहायला फार आवडत. कस मजेंत फिरता येत नाही बोटीवरून सर्व देशोदेशी ?” मुकुल म्हणाली.

“हो ! आणि एकदा तीं वादळ सुरू झालीं म्हणजे मग कोण हाल—नको होतो जीव ! समुद्र नेहमीच असा शान्त नसतो मुकुल. आणि हे बोटीवरच राहणाहि नसत नेहमी आकर्षक.” जिजी म्हणाली, “मला पुरा आहे अनुभव या समुद्राचा, आणि आता मुळीच इच्छा नाही बोटीवर राह्यची.”

हिमत जेवता जेवता त्याच्या सवादाकडे लक्ष लावून ऐकत होता. नेहमी त्याच सध्याकाळच जेवण तो एकटाच करी, पण आज जिजी नि मुकुल दोघांच्यामुळे ती छोटी जेवणाची खोली भरून गेल्यासारखे त्याला वाटत होते. जेवताना समोर दिसणाऱ्या मुकुलच्या सुंदर मुखाकडे पाहण्यात नि तिच्या आकर्षक हावभावातली माधुरी चाखण्यात त्याला मोठे सुख होत होते.

“अग जिजी, तुला झाली आहे जमिनीवर राह्यची सवय, नि तुला नाही होत आता दगदग, म्हणून आवडत नसेल बोटीवर राहण.” आणि जिजीला चिडविण्यासाठी तो मुद्दाम पुढे म्हणतो, “आणि शिवाय, तुला ग कुठे असा आहे अनुभव फार समुद्राचा ?” त्यावर जिजी उसळून म्हणते, “अरे, तुम्ही जन्मलात समुद्रावर दोघ त्यावेळी मी होते बर हजर. उकडून सोललेल्या बटाट्यासारखी लसळशीत, वितीवितीएवढी होती तुमची अंग, नि माजरीच्या पिलासारखे मिटलेले होते तुमचे डोळे ! जगात आल्यावर तुम्हाला पाहिला हात लागला या जिजीचा बर, आणि तेव्हा जिजी होती

म्हणून तुम्ही राहिलात जाग्यावर. नाही तर त्या वादळात काहीं धडगत नव्हती । ”

मुकुलला जिजीच्या तोंडून जुन्या हकीकती ऐकायला फार आवडे नेहमीच. पण विशेषतः हिमत जन्मल्या वेळची हकीकत जिजी सागूं लागल्याबरोबर तिन कान टवकारले. ती जिजीच्या समोर टेबलाच्या टोकाशीं सरून बसली, व तेवढ्यात हिमतच्या शेजारीं त्याला खेदून बसण्याचीहि संधि तिन साधून घेतली.

“ खरच जिजी, साग ग मला सगळी ती हकीकत. आम्हाला फार आवडत ऐकायला, नाही का ? ” अस म्हणून तिन हिमतकडे त्याच अनुमोदन मिळाव अशा अपेक्षेन पाहिलं. मग हिमतहि हसून म्हणतो,

“ हा ! खरच जिजी, मीं तर कधींच नाही ती हकीकत ऐकली ! ”

४

जिजीन सागितलेल्या हकीकतीचा आशय असा होता—

“एका मोठ्या कुलात मेघना जन्मली होती. तिच्यासाठी जीं दाई ठेवली होती, तिची मी मुलगी. मेघनेपेक्षां दोन वर्षांन मी वडील होतें. एकाच आईच दूध पिऊन आम्ही वाढलों, त्यामुळ प्रत्यक्ष रक्ताचा सवध नसतानाहि आमच्या मनात सखल्या बहिणीच प्रेम उत्पन्न झाल होत.

“मीं ते कुल मोठ होत म्हटल, पण राजघराण होत अस म्हटल्यान जास्त यथार्थ कल्पना येईल. फक्त कुठलं राजघराण, आणि त्याच नाव काय तें मात्र मी सागत नाहीं. कारण हे सारे प्रसंग गोष्टीसारखे ऐकलेलेच जास्त बरे. नाव सागितल्यान विना-कारण माणसाचीं मन दूषित होतात, आणि भरणाच्या जखमेवरची खपली काढल्यासारख होऊन फिरून जुना राग, मत्सर, सूड इत्यादि भावनाचीं तोंड उघडतात.

“फार मोठ्या कुलांत जन्म चागला म्हणतात, पण एका रीतीन तो वाईटहि असतो. मोठ्या कुलात जन्मल्यान जशी त्या कुलाची परंपरा, नावलौकिक, सत्ता किंवा ऐश्वर्य याचा लाभ होतो, तशीच

त्याच्याचरोबर त्यांतील दुष्टावे, मत्सर, अनाचार आणि सूड वगैरे वार्ड गोष्टीचाहि वारसा अनेकदा मिळतो.

“मेघनेच्या वडलाच्या कुलाचा हाच प्रकार होता. राजघराण्याशी त्याचा संबंध होता याच गोष्टीची कुन्हाड त्याच्यावर लटकलेली होती. या राजघराण्यातील एका व्यक्तीन, राज्याच्या मोहान, आपल्या हक्काआड येणाऱ्या प्रत्येक लहानसहान व्यक्तीला मार्गातून काढून टाकण्याच वेड घेतलं होतं. आणि त्यासाठी त्यानं एक महाभयंकर युक्ति काढली होती. त्यानं दोन निरनिराळ्या जातींच्या अतिशय धर्मवेड्या कुटुंबांना त्यांच्या देवाची मंदिर बांधून दिली होती, त्यासाठी मिळणाऱ्या वर्षासनातूनच त्याचा निर्वाह चाले. त्यापैकी एका कुटुंबाच्या माणसाच्यावर या व्यक्तीच्या वाटेत येणाऱ्या सभ्य असणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला देहदंड देण्याची शपथ घातलेली होती. आणि त्या दुसऱ्या कुटुंबातील माणसावर या पहिल्या मारेकऱ्याच्यातून जो तें नेमून दिलेलं काम करण्यात कोणत्याहि कारणानं कुचराई करील त्याला ‘देहान्तशासन’ द्यायची शपथ असे ! याचा हेतु असा की, पहिल्या कुटुंबातील माणसांपैकी कुणी कुल-देवतेच्या शपथेविरुद्ध वागण्याइतका हिंया करणारा निघालाच तरी निदान या घोर कर्तव्यात चुकल्यान देवतेचा होणारा रोष राहिला दूर, पण कुणी तिसरा माथेफिरू आपल्याला जिवे मारील, या स्वतःच्या जिवाच्या भयान तरी त्याच्या हातून शपथपूर्वक बलिदान होईल ! म्हणजे या राज्यपदाच्या अभिलाषी वारसान आपल्या प्रतिस्पर्धी होऊ शकणाऱ्या साऱ्यांची पाळमुळ खणून काढण्यासाठी ही जोडगोळी योजून ठेविली होती. एक हुकली तरी दुसरी लागावी आणि कार्यभाग व्हावा !

“मेघनेचे वडील मोठे उदार गृहस्थ होते. आपल्याला आपल्या कर्तृत्वानं मिळेल तें आपलं. वडिलार्जितावर हक्क सांगून भाऊचदकी करण्यात अर्थ नाही, अशी त्यांची वृत्ति. खरोखर त्या राज्यपदाचा,

कीं त्या खोट्या ऐश्वर्याचा अभिलाष त्यांच्या मनाला शिवतहि नसे आणि आपल्या कष्टान त्यांनीं चांगल नांव काढलं सुद्धां. पण त्यांनीं त्या ऐश्वर्याचा हव्यास धरला नाही. तरी ज्यान तो धरला होता त्याच्या दूषित दृष्टीला थोडाच असा निःस्वार्थपणा खरा वाटणार ! म्हणून त्यान मेघनेच्या बापामागहि आपले मारेकरी लावून दिले. त्याचा पहिला प्रत्यय म्हणजे मेघनेचा वडील भाऊ एक दिवस अचानक मृत्युमुखी पडला. त्यान मात्र मेघनेच्या वडिलाच्या हृदयाच पाणी पाणी झालं. ‘आपण कितीहि सात्त्विक, निःस्वार्थी असलों तरी, जोवर आपण त्या घराण्यात जन्मलों एवढ्याच अपराधासाठीं (१) आपल्यामाग काहीं माथेफिरू दगा करण्यासाठीं हात धुऊन लागतात, तोवर आपण गाफील राहण्यांत काहीच शहाणपणा नाही, विनाकारण आत्मनाश ओढवून घेऊ’, अशी त्याची खात्री पटली.

“याला उपाय म्हणून त्यांनीं एके दिवशी रात्रीं अभावितपणान आपली बायको आणि पोटची आता उरलेली एकटी एक मेघना, याच्यासह गुप्तपणान घरदार सोडून जाऊन देशातर केल. या दूरदेशीं आल्यावर आता आपण मारेकऱ्याच्या तावडींतून सुटलों असं वाटून त्यांनीं सुखाचा निःश्वास टाकला.

“याच देशीं माझ्या आईन त्याच्याजवळ नौकरी धरली; आणि लवकरच माझ्या व मेघनेच्या आईमधील धनी आणि चाकरपणाचा भाव लुप्त होऊन एकमेकींबद्दलच्या गाढ प्रेमानं त्याची जागा घेतली. या दूरदेशीं त्यांना दुसर नात्यागोत्याच कुणी नव्हतहि. आमच्या आयामघला हा प्रेमभाव मेघनेच्या नि माझ्यामधेहि तसाच आला.

“पण त्या मारेकऱ्यांचा हात फिरून आमच्यापर्यंत पोचला आणि एक दिवस मेघनेची आई व वडील ही मृत्युमुखी पडली. आता मात्र मेघनेच्या भयकर स्थितीची जाणीव माझ्या आईला आली. तिनं

तें घर तसच सोडलं आणि मेघनेला आणि मला घेऊन ती रातोरात पळाली.

“ पाठलाग करणाऱ्या शिकाऱ्याला आपला माग सापडू नये म्हणून काहीं वेळा वन्यपशु नद्या नाही तर सरोवर ओलांडून जातात. तीच युक्ति माझ्या आईन अंगीकारली. तिन आम्हा दोघींसह एका दूरदेशी जाणाऱ्या बोटीवर पाऊल ठेवल.

“ त्या बोटीवरच्या कप्तानाच्या डोळ्यात मेघना इतकी भरली, की त्यानं माझ्या आईकडे मेघनेसाठी मागणी घातली. आणि माझ्या आईनहि त्याला रुकार दिला. मात्र ‘मेघनेला आजन्म अतर देणार नाही व तिला बोटीवरच राहता येईल सदैव’ अशी त्याच्याकडून आणभाक घेववली. नाही तरी मेघनेला सुखरूप राहण्यास सापडावं व तिच्या जन्माची तरतूद व्हावी हाच तर प्रश्न होता. तेव्हा बोटीवर जर मेघना कायमची राहिली तर मात्र त्या जुन्या कुलांत जन्मल्यामुळ माग लागलेलीं हीं दुर्घट सकट चुकतील असा तिनं विचार केला.

“ शेवटी एकदाची आमची धावपळ सपली. मेघना झाली कप्तानाची बायको, नि मी तिची एकटी एक सोबतीण, अशा आम्हा दोघींना त्या गलबतावरच घर मिळाल, आसरा सापडला. आणि माझी आई देवाचे मोठ्या कृतज्ञतेन आभार मानीत मानीत आमच्या दोघींच्या काळजीतून सुटून आनंदात, पण आपल्या प्रेमाच्या भैत्रिणीची आठवण करीत करीत आम्हाला सोडून गेली !”

या सगळ्या भीषण पाठलागाची हकीकत ऐकून विचारी मुकुल घाबरून नि गोंधळून गेली होती. प्रथम जरी ती हिंमतला प्रेमामुळ चिकटून बसली होती, तरी आता तिच्या हिंमतला खेडून बसण्यांत, मनाला वाटणाऱ्या अवस्थेत नि भीतीत काहीं तरी आसरा शोधणारी सहजप्रवृत्ति उघड दिसत होती.

मुकुलची ती स्थिति पाहून हिंमतलाहि तिची कीव आली.

माणसाच्या वासना व महत्त्वाकांक्षा जगात किती धुमाकूळ घालतात याची त्याला कल्पना होती. पण मुकुलसारख्या उपवनातल्या कळीला तोडून या जगातल्या तापल्या धुळीच्या फुपाट्यात टाकल्यावर काय मनःक्लेश होतील हा विचार मनात येऊन त्याला तिच्याबद्दल सहानुभूति वाटू लागली होती.

सुरुवातीच्या दृष्टिभेटीतच तिच्या सौंदर्यान तो मोहून गेला होता. प्रथम लहानपणची मैत्रीण, बहिणीसारखी वाटणारी लहानपणची मुकुल, या भावनेन त्यान तिला भेटण्यासाठी त्या दिवशी पायऱ्यावर उभं राहून हात वर केले तिच्याकड !

पण मुकुलच्या नजरेत निराळाच उन्माद होता. पाण्यात ती पडल्यानंतर बाहेर येऊन तीं दोघ वरच्या पायरीवर येऊन शेजारी बसलीं ओलेत्यान. त्या स्पर्शान निराळीच भावना त्याच्या मनात आली. हलक्या कातरआवाजान तिनं आपल्या हाकेला दिलेल्या उत्तरात त्याला आपल्या नव्या भावनेला मिळणारा पडसाद ऐकू आला होता.

मुकुलबद्दल आपल्याला वाटणाऱ्या आकर्षणापेक्षा फारच तीव्रतेन तिला आपल्याबद्दल ओढ वाटू लागली आहे, आणि अगदी निष्कपट, अनन्यभावान ती आपल्यावर प्रेम करू लागलेली आहे, याची हिंमतला जाणीव झालेली होती. पण त्यानच, त्या वृत्तीचा फायदा न घेता उलट जरा तुटक वर्तणूक आतापर्यंत ठेविली होती.

आता मुकुल भीतीन त्याला बिलगत होती. हिंमतन तिला धीर यावा म्हणून तिच्या हातावर आपला हात ठेवला होता.

‘सायंतारा’ हलकेच डुलत होती. त्या हेलकाव्याबरोबर जेवण-घरात टेबलावर टागलेला दिवा हलकेच आदोलन घेत होता. भोंवतालच्या काळोखात त्याची छोटीशी ज्योत भीतीनच की काय थरथरत होती, आणि अनुकूपेन दिवा तिच संरक्षण करीत होता.

जिजी पुढं सांगू लागली :

“ त्या आम्हाला आसरा देणाऱ्या बोटीच नाव ‘सायंतारा’, नि तिच्या कप्तानाच नाव ‘कान्होजीराव’ बर !

“ मेघना आता सुरक्षित होती खरी, पण लहानपणापासून तिच्या-वर पडलेल्या या घोर सकटांच्या सावलीन तिच्या स्वभावावर फार परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नव्हता. तिच बोलण पार बद झाल होत. जणू काही आपण बोललेल्या एखाद्या शब्दानहि आपला अज्ञातवास उघडकीस येऊन फिरून आपल्या शिकाऱ्यांना आपला माग लागायचा अस तिला वाटे. बोट बदरात असतांना तर ती खोलीबाहेरसुद्धा पडायची नाही. म्यालेली गोगलगाय आपल्या शखात शिरून बसते, तशी मेघना आपल्या खोलीत असायची. तिच हसण खरोखर उबराच्या फुलासारख दुर्मिळ झाल. इतक्या सुरक्षितपणानसुद्धा तिच्या मनावरच दडपण नाहीस झाल नाही. उलट काही तरी भयानक भवितव्यता काळाच्या एखाद्या क्षणाआड आपल्यासाठी दबा धरून बसली असेल, अस तिला वाटू लागल. ती बोलेना-चालेना, नुसता विचार करी. आणि विचाराच्या चक्रव्यूहात अडकल्यान तिची सुटकाच त्यातून होईना. तुबलेल्या, उपसा नसलेल्या, पडीक आडाच्या पाण्याप्रमाण तिचे विचार अपायकारक होऊ लागले.

“ मी तिच्या सारखी माग माग लागे की, ‘मेघने, बाई! तांड उघड. मी तर तुझ्या विश्वासाची आहे ना ? माझ्याजवळ बोलून टाक सार म्हणजे तुला हलक वाटेल. जरा जेवणाखाणाकड लक्ष दे. तू पाहिलीस का कशी वाळत चालली आहेस ! नि तुझ्या या स्थितीत हयगय करून कस चालणार ? तुझ्या पोटातल्या गर्भान पोसायच कशावर ? मेघने, नको ग अस करू !’ पण इतक जीव तोडून, कळवळून मी बोलले तरी, जणू काही दगडाशीच मी भाषण करीत आहे अस तिन करायच !

“ तिची प्रकृति खालावत चालली. तिच्या प्रसूतीचे दिवस जवळ

येत चालले नि ती त्यांतून कशी पार पडणार अस मला वाटू लागल. शेवटी कान्होजीरावांनी 'तिला कुठ तरी बदरीं सुखरूपपणे प्रसूतीसाठी ठेवाव, नि मी तिच्याजवळ राहून तिची शुश्रूषा करावी' असं ठरवलं.

“पण आम्ही त्या बेताप्रमाणं तिला बोटीवरन नेऊन बदरात ठेवायला लागलो मात्र, तर तिनं अस थैमान घातल, की काय सागू! सारा जीव एकवटून ती किचाळू लागली, 'मला नका हो या बोटीवरन नेऊ! मला हव तर समुद्रात टाका, मारा, पण या बोटीवरन मला हलवू नका जिवतपणी. किनाऱ्यावर मला ते मारतील. ते टपून बसले आहेत ना काळ! तिथ मला न्याल तर मी मरेन, माझ्या पोटातल बाळ मरेल आणि माझा निर्वंश होईल. नका हो निर्दय होऊ!' तिच्या त्या हृदयभेदक किचाळ्या ऐकवेनात. ती बेताल झाली.

“वास्तविक वादळी दिवस सुरू झाले होते, आणि तिचीहि प्रसूति जवळ आली होती. तिच्याच सुरक्षिततेसाठी तिला आम्ही किनाऱ्यावर ठेवणार म्हणत होतो. वादळात 'सायतारे'वर तिची प्रसूति आली तर तिची किती गैरसोय नि हालहाल झाले असते. पण ती ऐकेचना. शेवटी तिला हालवल तर भीतीन ती याच घटकेला मृत्युमुखी पडेल अस जेव्हा दिसू लागल तेव्हा अगदी निरुपायानं तिला 'सायतारे'वर ठेवणं भाग पडलं.

“मी आपल्या मनान तिच्या प्रसूतीसाठी बोटीवरच शक्य ती सारी तरतूद आठवून करून ठेवली. मी चार शेळ्यासुद्धा बोटीवर आणून ठेवल्या! न जाणो कधी त्याच्याहि दुधाचा उपयोग व्हायचा. पण सारी तयारी केली तरी गुपचुपपणान. उगीच त्याची फार वाच्यता व्हायला नको अस वाटे मनाला.

मेघनेला प्रसूत होण्यापूर्वी थोडा अवधि राहिला, तेवढ्यात परत जायची सफर पुरी करून टाकावी, म्हणजे प्रसूतीला स्वतःच्या बंदरीं

‘सायतारा’ असली म्हणजे बर असा कान्होजीरावाचा बेत आणि त्याप्रमाणे आम्ही सफरीस सुरुवात केली.

“हिंदी महासागरातून नैर्ऋत्येकडून वाऱ्याचे लोटच्या लोट घोघावत निघाले होते. जणू कांही दूरची सुभेदारी मिळालेल्या सरदारानी बलिष्ठ होऊन आपल्या धन्याची हुकमत झुगागवी, तस या अरबी समुद्राने नि बंगालच्या उपसागराने, ‘आपण हिंदी महासागराचे हस्तक आहो’, ही गोष्ट विसरून माजोरी दाखविली होती. आणि त्यांना पाणी पाजून आपल्या वर्चस्वाखाली आणण्यासाठी हिंदी महासागराने आपलीहि प्रचंड सेना त्यावर धाडली होती. लाटांच्या श्यामवर्ण वारूवर वाऱ्याची स्वारी स्वार झाली होती. चौखूर उधळणाऱ्या त्या घोड्यांच्या तोडीं फेस आला होता. वारा तर युद्धाच्या हिरीरीने गर्जत होता. त्याच्या मागे उठणारे धुळीचे लोट म्हणजेच जणू त्या मेघाच्या राशी, आणि वाऱ्याच्या हातीं परजणाऱ्या नग्न तरवारी म्हणजेच त्या मेघमालेच्या-धुळीच्या-पार्श्वभूमिकेवरून चमकणाऱ्या विजा ! नैर्ऋत्येचा मन्सून म्हणण्याऐवजी त्याला हिंदी महासागराची, अरबी व बंगालच्या उपसागरावर येणारी स्वारीच म्हणणं रास्त.

“आणि या वादळापुढे ‘सायतारा’ धावत होती. झझावातापुढे उधळणाऱ्या यःकश्चित् कागदाच्या कपट्याप्रमाणे ती पुढे उधळत होती. आम्ही परत कलकत्त्याकडे जाणार होतो.

“समुद्राच्या लाटा जणू टेकड्यांच्या रागाच्या रागा पुढे सरकल्याप्रमाणे येत. लहान मुलाला खवाट्यात धरून उच फेकावत तसे त्या ‘सायंतारा’ बोटीला उंच वर भिरकावीत, नि लागलीच झेलून तिला खोल खाली वाकून धरीत. आपण केवढी मौज करीत आहो, अशा भावनेने त्या खदखदून खिदळत.

“कान्होजीरावांनी लाटापासून व वाऱ्यापासून थोडा अडोसा मिळावा म्हणून अदमान व निकोबार बेटांच्या मधल्या दहाव्या

अक्षाशावरच्या सामुद्रधुनींतून सायतारा पुढे दामटली आणि मग उत्तरेला वळून अदमान बेटाच्या अडोशाला ते आले.

“पण याचाहि फारसा उपयोग झाला नाही, कारण या बाजूस आल्यावर इकडे तर वादळ जास्तच जोरावर आहे असं कान्होजीरावांना आढळून आलं. ‘सायतारा’ बोलून चालून शिडान चालणारी बोट. तिला वाऱ्याच्या लहरीवर नि मजीवर किती तरी अवलंबून राहाव लागे. हवं तिकडे चटदिशीं जाऊन वादळाच्या ऐन भरांतून निसटाव हे वाफेच्या बोटीला शक्य असल तरी सायतारेला नव्हतं. सायतारा त्या बाबतीत परार्थीन. त्यामुळ आगींतून निघून फुपाट्यात पडल्यासारखे झालं. कान्होजीराव फार विवचनेत होते. त्याचा जीव द्विधा झाला होता. एकीकडे या भयानक वादळातून बोट सभाळून सुरक्षित बाहेर काढायची म्हणून लक्ष द्याव लागत होतं, तर खाली खोलीमध्ये मेघना प्रसूतिवेदनानीं तळमळत होती त्यानं चित्त विद्ध होत होत.

“वादळाचा जोर जसजसा वाढू लागला तसतशा इकडे मेघनेच्या यातना वाढू लागल्या. प्रसूतिवेदना या अगोदरच किती प्राणातिक ! आणि त्यात या वादळामुळं सायतारेची होणारी जोराची हालचाल आणि नासधूस ! अशा साऱ्या अत्यंत गैरसोयीच्या परिस्थितीत त्या वेदना शतशः वाढतच होत्या. मी मेघनेच्या शुश्रूषेला सारखी उभी होते, तर तिकडे कान्होजीराव सायतारेच्या शुश्रूषेला वर डेक्कर खडे होते. अधून मधून त्यांनीं शिडी अर्धवट उतरून खालीं डोकवाव. त्याचे कपडे ओलेचिब, केस, दाढी ओलीचिब, आणि अगावरून पायावर अस पाणी निथळत होत.

‘कशी आहे मेघनेची स्थिति आता ?’ त्यांनीं विचाराव.

‘होती तशीच आहे अजून, पण वादळाचा काय रंग आहे ?’ मीं विचारावं.

‘तें वाढतच आहे. मी घेतो त्याची काळजी. तुम्ही मेघनेकडे पाहा.’ अस म्हणत ते परत शिडी चढून वर जात.

“सायतारा अतोनात हालत होती. मी येवढी धडधाकट पण माझी त्रेधा तिरपीट उडत होती. रात्र पडत चालली तसतसा वादळाचाहि जोर वाढला, आणि त्याबरोबरच मेघना किंचाळू लागली. शेवटी तर या रात्रीतून मेघना, आणि वादळातून आमची बोट पार होत नाही असच मला वाटू लागल. विचार करताना आताहि मला तो प्रसंग किती तरी भेसूर वाटतो, नि आम्ही कशी त्यातून पार पडलो त्याच आश्चर्य वाटत. मेघनेच्या अतीव दुःखापुढ मला काहीं दुसरी-कडे पाहता येत नव्हत म्हणून जरा बर होत. नाही तर मलाहि भयान वेड लागायच त्या वादळात.

“शेवटी मध्यान रात्र उलटल्यावर मेघना बाळत झाली आणि या जुळ्या भावडाचा जन्म झाला. मेघना मूर्च्छा येऊन पडली होती, मी सारी व्यवस्था करीत होतें होईल तितकी.

“याच सुमारास वादळाचाहि भर ओसरू लागला, आणि आमच्या जिवात जीव आला

“एक-दोन दिवसात वादळ पार सपलं. त्यातच सायतारेची एक डोलकाठी मोडली, पुष्कळ शिडाच्या चिधड्या झाल्या, एक खलाशी लाटानीं वाहून जाऊन बुडाला, आणि इतर काहीना दुखापती झाल्या. पण सर्वात मुख्य गोष्ट म्हणजे मेघनेची सारी शक्ति त्या हालअपेष्टाशीं झगडण्यातच सपल्यान ती निभावू शकली नाही. आपल्या जुळ्या पोराना गोजारीत, ती सुखरूप आहेत या समाधानान ‘त्याचा साभाळ तूच कर आता’ अशा दृष्टीन माझ्याकडे पाहून तिन प्राण सोडला.

“येवढ्या वादळात न डगमगता ‘सायतारा’ सुखरूप नेणारे कान्होजीराव मात्र मेघनेच्या मृत्यून विकल होऊन पोरसारखे रडले. त्याच्या नौकानयनातील साऱ्या कौशल्याचा, त्याच्या सातत्याने

चा उपयोग मेघनेचा मृत्यु टाळण्यासाठी होण शक्य नव्हत; व या असहाय स्थितीनंच त्यांना लाचार केल. दोन छोटे जुळे जीव, दोन दिवसांतच आईपारखे होऊन जर अगावर पडले तर अगदी धीराचा दणगट पुरुष असला तरी काय करणार ! मी होते म्हणून बर झाल. पण मला सुद्धा त्याची जपणूक करता करता ब्रह्माड आठवल.

“अदमानच्या पूर्वेहून आम्ही वर उत्तरेकडे आलो होतो. तिथ नरकुड नावाच एक बेट आहे त्याच्या जवळून सायतारा जात होती त्या दिवशीं दुपारीं. तिथल्या समुद्रात मेघनेच शव टाकून तिचा अत्यविधि समुद्रावरच्या तऱ्हेन इतमामात कान्होजीरावांनी उरकला. तो सारा प्रसंग माझ्या मनातून कधी जायचा नाही. मेघनेच शव उची रेशमी वस्त्रात गुडाळून, मग त्यावर सायतारेच्या शिडाची शिवून खोळ घातली होती. ते माशाच्या भक्ष्यस्थानी न पडता खोल समुद्रतळी जाऊन राहाव यासाठी त्या खोळीत पुष्कळ जाड लोखंडी वजन घातली होती.

“दुपारचे वेध घेऊन झाल्यावर त्या नरकुड बेटाच्या अगदीं जवळ सायतारा उभी होती. येवळ्या आजूबाजूच्या मोठ्या समुद्रात फक्त नरकुंड बेटाचाच सुळका एकटा एक वर आला होता. जणू काहीं त्याच्या साक्षीनच हें सार घडत होत.

“डेकवर सारी खलाशी मडळी जमली होती. कान्होजीरावांनी आपला कप्तानाचा वेध घातला होता. मेघनेच्या शवापार्शी गुडघे टेकून कान्होजीराव बसले, आणि त्यांनी आपल शिर त्यावर वाकविल होत. मी हातांत या जुळ्याला घेऊन उभी होतें.

“कान्होजीराव म्हणाले, ‘समुद्रानच आम्हाला अन्न दिल आहे. त्याच्यावर आमचे जन्म जातात, आणि त्याच्याच उदरांत आम्हांला शेवटची विश्रांति मिळते. मेघने ! समुद्रान तुझा बळी घेतला खरा; पण त्यानंच तुझ्या तान्ह्या मुलाची काळजी स्वतःवर घेतलेली दिसते.

माझ्या आठवणींतील एका अत्यंत भयंकर वादळांत हीं मुलं जन्मलीं आणि वांचलीं याचा अर्थच तीं मोठी विख्यात दर्यावर्दी होणार. मेघने ! म्हणूनच त्यांना ‘दर्यादौलत’ नि ‘दर्याहिमत’ म्हणणार आहे मी. तूं पुढं जात आहेस; पण माझी वेळ आली की, मीहि या खोल समुद्राच्या राज्यात तुला भेटायला येईन. हा सूर्य, हा समुद्र, हे नरकुड बेट, नि ही सायतारा बोट माझ्या वचनाला साक्ष आहेत.’

“साऱ्याच्याच डोळ्यांतून टिपं येत होती. कान्होजीरावांनीं त्या शवावर क्षणभर ओठ टेकले, नि मग त्यानी उठून आणखी दोघांच्या मदतीन ते शव पाण्यापर्यंत उतरवून, मग अल्लू पाण्यात सोडून दिलं. तें समुद्रतळीं पोचून त्याचे बुडबुडे आल्यावर निःश्वास टाकून कान्होजीराव कठड्यापासून हलले, आणि त्यानीं सायतारा चितगाग बदराच्या रोखानं मार्गस्थ करवली.”

भीषणतेच्या पराकोटीला पोचणारा समुद्रच असाधारण शांत स्वरूप धारण करू शकतो हे जरा नवलच नाही का? पण नवल कसल! समुद्र हा अभिजात कलावत आहे. त्याच्या सात्त्विक, निरुपद्रवी लहरींमधे साधूनहि त्याचा धडा घ्यावा अशी स्थिति, तर त्याच्या खवळलेल्या खुनशी अक्राळविक्राळ लहरींमधे खुद्द सैतानानहि आपल्याला सव्वाशेर भेटला अस मानाव असा प्रकार. अत्युच्च कलाशिखर गाठणारा कलावत, अतिनीचत्वाच्या खोल गर्तेत उतरतो तो असाच. त्याच्या स्वभावाची आदोलन फार व्यापक असतात. श्रावणमासाच्या पावसानंतर जागोजाग जमलेल्या डबक्यांनीं शांततेच सोग आणाव किंवा खवळण्याचा प्रयत्न करावा तसच सामान्य व्यक्तींच असत. त्यांच्या चागुलपणात नि वाईटपणात इतक थोड अंतर असत की, कोणत्याहि एका प्रकारात त्यांचा पूर्ण समावेश न झाल्याने त्यांना धड चागलहि म्हणता येत नाही नि धड वाईटहि म्हणतां येत नाही. उथळपणा हे डबक्याप्रमाण व्यक्तीच्याहि सामान्यत्वाचच गमक असत.

समुद्रावर ही आजची रात तरी किती शान्त होती. समुद्रान जणू कांही समाधि लावली होती गाढ—इतकी गाढ, की 'सायतारा'

आपल्या गतीन त्या शाततेचा भग करण्याचा प्रयत्न करीत असतां हि शिडाची नाजूक करकर, पाण्याची अल्लद होणारी खळखळ वगैरे सारे आवाज त्या शाततेंत अक्षरशः बुडून जात होते.

सार जलपृष्ठ अगदीं स्तब्ध, नितळ होत. लाटाची तर काहींच हालचाल दिसत नव्हती. सायतारेन कापलेल पाणी झोपेंतून उठलेल्या आळशी माणसानं परत दुसऱ्या कुशीवर हलकेच वळून निजाव तस फिरून सांधून जाई. वारा इतका थोडा होता, कीं सायतारेचीं शिड जरा कुठ भरल्यासारखीं दिसत होती. त्यामुळ सायतारा अतिशय मदपणान पुढ सरकत होती.

हिंमत वरच्या डेकवर उभा होता. नुक्ताच कामावर आल्यान त्याच्या वाटचे पुढचे चार तास त्याला घालवायचे होते. सुकाणू धरणारा खलाशी सुकाणूच्या चक्राच्या खुट्यावर हात ठेवून उभा होता, पण सायतारा इतक्या हळू चालत होती, की तिला वळविण्याचा आणि ठरलेल्या दिशेवर रोखून ठेवण्याचा फारसा प्रश्नच नव्हता.

सुकाण्यान तासाचे ठोके सुकाण्याजवळच्या पितळी घटेवर मारले मागच्या बाजूला, कीं तो नाद सर्व बोटभर निनादून त्याच्या लहरी त्या शांत रात्रीभर पसरत पसरत पूर्ण नाहीशा होईपर्यंत किती वेळ तरी ऐकू येत. बोटीच्या पुढच्या टोकाशीं एक खलाशी जाग राखत होता त्यान घटेचा टोला ऐकला कीं, जागरूक दाखवण्यासाठीं “खूऽऽऽ बऽऽ देखताऽऽऽऽ हैऽ अऽ अऽ” अशी लाबलचक सुरात हाकाटी घावी. हाकाटीच्या सुरुवातीस जो एकदा श्वास घ्यायचा तो अगदीं हाकाटी सपेपर्यंत, आता आणखी दम छाटत नाहीं अस झाल म्हणजेच थांबायच. त्यामुळ त्या अतिदीर्घ हाकाटीच्या मोजमापावरून त्या खलाशाची दमदार छाती, तो अधारात दिसत नसूनहि कळत होती.

अशा शाततेचा गुणच असा असतो कीं, माणसाच्या मनांत खोल दडी मारून बसलेले विचार उमळून वर येऊ लागतात. हिंमतच्याहि

मनात असेच त्याच्या गेल्या पधरा वर्षातील दर्यावर्दी पेशातील घडलेल्या अनेक प्रसंगांसबर्धी विचार येत होते.

त्या दूरदूरच्या सफरी. एक बदर सोडाव आणि तिथल सारं काहीं काळ विसरूनच जाव. त्या बदरातील ओळखीचीं माणसहि तिथच नि त्या बदराच्या त्या विशिष्ट तऱ्हेच्या गोष्टीहि तिथच. आणि मग दहा, वीस, तीस दिवस वाऱ्याच्या इच्छेनुरूप घडेल तितके दिवस समुद्रसंचार.

तिथ भरसमुद्रात कुणाची लाज नाही नि भीड नाही. दाढ्या नि डोक्यावरची जगलं वाढलेलीं. चेहरेपट्टीची मशागत करायला वेळ असूनहि हात वर करायचे नाही कुणी. आरसा जो बदरावरन निघतांना पेटांत खोल घातलेला तो बदर यायच्या दिवशी वर निघायचा, त्याला या चेहऱ्याचीं दर्शन नाहीत तोंवर.

अगात एखादा फाटकासा कुडता असला असला, नाही नाही ! ती अंगावरची तुकतुकीत चामडीच इतकी कमावलेली व्हायची उघडी राहिल्यान, की पाऊस, पाणी, ऊन, वारा या सगळ्यात आणखी काहीं वस्त्रप्रावरणाची शरीराला गरजच भासू नये.

कुडत्याखाली एखादी उणीपुरी विजार अडकवलेली, अन् तिला निरनिराळ्या रंगाची ठिगळ.

ती स्वच्छद मोकळी हवा. छाती फुगवून भरभरून श्वास घ्यावा नि साऱ्या रक्तात ती भिनून सारं शरीर उल्हसित व्हाव. इतकी ताजी दमदार हवा, की जणू काहीं तेवढ्या हवेवरच शरीर जगायच एखाद् वेळ. आणि तिच्या गुणानच माणूस बेपर्वा, आनदी, उल्हसित व्हायचा. बोटीवरच्या सवगळ्या-सोबत्याशीं हसत-खिदळत, थट्टा-मस्करी करीत खूप काम करायच; नि निजल की दगडासारख निश्चल निजायच.

अगातली रग जिरवायची ती समुद्राशीं सारखं झगडत राहून. समुद्र नि वारा यांच्या लहरीपणातून काळजीन बोटीची बाजू संभाळून

न्यायची. तीं शिड, ते दोर, त्या डोलकाच्या याच्याकडे सारखं लक्ष पुरवीत राहायच.

देव आणि कप्तान याखेरीज कुणापुढच न वाकवावी लागणारी, स्वाभिमानान ताठ आणि निर्भयतेन उच्च राहणारी मान. कुणाच्याहि दृष्टीला दृष्टि भिडवणारे उर्मट पण आत्माविश्वासपूर्ण डोळे.

तें साध नि फारसे सायास न करता शिजविलेल, पण कष्टान व चरचरलेल्या भुकेमुळ जिमेला गोड लागणार अन्न.

आणि बोट बदरात आली कीं, सारा नूर पालटायचा. फार मन-मिळाऊ असेल तो अति दारू पिऊन अति भाडखोर व्हायचा. वादळात जिवाला जीव देणारा सोबती, बदरात पैशासाठीं प्राणातिक हुज्जत घालायचा. अग उघड आहे का झाकलेल आहे याची समुद्रावर शुद्ध नसणारा माणूस ठेवणींतील जुन्या कपड्यातले कपडे निवडून काढून बदरात घाली आणि टोपड डोक्यावर घालताना त्याचा बाक नि कल साधला की नाही हे आरशात इतक्यादा पाही, कीं राज्याभिषेकात डोक्यावर मुकुट घालणारा राजासुद्धा इतका चवचालपणा करणार नाही.

बदरातलीं तीं खलाशाच्या पैशावर टपलेलीं माणस—लोभी, तोडपुर्जी, वरपागी बोलणारीं, भित्री, लाचार, अशीं तीं तिथलीं माणस, कीं जर एखाद्याची मुडी पिरगाळली चिडून त्वेषान, तर जिवाला त्याबद्दल खत मुद्धा लागण्याच कारण नाही.

आणि त्या बायका—दर्यावर्दी लोकांच्या पाहण्यात येणाऱ्या—हिंडीस, मन मेलेल्या, खाऱ्या खलाशाचे करपाश, नि दारू याच्यामधें वर्षानुवर्ष मुरलेल्या—का कुजलेल्या लोणच्यासारख्या. आणि तरीपण त्या खलाशांची त्यांच्यासाठीं ओढ ! भुकेला कोंडा नि निजायला धोंडा ! नाही का ?

पण या दर्यावर्दी पेशात चांगल्याहि गोष्टी अनेक होत्या.

बदरांची समुद्रावरून येतांना दिसणारी शोभा. एखादी यक्षनगरीच

पाहत आहों असा दिसणारा भास. किनारपट्टीन जहाज हाकारताना दिसणार भूमीच सौंदर्य !

आणि समुद्रावरचीं तीं वादळ, त्या झटापटी. निर्भेळ निसर्गाच ते दर्शन. त्या काहीं गोष्टी अशा होत्या कीं, त्याच्या मोबदल्यात एक जन्म ओवाळून टाकावा.

—अशा जीव ओवाळून टाकण्याला योग्य असणाऱ्या गोष्टीं-मधेच बहुधा मुकुल बसेल नाही का?— ती कोण आकृति तिथं खालच्या डेकपाशीं उभी आहे?

“कोण आहे तें?” हिमतन चटदिशीं विचारल.

“मी.” हें उत्तर समाधानकारक नव्हत, पण मुकुलचा आवाज हिंमतला ओळखला आणि तो चपळाईन शिडी उतरून तिच्या-जवळ गेला.

“मुकुल ! काय करते आहेस या वेळीं तू डेकवर ?”

“मला झोप येत नाही अगदीं. जिजीन सांगितलेली हकीकत ऐकून माझ मन इतक उद्विग्न झाल, कीं झोपच उडाली माझी. शेवटी डेकवर आलों. म्हणून मोकळ्या गार हवेन बर वाटेन. तुमची कामाची पाळी आहे आता ?”

“ह. पण काम मात्र काहीं नाही. ही सायतारा तर वारा थोडा असल्यान किती हळू चालली आहे.”

“मग अशा शांत नि मोकळ्या रात्रीच्या वेळी वेळ कसा घालवता तुम्ही ?”

“तू कसा घालवशील ?”

“मी सुखस्वप्नात रगून जाईन.”

“मला साग तुझी तीं सुखस्वप्न पाहू !”

“छे, सागायला अवघड पडतं. तीं इतकी मायावी, गोड असतात, कीं त्यामधून या सायतारेच्यासारख मन रमत-गमत जात असत. आताची वेळ हीच एखाद्या सुखस्वप्नासारखी आहे.”

“ ती कशी काय ? ”

“ ही इतकी सुंदर व शांत वेळ. ताऱ्याच्या मद उजेडांत अधुकपणें अस्पष्ट दिसणारी ही बोट, समुद्रावरच्या वाऱ्याचा हा उत्तेजक वास, न आवडणाऱ्या साऱ्या गोष्टींचा आता कसा पूर्ण अभाव आहे. आणि तुम्ही नि मी बोलत आहो स्वस्थपणान.”

“ तुझ्या या स्वप्नसृष्टींत मी कधीपासून आलों ? ”

“ त्या दिवशीं चितगांवला सायतारा आव्यानंतर धक्क्यावर तुम्ही भेटलात, आपण मग निथळत्या ओल्या अगान शेजारी शेजारी पायऱ्यावर बसलों, नि तुम्ही मला हाक मारलीत तेव्हापासून.”

“ ती तर गोष्ट नुकती घडली. त्यापूर्वी तर मी कसा असेन याची कल्पनाहि नव्हती तुला.”

“ तोपर्यंत किनई दौलत नि तुम्ही मला लहानपणीं एकत्र खेळतांना जसे दिसला होतात तसेच वाटत होतात. पधरा वर्षांनीं तुमच्यात काय फरक झाला असेल तें मला काय ठाऊक ? तुम्ही तोपर्यंत बालपणाचे दोघे खेळगडीच वाटत होतात.”

बोलत बोलत हिमत नि मुकुल डोलकाठीजवळ मागच्या शिडाच्या पायाशीं येऊन पोचलीं. दुसर एक न उभारलेल शीड तिथेंच खालीं डेकवर अर्ध गुंडाळून पडल होत. आजूबाजूला दोराच्या व ताणाच्या टोकाचीं वेटोळीं पडलेलीं होती. त्या शिडावर मुकुल बसली आणि शेजारी हिमत पाय पसरून बसला. शिडाच्या केंनव्हसचा नि दोरांचा व काथ्याचा वास थोडा उग्रच होता— पण चागला वाटत होता.

“ परवांपर्यंत किनई माझ्या विचारसृष्टीत निसर्गामधल्या साऱ्या माझ्या आवडीच्या सुंदर सुंदर गोष्टी जमलेल्या होत्या, पण त्या अव्यवस्थितपणान. नुसत्या सुंदर होत्या म्हणून त्यांना स्थान मिळाल होत, पण त्यांच्यात सुसूत्रता नव्हती. परडींत फुल तोडून टाकावीं बागेंत हिंडताना, तशी साऱ्या सुंदर, उत्तम वस्तूची माझ्या मनात एकच गळत झाली होती. आणि मग तुम्ही त्या गळतीमधें आलांत परवा.

पण मग मी पाहतें तो त्या साऱ्या सुदर गोष्टी आपआपल्या योग्य स्थानीं जाऊन बसू लागल्या. एखादा गुच्छ तयार करतांना फुलांची जशी आपण नीट लावालाव करतो ना, तशी माझ्या मनात त्या साऱ्या गोष्टींची सुव्यवस्थित मांडणी झाली. आणि तुम्ही त्या पुष्पगुच्छाच्या मध्यवर्ती जाऊन बसलात. जणू काही हा मनोहर पुष्पगुच्छ करण्यासाठीच मी सुदर गोष्टी जमवीत होतें आजवर, आणि तुमचीच त्यांत उणीव होती. परवां तुम्ही आलांत नि माझ्या मनाची परडी भरून गेली.”

“मुकुल, तू जितकी सुदर दिसतेस, तितकीच अजाण नि अननुभवी आहेस. जन्मापासून सारा वेळ त्या कर्णफुलीच्या जवळच्या निवान्त घरी वाढल्यान तुला बाहेरच्या कशाची कल्पनाच नाही. बाहेरच्या जगात कसे टक्के-टोणपे खावे लागतात त्याची तुला जाणीव नाही.” मुकुल सरकून हिमतच्या उशाकडे बसली. हिमत डोक्या-खालीं उशाला हाताचे पजे धेऊन उताणा निजला होता आता. त्याच्या चेहऱ्याकडे वाकून मुकुल पाहत होती.

“तुझ्या मनांतल्यासारखी स्वप्नसृष्टि तुझ्या वाढ्याला आली प्रत्यक्षात तर छानच, पण स्वप्नसृष्टि व्यवहारांत उतरताना तिला इतके तडे जातात, तिला इतके फेरबदल पाहावे लागतात, की शेवटीं तिच झालेल विकृत स्वरूप पाहून मन हताश होत. वाटत, आपण कोणत्या आशेन काय करायला निघालो नि शेवटीं त्याचं झाल काय ! मंदिर बाधायला सज्ज व्हाव, नि बांधून झाल्यावर त्याला थडग्याच स्वरूप याव तसं वाटत.”

हे सगळ बोलण मुकुल ऐकत नव्हती. हिमतच्या बोलण्याची सादच तिला कर्णमधुर वाटत होती, त्याचा अर्थबोध तिला होत नव्हता. तें लक्षात येऊन हिंमत म्हणतो, “मुकुल, अशी माझ्याकड पाहत राहू नकोस टक लावून. तू इतकी मोहक दिसत आहेस आत्ता, कीं

मला भान न राहून मी तुला एकदम जवळ ओढून घेऊन तुझं चुंबन घेईन. पण मला इतक वाहवून जायची इच्छा नाही खरी.”

“ का ? ”

“ मुकुल ! आता तुझ चुंबन घेतल तर मलाहि आवडेल नि तुलाहि, पण त्यान एक नवीनच न आवरणार घटनाचक्र फिरू लागेल, आणि तें फिरू लागल म्हणजे मग त्याखाली काय सापडेल, तें केव्हा कस थाबेल याचा काही नियम नाही. त्यापेक्षा तूं सध्यासारख्या अजाण पण मोहक स्वप्नसृष्टीत आहेस तें काय वाईट ? मला तू आवडतेस पण मी आहे दर्यावर्दी फिरस्ता, तू आता जरा खट्टू झालीस, तरी थोड्या दिवसांनी मला विसरशील नि किती मनःक्लेश वांचतील तुझे.”

“ हिंमत, मला नाही समजत तुमच हे बोलण. मला तुम्ही बघितल्याबरोबर अति आवडू लागलात. नि माझ्या मनाचा निश्चय झाला. मीहि या सायतारेवर राहीन. स्वप्नसृष्टि असो—नाहीं तर व्यवहाराची तुम्ही म्हणता तशी भग्नसृष्टि असो—त्या सगळ्यात तुमची सोबत मला हवी आहे.”

“ मुकुल ! तू वेडी आहेस, नि तुझ्या सौंदर्यान आणखी या मोहक वातावरणान मीहि भारून गेलों आहे. तुला वाटलं तर अजून माग फीर. चल, मी तुला परत तुझ्या खोलीपर्यंत पोहोचवू का ? ” हिंमत उठून बसला.

“ हिंमत, मला नाही जायचं परत.”

विधिघटना सतोषानं हसत असेल. दुःखाचा पर्वत जणू काहीं माण-साच्या डोक्यावर ती अधातरीं टागून ठेवते नि तो डोक्यावर पाडण्याची सारी जग्यत तयारी करून ठेवते. फक्त एखाद्या अनावरण-समारभाला, उद्घाटन-समारभाला एखादी रगीत फीत कापण्याचा व निमित्त-मात्र होण्याचा मान एखाद्या निमलिताला मिळतो तद्वत् आपल्याच डोक्यावर दुःखराशि कोसळून घेण्यासाठी शेवटच सूत्र ओढण्याचा

मान ती त्याच व्यक्तीला बहाल करते. आणि तोहि अशा मोहमय रूपांत, कीं सारी विचारशक्ति लटकी पडून माणूस उद्युक्त होतो; आणि मग ती हसत म्हणते, मी काय करणार ? तूच आपल्या हातांनी डोक्यावर दुःख ओढवून घेतलस !

मुकुलचा हात आपल्या हातात घेऊन हिमतन तिच्याकड पाहिल. ती त्याच्याजवळ सरकून बसली. रात्रीची हवा आता गार लागत होती. मुकुलच्या अगाचा स्पर्शहि किती सुखदायक होता ! तिच्या हाताची लाब-सडक पातळ बोट, नि तळहाताचा मासल मृदुस्पर्श ही त्याला किती आवडली. दौलतप्रमाण हिमत विषयसुखात कधीच फारसा लोळला नव्हता. प्रणयाच नावीन्य व मनोहरपणा ही त्याच्यात अजून शिल्लक असल्यान, त्याच्या स्पर्शांत प्रामाणिकपणा, उत्सुकता, आदर नि सकोच या साऱ्याच मधुर मिश्रण होत.

हिमत डोलकाठीला टेकून बसला. आपल्या डाव्या हातान तिच्या अंगाभोंवतीं विळखा घालून तिचा डावा हात त्यान धरला. त्याच्या डाव्या खाद्यावर मुकुलच डोक टेकल होत. तिचे वाऱ्यान विस्कळित झालेले केस भुरभुरत त्याच्या तोडावर लागत नि त्यानं नाजुक गुदगुल्या होत. मुकुल हिमतच्या रुद छातीवर रेलून बसली होती. त्या विशाल मजबूत छातीच्या स्पर्शान मुकुलला भवितव्यतेबद्दल फार आशा वाटू लागली होती.

पूर्वेच्या बाजूला आकाश थोडं उजळल. पाण्याशी आकाश कुठ मिळत ते आतापर्यंत दिसत नव्हत. पण चंद्रोदयाच्या वेळीं क्षितिजाच्या थोड्याशा कडेपुरत चागल दिसू लागल. क्षितिजाच्या जग वर चंद्रकोर आली. ती लाल नि वाकडी तिकडी दिसत होती. सायतारेपासून तों त्या चंद्रकोरीपर्यंतच्या जलपृष्ठावर चकाकी आली. चंद्रकोर क्षितिजाजवळन वर उच येऊ लागली तसतसा तिचा आकार रेखीव नि सुस्पष्ट दिसू लागला. तिचा लाल रंग बदलत सोनेरी, नारिंगी अशा छटांतून जात जात स्वच्छ शीतल पाढरा झाला.

मुकुल अनिमिष नेत्रांनीं तो समुद्रावरचा चंद्रोदय पाहत होती. तिच्या कल्पनाशक्तीला त्या देखाव्यान उचबळून भरती आली होती. त्यावेरीज प्रेमोद्भवानंतरचा प्रियकराच्या करपाशातून पाहिलेला हा तिचा पहिलाच चंद्रोदय होता.

“मुकुल !” हिंमतन तिला हलक्या आवाजात हाक मारली, आणि तिन ओठ न हलवता म्हटल, “अ ?”

“माझा स्वभावहि या बाबतीत तुझ्यासारखा आहे. निसर्गाचीं हीं मनोहर दृश्य पाहिलीं कीं माझाहि मन अस उमळून येत, कीं काय सांगू ! आपण मनान अतिशय श्रीमत ज्ञात्यासारख वाटू लागत. साऱ्या जगाबद्दल भावना मृदुतर होतात. अगातल्या चेतनेचा नि अस्तित्वाचा आनंद वाटू लागतो. निसर्गाच्या रमणीयतेचा रसिकतेन पुरा आस्वाद चाखता येतो याबद्दल कृतकृत्यता वाटते.”

मुकुलन आपले दोन्ही हात वर मागे उभवून हिंमतच्या गालावर नि कानावर टेकले. ती त्याच्या शरीराला जास्तच बिलगून बसली. हिंमत आता गप्प होता. त्याला ती म्हणाली, “असंच बोलत राहा माझ्याशीं. मला गुपचुप बसून, तुम्ही बोलता ते ऐकावयाला आवडत. मी बोलत नाहीं पण तुमच सार भाषण मी अधीर मनान ऐकत आहे ”

“मुकुल ! मला कोणत्याहि आनंदाचा अनुभव घेताना दुःखाची आठवण पूर्ण नाहीशी करता येत नाही. आनंद नि दुःख मला इतक मिसळलेल, परस्परावलंबी वाटत, कीं सुखातिशयाच्या या क्षणींहि हा आनंद किती वेळ टिकेल अशी हुरहुर वाटते.

“मला तू आवडली आहेस फार फार; पण माझं या दर्यावरहि तितकच उत्कट प्रेम आहे. त्याच्या गंभीर, व्यापक स्वरूपान माझ्या स्वभावाला स्फूर्ति मिळते. माणसान कस असाव याचा मला तो किता वाटतो. त्याच्या निरनिराळ्या बदलत्या रूपरंगांत मला त्याच्याशीं तादात्म्य पावता येत. त्याच्या खळबळी नि शातता,

सखोलपणा नि गूढपणा, विस्तार आणि निर्बोधितपणा हे सारे गुण मला अर्थपूर्ण वाटतात.

“समुद्रावरच्या जीवनाखेरीज मला दुसरं कोणतहि जीवन पसत पडत नाही. मी जन्मलोहि समुद्रावर आणि राहणारहि समुद्रावरच.”

“समुद्राबद्दल मला असूया नाही वाटत हिमत. तुम्हाला तो आवडतो नि मीहि आवडते, पण मग यात विरोध कुठ आला ?”

“अजून तर आला नाही. पुढच कुणी सागाव, पण मी आतां बोलत नाही. मनुष्याला देवान वाचा दिली तिचा भलत्या वेळीं बोलून दुरुपयोग करण ठीक नाही. अं ?”

अस म्हणून मुकुलला त्यान हलवून आपल्या सन्मुख आणली. उजव्या हातानं तिची हनुवटी धरून तिच तोंड आपल्या पुढ उचलून धरल. त्या अंधुक प्रकाशात तिच्या विलग ओठातून दाताच ओझरत दर्शन होत होत.

मुकुलचा करपाश त्याच्याभोंवती घट्ट होत होता.

तिच्या ओठांकडे तो क्षणमात्र पाहत थांबला. चंद्रप्रकाश तिच्या चेहऱ्यावर पडून ती सगमरवरी दगडाच्या एखाद्या कोरीव पुतळीसारखी दिसत होती, पण जिवंतपणाची ऊर्ध्व, प्रेमानं तिच्या छातीची होणारी धडधड, नि तिच थरारणार शरीर यामुळ ती शतशः जास्त आकर्षक दिसत होती.

वारा थोडासा जास्त झाला होता. सायंतारेची गति जरा द्रुत झाली होती. आतांपर्यंत फारशी न भरलेली शिडं आता फुगून गोल भरदार झाली होती. मागच्या डोलकाठीवरचा खालच्या शिडाचा आडवा वासा हलला, भरलेल्या शिडान त्याला जखडणाऱ्या दोराला थोडासा हिसका मारला अन् त्याबरोबर हिमत आणि मुकुल याच्यावर शिडाची सावली पडली.

समुद्रावरच राहणाऱ्या काळसर रंगाच्या बगळ्याची एक जात आहे. तसाच एक बगळा सायंतारेची चाहूल लागल्यान जलपृष्ठा-

वरून पख फडफडवीत उडाला. सायतारेभोंवतीं त्यान किलबिलाट करीत घिरट्या मारल्या. अशा भलत्या वेळीं त्याला झोपेतून उठाव लागलेल त्याला आवडलं नसाव. सुकाण्यानं घटेवर तासाचे टोले मारले. पुढच्या खलाशानं हाकाटी दिली—

“खूऽऽऽ प देखता ऽऽऽ है ऽऽऽ.”

हिमत म्हणाला, “चल मुकुल, मी मागच्या डेक्वर परत जातो. तू जाशील ना आता परत तुझ्या खोलीकडे? तुला झोप येईल ना आता?”

“हो.”

“मग चल, मी तुला पोंचवितों.”

६

दुपारी सूर्य डोक्यावर येण्याच्या जरा आधीं हिमत व दौलत हातांत सेक्स्टंट (Sextant) घेऊन उभे होते. त्या यंत्रानं सूर्याच्या उर्चाचा कोन मापता येई. मध्यान्हीला सूर्याची उर्ची किती अश आहे हे पाहून त्यावरून बोट कोणत्या अक्षांशावर आहे हें दुपारीं ते ठरवीत. सकाळीं घेतलेल्या सूर्याच्या वेधावरून, नाहीं तर पहाटे घेतलेल्या ताऱ्याच्या वेधावरून, त्या वेळच्या रेखाशाचें गणित केलेलें असे. तेव्हांपासून दुपारपर्यंत बोटीन किती मार्ग आक्रमला हें पाहून, दुपारीं बोट समुद्रात बरोबर कोणत्या जागी आहे हे दुपारी मापून, त्या ठिकाणच बरोबर अक्षवृत्त नि रेखावृत्त नकाशावर माडीत. सेक्स्टंटच्या (कोन-मापनयंत्राच्या) दुर्बिणीतून सूर्याकडे पाहून सूर्याच प्रतिबिंब त्यांनीं यंत्राचा आरसा बसविलेला हात पुढें सरकवीत क्षितिजाजवळ आणल. लखलखांत सूर्यप्रकाश तळपत असल्यान बोटीच्या भोवती सर्व बाजूला क्षितिजाची वस्तूच्याच्या पात्यासारखी तीक्ष्ण सफाईदार धार स्पष्ट दिसत होती.

फिकट हिरव्या गढूळ रंगामुळ पाण्याची खोली फारशी नसल्याचं दिसत होतं. वर निळ्याभोर स्वच्छ आकाशाचा अर्धगोल पाण्यावर झाकण ठेवल्यासारखा वाटत होता.

डोळे दिपू नयेत म्हणून पिवळ्या निळ्या रगाच्या काचा मधें घातल्यामुळ यत्रात सूर्याचें प्रतिबिंब हिरव्या रगाच नि गोल गरगरीत दिसत होत. त्या प्रतिबिंबाची खालची कड ते क्षितिजाच्या रेषेवर आणून टेकवीत, हातान सेकष्टट अर्धचंद्राकृति फिरवीत, म्हणजे कोन बरोबर मापला जात आहे कीं नाहीं तें कळे, नि मग तो वळवून त्याच्या अश कोरलेल्या पट्टीवर आंकडा पाहत. एकदोन सेकदात फिरून पाहिलं कीं, सूर्यबिंब फिरून क्षितिजाच्या रेषेवरून आणखी वर सरकलेल दिसे. ते फिरून ते क्षितिजावर आणून टेकवीत. असं होतां होता सूर्य डोक्यावर आल्यावर तें प्रतिबिंब क्षितिजावर क्षणकाल स्थिरावल्यासारख दिसे. त्या वेळची उची अक्षाशासाठी घ्यावी लागे. त्या क्षणीं सूर्य दिवसात सर्वात उच्च बिंदूवर असे; आणि त्यानंतर तें बिंब चढण्याऐवजीं क्षितिजरेषेवर खाली खाली सरकू लागे.

हिंमतन अश मोजले नि दौलतला विचारल, “तुझ्या यत्राप्रमाणं किती आली उची ?”

“साठ अश, साडेपचावन कला.”

“चूक आहे. इतकी असण शक्य नाहीं. आपल अक्षवृत्त तर एकवीस अश पंधरा कला असायला पाहिजे अदमासें.”

“माझ्या चुका काढायला तू नकोस मला हिंमत. तुला नौकानयनात अडचण असली तर विचार मला, मी शिकवीन तुला !”

“तुला एवढा त्राग करायला काय झालं चूक दाखवली तर ? तुझ लक्ष नीट नसव्यान चूक झाली असेल.”

“माझ लक्ष ठिकाणावर आहे. नौकानयन करायला पोरीची सोबत लागणाऱ्यांपैकीं मी नव्हे !”

“तू काय भकतो आहेस ?”

“तुला नाहीं का समजत ! मग मुकुलला आज रात्री विचार फिरून, कीं—”

हिमत रागावला होता खूून. पण त्याला अगोदर काम संपवायचं होत. म्हणून तो तसाच तोंड वळवून नकाशाच्या टेबलापाशी गेला आणि गणित करण्यात गढून गेला.

नकाशावर दुपारची बोटीची जागा खूून करून माडून गंगासागर-पर्यंत, म्हणजे कलकत्त्याला जाण्यासाठी हुगळी नदीच्या मुखापर्यंत, किती अंतर उरल तें हिमतन मोजल, वाऱ्याची दिशा पाहिली नि तो कितपत अनुकूल आहे तें पाहून कोणत्या दिशेन बोट चालवायची तें नकाशावरून ठरवून तो बाहेर आला. त्यान सुकाण्याला सांगितल, “ दो पोता जम्ना बाजू ”

“ दो पोता जम्ना बाजू, जी.” सुकाण्यान चक्र उजव्या बाजूला फिरवल. त्याबरोबर बोटीच नाक वळू लागल. वारा पूर्वी बोटीच्या कण्याच्या पिछाडीहून येत होता, तो आतां कण्याच्या जरा पुढून येऊ लागला. सारग नि खलाशी तयार उभे होते त्यानीं वारा बदलल्यामुळ हाललेलीं शिडें फिरून ठीकठाक करून त्याचे ताण नि अजे फिरून नीट बांधले. बोटीच नाक होकायत्राच्या योग्य, हव्या त्या दिशेवर आल्यावर हिमत सुकाण्याला म्हणाला, “ ठीक अलेख ! ”

“ ठीक अलेख, जी. ” अस म्हणून सुकाण्यान चक्र थोड उलट्या बाजूला फिरवून बोटीच वळण थांबवल नि मग फिरून चक्र मधोमध आणून त्या दिशेवर बोट स्थिर केली.

“ ठीक अलेख. ” हिमत पुन्हा म्हणाला.

“ ठीक अलेख, जी. नॉर्थ-वेस्ट-बाय-वेस्ट है जी दिशा. ”

“ ठीक आहे, नॉर्थ-वेस्ट-बाय-वेस्ट. ”

काम सुरळीत पार पाडल्यावर हिमतन दौलत कुठ आहे तें पाहिल. दौलतला फैलावर घेण्याच त्याच्या मनात होत, पण दौलत तिथून निघून गेला असल्यान ते साधल नाही.

हिमत नि दौलत जुळे भाऊ होते, नि त्यांच्या शरीराच्या बांधणीति,

अंगकाठीत व चेहरेपटीत पुष्कळच साम्य होत. नवीन माणसाला गोधळून जाण्याइतकहि साम्य असल तरी त्यांच्या स्वभावात जमीन-अस्मानाचा फरक होता. कान्होजीच्या स्वभावातली वैशिष्ट्य या जुळ्या भावडांतहि उतरली होती, पण ती विभागून उतरली होती. हिमतच्या स्वभावात दिलदारपणा, सहिष्णुता, उद्योग नि विचारीपणा हे गुण प्रामुख्याने आलेले होते, तर दौलतच्या स्वभावात हेकटपणा, दुराग्रह, कामाधता नि तामसी वृत्ति याचा अतिरेक झालेला होता. या जुळ्या भावांच्या स्वभावाची घडण कोणत्या मानसशास्त्राच्या नि शारीर-शास्त्राच्या नियमाप्रमाण झाली होती कुणास ठाऊक, पण स्वभावात सारखेपणा व आनुवंशिक विशिष्ट गुण समसमान प्रमाणांत येण्याऐवजीं दोघांमधें त्यांची विभागणी अतिशय विषम प्रमाणाने झाली होती. हिमतच्या स्वभावाची विचारी दूरदृष्टि, अत्यंत शूरपणा, आणखी गोडवा दौलतमध्ये नव्हता. तो अतिशय हलक्या कानाचा, कारस्थानी असा झाला होता. तो शूर नव्हता अस नाही, पण बाजू अगावर आल्यावरहि त्यातून पार पडण्याच मनोधैर्य, हालअपेष्टांशीं झगडून ताठ राहण्याचा जोर त्याच्यांत फारशा प्रभावाने नव्हता. त्यांच्या या मूळच्या स्वभावावर ते ज्या निरनिराळ्या बोटींवर—त्या दोघाना कान्होजीरावांनीं वेगवेगळे निरनिराळ्या बोटींवरून उमेदवार म्हणून शिक्षणासाठी बरीच वर्षे ठेवलं होत हे वर सांगितलं आहे—ज्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सोबती-सगतींत वाढले त्याचाहि फार परिणाम झाला. त्या वेळीं ते दोघेहि अतिशय लहान असल्याने त्याची बुद्धि साहजिकच फार ग्राहक नि अनुकरणशील होती. धूतवस्त्र फुलझाडावर वाळत घातल तर गंधमान होऊन जात, उलट, ते खाली जमिनीवरच काळजी न घेता वाळत घातल तर मृत्तिका नि गोमय यानींच बरचटून निघत.

मुकुलला पाहिल्यावर हिमतला तिच्याबद्दल आकर्षण वाटलं; पण तें साहजिक तसंच मर्यादशील असल्याने त्याच्यात गोडी होती.

मुकुललाहि त्या आकर्षणाच्या पडसादानीं हिमतच्या उलट प्रेमांत पाडल.

पण मुकुलकडे पाहिल्यावर दौलतच्या मनात निराळ्याच वाच्छना जागृत झाल्या. त्या वासनात प्रेमाचा लवमात्र नव्हता, पण केवळ उपभोग नि स्वामित्व यांचच प्राबल्य होत. दारूबाजाची दारूबद्दलची तृषार्तता जशी दिसते, तशी दौलतच्या नजरेत त्याची वैषयिक तृष्णा उघड दिसे. त्यामुळ मुकुलला त्याची नावड उत्पन्न झाली, व त्याच्या बोलण्याचालण्यातील छचोरपणान शेंवटीं तिला त्याच्याबद्दल पुष्कळच शिसारी वाटू लागली.

*

*

*

“जिजी ! मी आता किनई दौलतच्या चागली सणसणीत श्रीमुखात भडकावली.” मुकुल जिजीच्या खोलींत तिच्या पलगावर तिच्याशेजारी बसून म्हणत होती.

“चागल केलस बाई ! मग आता काय माझ्या मारायची का तोंडात तुला ? ”

“अस काय ग जिजी ? ” अस म्हणत मुकुलन जिजीच्या गळ्या-भोवतीं आपले हात टाकले, नि ती म्हणाली, “तू तर मला आई-सारखी आहेस की ग ! तुला कस ग मारीन ? ”

“कां ? दौलतच्या मारलीस तोंडात म्हणून तूच सांगते आहेस ना ? नि तो तर तुझा मोठा भाऊच की ! ”

“इश ! आपली लहानपणापासूनची ओळख नि घरोबा म्हणून मानलेला भाऊ म्हणायचा झाल ! ”

“अग पण त्यान केल काय येवढ चिडायला ? ”

“माझा मुका घेतलान् गाढवान ! ”

“अग त्याला तू बहिणीसारखीच वाटतेस ! आता बहीण झाली म्हणून भाऊ मुके घेत सुटत नाहीत हें खर, पण दौलतचा स्वभाव आहे गमत्या नि मोकळा; त्याच्याकडे कसल लक्ष देतेस !

अग त्या दिवशीं सायतारा चितगावला परत आली नि मी इतक्या वर्षांन त्याला भेटलें तेव्हा त्यान माझासुद्धा मुका नाहीं का घेतलान् ? दौलतच करण एक एक विचित्र असतें इतकच । ”

“ आ ऽ हा ऽ हा ! जिजी, तुझी नि माझी एकच तऱ्हा वाटत ? माझ्याकड तो कसा निराळ्याच दृष्टीन पाहतो. ”

मुकुलच्या मनातून आणखीहि एक गोष्ट जिजीला विचारायची होती ती ही, की तिच नि हिमतच लग्न होण्याची कितपत शक्यता आहे ? पण सरळ विचारण अवघड म्हणून तिन निराळ्याच पद्धतीनं तो प्रश्न पुढ आणला.

“ त्या दौलतला वाटत, की आपल्या जुन्या ओळखीची, घरोब्याची मुलगी आहे, तिच्याशीच कराव लग्न ! तसच कदाचित् त्या हिमतालाहि वाटत असेल. काय बाई तरी समजूत ! अस शक्य कस होईल वेड्यासारख ”

मुकुलच्या या कुशल पवित्र्यान जिजी बरोबर फसली. ती म्हणते, “ काय झाल त्यात वेड्यासारख ? चागलीं सोन्यासारखीं जुळीं भावड त्याच्याचपैकीं एखाद्याशीं झाल तुझ लग्न म्हणून काय बिघडल ! तसं जवळच नातं नाहीं नि गोत नाहीं. आपली वर्षानुवर्षांची ओळख ! चागलच होईल की. ”

आपल्याला हव तेच उत्तर आलेल पाहून मुकुलला आनंद झाला. पण तो बाहेर न दाखवता ती हलकेच सहज उठल्यासारखी उठली. “ किती उकडत या खोलींत जिजी ! छे बाई, मी आपली बाहेरच जातें. ” अस म्हणत ती तिथून निसटली. जिजीन अनेक वृद्ध माणसासारख आपल मन विचारारहित केल, नि वेळ घालवायच उत्तम साधन या दृष्टीन तिन आपली झोप सुरू केली.

※

※

※

बोटीच्या पुढच्या बाजूकड तोड करून झिलमिटन डेकवरन

आपल्या सोबत्यांना आरोळी दिली, “ अरे ए सावळ्या, ओ सारंग, मच्छी लागलाय हो गळाला. हकड या बिगि बिगि.”

मासा गळाला लागल्याच वृत्त ऐकल्यावर काहीं खलाशी धावतच आले. बोटीवरच्या त्या साध्या दैनंदिन कार्यक्रमात ही एक फार महत्त्वाची गोष्ट होती. बोट समुद्रावर अनेक दिवस राही. ताजी फळभाजी मिळण स्वर्मीहि शक्य नसे. बरोबर घेतलेला आटा, तांदूळ, तूप, डाळ असल्या तऱ्हेची लवकर खराब न होणारी शिधा-सामग्री असे. त्याशिवाय बिनदुधाचा लालभडक चहा त्यात खूप साखर घालून ते पीत. नारळाच्या काळ्या करवटीचा केलेला एखादा हुक्का असे. बहुतेकजण तो ओढीत, नाही तर तमाखू तोंडात चघळीत. अशा खाण्यापिण्याच्या स्थितीत ताजा मासा गळाला लागल्याच वृत्त ऐकलं, की साऱ्याच्या तोंडाला पाणी सुटे.

खलाशानी असे मासे पकडण्यासाठी एक फार सुटसुटीत पण युक्तिबाज गळ तयार केला होता. वारा असेल त्या बोटीच्या बाजूकड एक पधरा-वीस फूट लांबीचा मजबूत कळक बोटीच्या बाहेर सरळ आडवा, नि बाहेरच टोक बोटीच्या आजूबाजूपासून दूर पाण्यावर येईल असा, रस्शानी बांधीत. या कळकाच्या बाहेरच्या टोकापाशी एक छोटी कप्पी असे. तिच्यांतून ओवून एक बारीक हिरवी पण अति मजबूत दोरी माग पाण्यांत लोंबती सोडलेली असे. बोटीच्या मागच्या टोकाच्या बरीचशी मागेपर्यंत पोचेल इतपत लांब दोरी सोडून, तिच्या टोकाशी तारेच अणकुचीदार टोक आकड्यासारखं वळवून केलेला एक गळ बांधीत. त्या गळाच्या तारेवर रंगीत फितीचे तुकडे झुपक्यासारखे लावलेले असत. दोरीचा रंग हिरवा असल्यान दोरी दिसत नसे, पण गळावरच्या रंगीत झुपक्यान तो फार आकर्षक दिसे. माणसांच्या, आत एक बाहेर एक अशा, छद्मीवृत्तीची माहिती नसणाऱ्या एखाद्या माशान तो बोटीमागेमाग

धावणारा रगीत प्राणी पाहिला की, साहजिकच त्याचा पाठलाग करून त्याला गिळकृत करण्यास तो मासा येई आणि अधाशीपणाने जवडा उघडून तो रगीत प्राणी सबंध गिळत्यावरच त्यातील दगाफटका त्याला कळे. पण मग काय उपयोग ! त्याच्या धडपडीने उलट ते गळाचे आकडे त्याच्या घशात घट्ट रुतत, नि सुटका अशक्य होई.

त्या कळकाच्या बाहेरच्या टोकापासून आणखी एक अगदी नाजूक निराळी दोरी बोटीच्या पुढच्या भागाकडे नेऊन बांधलेली असे. या दोरीवर एक निशाण बांधलेल असे. त्याचा उपयोग असा की, मासा गळाला लागल्यावर त्या कळकावर जोर येई आणि तो वाकून धनुष्याकृति होई. त्यामुळे ती नाजूक दोरी तुटे आणि त्याबरोबर तिला बांधलेल निशाण फडफडू लागल्याने खलाशाना मासा गळाला लागल्याची खूपखबर कळे. झिलमिटन निशाण फडफडलेल पाहूनच मासा अडकल्याची वर्दी दिली होती.

झिलमिटन गळाची दोरी कळकाच्या कप्पीवरून काढून बोटीच्या कडेपर्यंत आणली, नि मग बाकीचे सारे मिळून ती आत ओढू लागले. मासा चागला सणसणीत मोठा होता. त्याच्या जिवाचाच प्रश्न असल्याने तो झगडून निसटण्याची पराकाष्ठा करीत होता. पण खलाशाच्या अन्नाचा प्रश्न असल्याने तेहि मोठ्या खबरदारीने तो ओढून काढीत होते. बोटीच्या कडेपर्यंत तो ओढण सोप होत. पण नंतर तो पाण्यातून उचलून वर आणण मात्र खरच अवघड होत. सावळ्या नि आणखी दोघे त्या दोरीला धरून ओढीत होते, नि झिलमिट बोटीच्या कडेवरून पुढे रेलून तो मासा थोडा उचलीत होता. दोरी थोडी काचलेली असावी. बोटीच्या कठड्यावर घासून ती एकदम ताडकन तुटली. सावळ्या नि ते दोघे खलाशी त्यामुळे एकदम माग डेकवर कोलमडून पडले. झिलमिटच्या हातावर एकदम वजन आल्यामुळे त्याचा पाण्यात तोल गेला, नि त्याशिवाय त्या

दोरीच्या राहिलेल्या टोकाचा वेढा त्याच्या मानेभोवती करकचून झिलमिटच्या गळ्याला जवळ जवळ फासच बसला.

मासा सापडल्याची हाकाटी ऐकून तो कसा पकडतात तें पाहण्यासाठी मुकुल डेकवर गेली होती. ती कठड्याजवळ उभी होती. तिन प्रसगावधान राखून झिलमिटला चटर्शिर् माग खेचून सावरल. येवढच नव्हे तर, माशाच्या दोरीला हात घालून अतिशय प्रयासान तिन तो वर खेचला. दोरी सैल झाल्यान झिलमिटच्या गळ्याचा फास ढिला पडला.

मुकुलच्या एकटीच्यान तो धडपडणारा चवताळलेला मासा—चागला सहासात फूट लांब होता तो— सावरण शक्य नव्हत. पण लागलीच कोलमडून पडलेला सावळ्या व आणखी दोघे परत उठून आले व त्यानी मासाहि धरला. मुकुलच्या हातून दोरी पकडली व झिलमिटची मान सोडवली.

त्या कणखर दोरीचा फास बसल्यान झिलमिटच्या मानेला जरा लागल होत. त्यामुळ तो मटकन् डेकवर बसला. तोंवर मुकुलन शेजारच्या बादलीमधल पाणी त्याच्या कपाळावर सपासप मारल. थोड्या वेळान त्याला बर वाटल. तोंडून शब्द फुटू लागल्याबरोबर तो मुकुलला कृतज्ञतेन म्हणाला, “ताईसाब ! तुमी आज व्हता शेजारी म्हून माझ्या कारबारनीच कुकू राखल, न्हाइतर त्ये मच्छीच जीव घेतल्याबदल मला आताच फाशीची सजा व्हत होती. कदी न्हाय इसरायचा ताईसाबाच उपकार मी !”

मासा पकडला की, अगोदर बोटीचा कप्तान मुख्य असल्यान शिस्त नि आदराची खूण म्हणून त्याला नेऊन तो मासा दाखवीत. त्यान एकदा तो पाहिला, की मग तो भडाऱ्याकड कापून शिजवायला देत.

झिलमिट व सांवळ्या यानी तो नेऊन कान्होजीरावांना दाखवला नि त्याबरोबर मुकुलच्या प्रसगावधानाबद्दल तोडभर स्तुति केली.

हिंमतहि तिथ असल्यान त्यानं तें सार ऐकल, नि हर्षान त्याची चर्चा फुलून गेली.

*

*

*

गंगेच्या अनेक मुखामुळ बंगालच्या दक्षिण समुद्रकिनाऱ्याजवळ पाण्याची खोली खूप कमी होत गेलेली आहे. वर्षानुवर्ष नदीच्या पाण्याबरोबर किती तरी म'ती धुवून येऊन या मुखाजवळ साठत आली आहे. तेव्हा प्रत्यक्ष नदीच्या तोंडाशी येण्यापूर्वी ४० मैल दूर-पासूनच काळजीन बोट आणावी लागते. जागोजाग वाळूच्या दाड्या जमलेल्या असतात. त्या सगळ्या टाळून जाण्यासाठी तिथला पूर्ण माहीतगार वाटाड्या लागतो.

ब्रिटिशानी हिंदुस्थानात पाय रोवले ते प्रथम बंगालमध्ये. त्यामुळ कलकत्ता हे त्याच हिंदुस्थानात येण्याजाण्याच महाद्वार झाले होते. हुगळी नदीतून त्याची सारी वाहतूक होत असे. त्यांनी हुगळी नदीतून बोटी सुरक्षित नेण्या-आणण्यासाठी निरनिराळे उपाय अमलात आणले होते.

हुगळी नदीची पाहणी करून पाण्याच्या ठिकठिकाणच्या खोलीचे नकाशे तयार केले होते. जास्त व भरपूर पाणी असलेल्या नदीच्या जागा लोखंडाचे भोपळे नागरून चटकन् दिसतीलशा केल्या होत्या. फारच उथळ पाण्याच्या जागा बोटींना जाण्यासाठी धोक्याच्या असल्यामुळे त्याच्यावर खुणा केलेल्या होत्या. नदीच्या दोन्ही तीरावर जागोजागी आणि वळणावळणावर लाकडी, नार्ही तर दगडाविटानी बांधून चुन्याची सफेती दिलेले खांबे होते. त्याची उभारणी अशा तऱ्हेन केलेली होती, कीं दोन विशिष्ट स्तंभ एका रेषेत दिसतील असे ठेवून बोट चालविली, कीं सुरक्षितपणे उथळ जागा टाळून बोट चालविता येई. त्याखेरीज नदीला भरती ओहोटीमुळे खूप पाणी चढे नि उतरे. त्यामुळे भरती-ओहोटीच्या वेळेवर अवलंबून नदीची ठिकठिकाणची खोली कमजास्त होई. भरती किंवा ओहोटीपैकी काय चालू आहे,

त्यामुळ पाणी नकाशान दाखविल्याच्यावर किती जास्त चढलेल आहे हें दाखविण्यासाठी काहीं काहीं ठिकाणी काळ्या, पाढऱ्या नि तांबड्या खुणा फुटाफुटाच्या अंतरान केलेले खाच नदीतीरीं पुरले होते. येवढच नव्हे तर काही ठिकाणी मुद्दाम माणसं नेमून पाण्याच्या चढउताराच्या खुणा उच्च उच्च खाचावर निरनिराळ्या निशाणानीं, चिन्हानीं वगैरे दाखवण्याची सोय केली होती.

हुगळी नदीच्या नौकानयनासाठीं ब्रिटिशांनी पुष्कळच व्यवस्था केली होती. पाण्याचे प्रवाह सारखे बदलतात म्हणून अद्यावत् नकाशे तयार करणारे अधिकारी नेमलेले असतच, पण त्या नकाशावरहुकूम बोट नदीतून हाकारून आणण्यासाठीं मदतनीस म्हणून पूर्ण माहीत-गार, चलाख, नि पूर्वी वर्षानुवर्ष दर्यावर्दी पेशात बोटीवर काम केलेले लोक ठेवलेले असत ज्या बोटीच्या कप्तानाना त्याच्या मदती-ची जरूरी वाटे—बहुतेक त्याची मदत घेत, कारण हुगळी नदीतून बोट नेण अनोळखी कप्तानाला बरच धोक्याच असत—ते या वाटाड्यांना नदीच्या मुखाशी बोटीवर घेत नि त्यावर पुढच काम सोंपवीत. या हुगळी नदीच्या वाटाड्यांची साऱ्या दर्यावर्द्यांत मोठी ख्याती असे. अनुभविकपणा नि कौशल्य या गुणामुळ या सस्थेला मोठा मान प्राप्त झाला होता, आणि तो कायम टिकवण्यासाठी त्या वेळीं हे निर-निराळे वाटाडे फार कसोशी करीत.

प्रत्यक्ष नदीमुखापूर्वी सुमारे ३०-४० मैल बाहेर किनाऱ्याच्या दक्षिणेस अतराअतरान दोनतीन तरत्या दीपगृहांची साखळीच नागरलेली आहे म्हणा ना ! तांबड्या रंगान रंगविलेलीं, वर पाढऱ्या ढोबळ अक्षरात त्याचीं नाव लिहिलेलीं अशी हीं मध्यम आकाराचीं तीन होडगीं आहेत. त्यांवर रात्री दीप जळत ठेवण्याची योजना करून ठेवलेली असते, नि त्या होडग्याची व्यवस्था पाहण्यासाठीं प्रत्येकावर एक एक माणूस ठेवलेला असतो. या होडग्याची मी साखळी म्हटली ती अशा अर्थान, की रात्री किंवा दिवसा केव्हाहि जरी

कलकत्त्याला जाणार गलबत आल दूर समुद्रातून, तर थोडथोड्या अंतरान नागरलेल्या त्या तिन्हीपैकी एक तरी दीपनौका दिसून त्याला आपला ठावठिकाणा काढायला मदत होते. या तीनहि दीपनौका दृष्टीस न पडता एकदम फार उथळ पाण्यांत, किनाऱ्यावर, भलत्या ठिकाणी गलबत जाण्याचा संभव फार कमी उरतो.

या तीन दीपनौकांची नाव 'पायलट्स रिज', 'ईस्टर्न चॅनल' नि 'मातला' अशी आहेत. त्यापैकी मधलीच्या म्हणजे ईस्टर्न चॅनल या दीपनौकेच्या आसपास हुगळी नदीचे वाटाडे वर असलेल त्या सस्थेच एक गलबत असे तें याच ठिकाणी हिंडत राही. वाटाड्याची जरूरी असणारी एखादी बोट आली की, ती या गलबताजवळ (पायलट्स ब्रिग) येई, आणि निशाणांनी खुणा करून स्वतःच्या मदतीसाठी वाटाड्या मागून घेई.

पुष्कळ दिवसाच्या किंवा महिन्याच्याहि सफरीनंतर, हुगळी नदीच्या मुखाजवळ येऊन 'पायलट' बोटीवर येण्याकडे साऱ्याचे डोळे लागलेले असत. पायलट घेतला की, 'हत्ती गेला नि शेपूट राहिल', दीर्घ सफर सपली, आता येवढी हुगळी नदी पार पडली की, जमिनीला पाय लागणार असा वेध मनाला लागे. सफरीचे सारे कष्ट क्षणात विसरून जात नि चित्त आतुरतेन बदराकडे लागे बदरात बोट पोंचल्यावर आपण काय काय करू, कुठ जाऊ, काय खाऊ, कुणाला भेटू, कशी चैन करू जिवाची, अशा विचारात सारे रमून जात. सफरीवर जातांना या बदरातील साऱ्या गोष्टी जशाच्या तशा तहकूब करून त्या गुलदस्तात ठेवाव्या लागत नि सफरभर त्याची आठवण विसरून, फिरून परत त्या बदरी येण्याच्या सुमारास त्याची

न्हा हाती ध्यावी लागत. वाचताना पुस्तक एखाद्या पानाशी खुण घालून बंद करून ठेवाव, दुसऱ्या गोष्टीकडे लक्ष द्याव नि पुन्हा वेळ सामड्यावर त्या पानापाशी पुस्तक उघडून वाचनाची साखळी तुटली तेथपासून पुन्हा सुरू करावी तसच हें सार होई.

ज्या खलाशाचे सगेसोयरे असत त्यांच्या भेटीची ते प्रतीक्षा करीत. मुलाबाळामधें चुकला बाप पुष्कळ दिवसांनीं जाई; मुलं मोठीं असलीं तर त्यांना ओळख पटायची, छोटी असलीं तर जणू काहीं कुणी परका घरीं आला अस त्यांना प्रथम प्रथम बुजल्यासारखें व्हायचें नि थोड्या दिवसाच्या सरावान जरा कुठ त्यांना ओळख पटू लागे, तो फिरून जायचे दिवस यायचे! कारभारणीला तर या थोड्या स्वर्गतुल्य दिवसात नवऱ्याच काय कोडकौतुक करू, त्याच्या सफरीचा शीण कसा घालवू, त्याला स्वहस्तान गोडघोड त्याच्या आवडीनिवडीच शिजवून कस खायला घालू अस होऊन जाई.

जो मुरलेला जुना दर्यावर्दी असे त्याचे नात्यागोत्याचे सबध नावा-पुरते मात्र उरलेले असत. त्याला बदरात यायची उत्सुकता, जरा फेरबदल करायला मिळणार, चवपालट नि थारेपालट करायला मिळणार म्हणून वाटे. बोटीवरच्या मर्यादित जागेऐवजी मोकळेपणान मनमुराद हिंडायच, नेहमीच्या अधिकाऱ्याच्या हुकमतीखालीं कडक शिस्तींत राहाव लागत त्याऐवजी अनिर्बंध गैरशिस्तींत धिगाणा घालायचा. समुद्रावर असताना नेहमी खबरदार नि हुषारीन राहाव लागत त्याऐवजी दारू पिऊन गाफीलपणान रात्री काढायच्या बोटी-वर खाण-पिण फुकट असत, कधीं पैशाचें कारणच पडत नाहीं तिथ, नि शिवाय नसतहि कांही खिशात. त्याउलट बदरात आल्यावर दोन-तीन महिन्याचा पगार सफरीच्या शेवटी एकदम मिळल्यानं, खिसा भरलेला असतो नि खलाशाला आपण कुठल्या सस्थानचे अधिपति आहो कीं काय अशी श्रीमती वाटत असते. नेहमी बोटी-वरच्या गैरसोयी बिनबोभाट सहन कराव्या लागतात, त्याऐवजीं पैशाच्या जोरावर सर्वांच्यावर गुरकावत, भाडततडत, वेळेनुसार मारामाऱ्या करीत, गैरसोय स्वतः सहन न करितां लोकाना शक्य तेवढी तसदी घायची. बोटीवर कधीं स्त्रियाची सोबत मिळत नाहीं, सगळेच आपले पिंपळावरचे मुजे! अशा परिस्थितीचा वचपा काढायचा

म्हणून स्त्रियाचा किलबिलाट करणारा, हसत खिदळत अपाशित
शृगारचेश नि अगविक्षेप करणारा, मृदु पण मुक्तकठान गार्णी नि
लावण्या म्हणणारा तांडा भोंवतीं बसवून ठेवून, जणू जहागिराच्या
बादशाहीवर आपण औट घटका तखतनशीन् आहों अशा मिजाशीनं
रगांत दग व्हायचं, अशीं अनेक मनोराज्य करण्यात बंदर यायच्या
वेळीं खलाशांचीं मन गुंगत.

हिंमतन त्या दुपारी सूर्याच्या उचीवरून सायतारेची जी जागा गणित करून नकाशावर खूण करून मांडली, ती बरोबर असती तर दोनप्रहरच्या सुमारास सायतारा 'पायलट ब्रिग'च्या दृष्टिपथात यायला पाहिजे होती. त्याउलट दौलतच्या गणिताप्रमाण राल पडेपर्यंत बोट तिथपर्यंत पोचण शक्य नव्हत. पण शेवटी सायतारेच्या पुढच्या पहारेकऱ्याने जेव्हा खरोखरच दोन प्रहरी पायलट ब्रिग उजव्या नाळेवर दिसल्याच वर्तमान घटेवर एक टोला मारून गर्जून जाहीर केल, तेव्हा हिंमतच नाक वर झालं.

दौलत कठड्याजवळ उभा होता, त्याच्या शेजारी जाऊन हिमत म्हणतो, “काय हो! आपल्या हिशेबान रात्री दिसणार होतं ना पायलट ब्रिग? मग हे ब्रिग दिसत आहे आता तो आभास आहे, की दुपारी सूर्याची उची साठ अश साडेपचावन्न कला आपण मोजलीत तो आभास?”

दौलतला अर्थातच हे बोलणं कसं रुचणार? तो म्हणाला, “अरे जा! आकडेमोड म्हणजे नौकानयन नव्हे. आकाश निरभ्र असताना उत्तम हवेच्या दिवशी बोट मोकळी सोडलीस तरी आपण होऊन

सुद्धा ती पायलट ब्रिगपर्यंत जाईल. मगज लागतो अशा वेळी, कीं जेव्हा वादळात सूर्यच राहू दे, बोटीच पुढेच टोकसुद्धा दिसत नाही, नि मग शिकारी कुठ्यासारखे नाकाने हुगत माग काढावा लागतो. तुला दुपारी सांगितले तेंच पुन्हा सागतो, कीं तुला काही गोष्टी अडल्या म्हणजे माझ्याकडे ये, मी शिकवीन तुला ! ” असं म्हणत दौलतन आपली पाठ फिरवली नि तो जाऊ लागला. पण त्याचा दंड मजबूत पकडीत हिंमतन त्याला माग खेचले. “तुला मी थांबविले आता तें तुझ्यापासून काही शिकण्यासाठी नव्हे, तर तुलाच काही शिकविण्यासाठी. तू मुकुलच्या वाटे जाऊ नकोस, तिच्या नाद सोड.”

“ तिच्या नादी लागलेला मी नव्हे, तूच आहेस.”

“ म्हणूनच मी तुला सागत आहे, कीं तू तिच्या वाटेस जाऊ नकोस, मी त्याला हरकत घेईन.”

“ तू कोण हरकत घेणारा ? मुकुलची माझी ओळख काही आज-कालची तुझ्यामुळे झाली आहे, असं नव्हे. नि शिवाय तिची काळजी घ्यायला तिचे वडील आहेत, जिजी आहे, तुझी लुडबूड कशाला मधे ? ”

“ दौलत ! चंद्रदत्ताना आणि जिजीला वाटत लहानशी होता तसाच तू आहेस. पंधरा वर्षांत तुझ्यांत झालेला फरक त्यांना अजून कळलेला नाही. पण मीहि तुझ्यासारखा चार बदरांचे पाणी प्यालेला आहे. मला तुझ्या स्वभावाची चांगली पारख आहे. मुकुलच्या बाबतीत मला लुडबूड करण्याचा काय अधिकार ते मी तुला सांगण्याची जरूरी मला वाटत नाही. पण येवढा मात्र सागतो, की तिच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या वाटे कुणी गेला, तर मी त्याची चामडी लोळवीन. माझ्या बोलण्याचा पडताळा पाह्याचा असला तर तिच्या वाटे जा.”

“ तू असा बोलतो आहेस, कीं एखाद्याला वाटाव मुकुल म्हणजे जगांत उरलेली शेवटचीच एकटी एक मुलगी आहे. कलकत्त्याला उद्यां

आपण जातोच आहों, तेव्हा माझ्याबरोबर सध्याकाळी जरा फेरफटका करायला यायची तसदी घेतलीस, तर मी तुला माझ्या ओळखी दाखवीन; माझ्या मैत्रिणी दाखवीन, सौंदर्य म्हणजे काय, नि तें कशाशीं खातात तेंहि शिकवीन. मग तुला मी बायकाना कोणत्या किमतीन लेखतो हें कळेल. अरे, त्या मुकुलसारख्या छान मुली दाखवतो मी तुला. तिच्यासाठीं येवढी जान कुरवान करण्याइतका मी मूर्ख किंवा तुझ्यासारखा दीडशहाणा नाहीं ।”

“मुकुलच्या वाटेला तू का जाऊ नये त्याचीं कारण तूच आपल्या तोडान सांगितलीस. तू स्त्री-जातीला कस लेखतोस, बंदरोबंदरीं कसा धुळवड खेळतोस ते मला माहीत आहे. म्हणूनच मी तुला सांगितलं, कीं त्या धिचाऱ्या मुकुलसारख्या निष्पाप, निर्मळ फुलाला झाडावरून खुडून धुळीत टाकण्याच्या पापाचा धनी होऊ नकोस. मुकुल जगात जणू एकटीच एक मुलगी आहे असें तुला वाटत. पवित्रपणा नि आदर या चिंजा काय आहेत त्याची तुला तोंडओळख असती तर मी तुला असें बोलतो ना. तुझ्या नि मुकुलच्या मध्ये मी अवाक्षर काढलं नसतं मग. मनमोक्ळेपणानं तुम्ही बोलता चालता नि तुमचा परिचय वाढता तरी मला आनंदच झाला असता, दुःख वाटलं नसतं, पण सहोदर असल्यानं तुझे मनोव्यापार कसे चालतात तें मला आपोआप छान कळतं. दुसऱ्या कुणाहीपेक्षा मला तुझा स्वभाव— येवढच काय तुझ्या स्वतःपेक्षाहि तुझा स्वभाव—मला जास्त परिपूर्ण ठाऊक आहे. म्हणूनच तुला मी सांगत आहे, कीं मुकुलच्या वाटे जाऊ नकोस, तिच्यावांचून तुझं अडेल असहि नाहीं.”

✱

✱

✱

सायतारेच्या डोलकाठीवर एका बाजूला एक मोठं चौकोनी पांढरं, मधोमध निळ्या रंगाचा चौकोन असलेलं निशाण लावलेलं होतं. त्याचा अर्थ, ‘मला पायलट हवा आहे’ असा होता. त्याखेरीज

दुसऱ्या अजावर जहाजाच नांव काय, तें कुठून आल आहे इत्यादि माहिती दर्शविण्यासाठी त्या अर्थाची निशाण चढवली होती.

फार पूर्वीपासून दर्यावर्दी लोकांनी आपल्या सोईसाठी आंतरराष्ट्रीय सदेशवाहनाची पद्धत अमलात आणलेली होती. इंग्रजी भाषेमधल्या A पासून Z पर्यंत अक्षरांच्या नावाच एक एक अशी, चौकोनी लाबट अशा आकाराची, विशिष्ट रंगानी चिन्हाकित अशी निशाण ठरवलेली होती. त्या निशाणाच्या निरनिराळ्या अनुक्रमान केलेल्या अनेक सचाना निरनिराळे अर्थ ठरवलेले होते. हे अर्थ सर्व देशच्या निरनिराळ्या भाषात निरनिराळ्या तऱ्हांनी लिहिले जात असले, किंबहुना एक भाषा दुसऱ्या बोटीवरच्या लोकाना येत नसली, तरी त्या निशाणाच्या विशिष्ट सचाचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय मान्यतेन एकच समजला जात असल्यान, भाषा येत नसतानाहि निरनिराळ्या देशच्या दर्यावर्द्यांना एकमेकांचा मतलब दुसऱ्याला कळवण्याची व अर्थबोध भाषेवाचून करण्याची सोय झाली होती. इंग्रजीत त्याला The International Code of Signals म्हणतात. उदाहरणार्थ “YR” या अक्षर-समुच्चयाचा अर्थ, “मला गोड पाणी हव आहे” असा होतो, तर “NC” याचा अर्थ ‘मी सकटात असल्यान मदतीची मला निकडीन जरूरी आहे’ असा होतो. कुठल्याहि देशच्या जहाजानं ती निशाण दाखवली तरी पाहणाराला एकच अर्थबोध होतो.

पायलट ब्रिगवरच्या डोलकाठीवर निशाणाचा अर्थ आम्हाला कळला अशा अर्थाच निशाण चढविण्यांत आल, तेव्हा सायतारेवरची निशाण खाली उतरवली गेली.

कान्होजीराव डेकवर हजर होते. सुकाणाच्या चक्राजवळच उच डेक ही मोठी पवित्र जागा मानीत. तिथ कप्तान किंवा ड्यूटीवर असणारा अधिकारी येवढेच असत. त्या जागेच्या स्वच्छतेकड जास्त कसोशीन लक्ष पुरवीत असत. कोणतेहि समारंभ किंवा महत्त्वाची काम व्हायचीं असलीं बोटीवर, तर या ‘क्वार्टर डेक’ वर तीं होत.

कप्तान नि त्याचे अधिकारी तिथ उभे राहत नि बाकीचे सारेजण त्या क्वार्टर डेकच्या पुढच्या बाजूच्या, उचीन सात आठ फूट खाली असलेल्या डेकवर जमत. इतर वेळी बोट चालू असताना त्याच डेकवरून अधिकारी सर्व ठिकाणी लक्ष ठेवी.

कान्होजीरावांनी स्वतः सुकाण्याला हुकूम देत सायतारा वळवून पायलट ब्रिगच्या जवळ नेली. आणि मग हवेच्या दिशेन तिच तोड वळवल. त्याबरोबर सायतारेच्या शिडामधली हवा निघाल्यान ती रिती होऊन फडफडू लागली चालती बोट थोडा वेळ थांबवायची असली म्हणजे असच उभे राहत.

पायलट ब्रिगपासून एक 'कटर' पाच-दहा खलाशांनी वल्हवीत आणल. वल्हवताना त्या सर्वांची वल्ही एकदम हालत आणि ती छोटी होडी एखादा जलचर प्राणी आपले बरेचसे पाय हालवीत पुढे येत असल्यासारखी दिसे. तिच्या मागच्या बाकावर एक वृद्धसा पण चलाख माणूस बसलेला दिसत होता, तोच तो पायलट.

ते कटर सायतारेच्या बाजूशी आल्याबरोबर एका खलाशान एक रस्ती बोटीवरून खाली सोडली. तिच टोक धरून कटरमधल्या नाळकऱ्यान कटर बोटीशी घट्ट धरल. सायतारेवरून एक दोराची शिडी बाजूवरून खाली सोडली होती. तिला पायलटन उभे राहून प्रथम हिसडा देऊन पाहिला नि मग तो तिच्यावरून वर चढून आला.

नंतर खलाशांनी पायलटचा बिस्तरा बाकस दोरीन वर खेचून घेतली. पायलटचा नोकराहि वर आला. कटरच्या सुकाण्यान 'डफराव' म्हणताक्षणी, नाळकऱ्यान बोटहुकान बोटीच्या बाजूपासून कटर दूर ढकलल नि वल्हेकरी वल्ही ताणू लागले, व कटर पायलट ब्रिगच्या शेखान जाऊं लागल.

पायलट शिडी चढून खालच्या डेकवरून क्वार्टर डेकवर गेल्याबरोबर कान्होजीरावांनी त्याच स्वागत केल. पायलटन विचारल,

“कप्तानसाहेब ! सफर चागली झाली ना ? ठीक ! तुमच्या बोटीचा ड्राफ्ट किती ? (तिला पाणी किती खोल लागत तरायला ?)”

“ चौदा फूट सायतारा वळते खूप झरझर. तिच सुकाणू जरा थोराडच आहे. थोड्याशा सुकाणान ती भोवऱ्यासारखी गिरकी मारते. सुकाणवाला घ्या आता तुमच्या ताब्यात.” कान्होजीराव म्हणाले.

पायलटच्या ताब्यात बोट चालवण्यासाठी देताना बोटीच काही चालणुकीतल वैशिष्ट्य असल तर तें पायलटला सांगण्याची पद्धत असते. पायलटला सारी खडान्खड माहिती असल्यान त्याच्या कलानं बोट चालवीत, पण शेवटी कप्तानाच्या हुकमनीला त्यान बाध येत नसे. सुकाण्या पायलटच्या हुकुमान बोट वळवीत असला तरी, पायलटच्या-खेरीज बोटीवरचा अधिकारी ड्यूटीवर नेहमीप्रमाण हजर राहून देखरेख ठेवीत राहीच.

पायलटन हुकूम दिल्याप्रमाण सायतारा गगामुखाकड चालू झाली. शिड वगैरे ठीकठाक झालीं. मग पायलटन म्हटल, ‘कप्तानसाहेब ! आज गगासागर बेटापर्यंत मार्ग क्रमून रात्रीसाठी नागर टाकायचा आहे. उद्या सकाळी दिसू लागल्याबरोबर निघता येणार नाहीं. सूर्योदयानंतर तासाभरानंतर भरती बेताची सुरू झालेली असेल, त्या वेळी नागर उचलून पुढ निघू.”

*

*

*

सायतारेन गगासागराजवळ नागरट केली होती. मुकुलच्या खोलीत मुकुल एकटीच बसली होती. तिच्या मनात विचाराची गर्दी उसळली होती. ‘उद्या’ला कलकत्ता येणार. तिन कधीं एकोणीस वर्षांत आपल कर्णफूल खेडेगाव सोडल नव्हत. तिला कलकत्त्याचीं वर्णन, चंद्रदत्त नि जिजी याच्या तोंडून ऐकायला मिळालीं होती खरी, पण त्यानीं तिला फारशी कल्पना आली नव्हती. पण त्याहीपेक्षा तिच्या मनांत विचार येत होते ते त्याहीपुढचे होते. कलकत्ता सोडून आपण परत केव्हा निघू नि मग कदाचित् आपण परत चितगावला

पोंचल्यावर पुढ काय करायच ? आता चित्तगावला मनाला पूर्वी-सारखी निर्वैध शांति काही मिळायची नाही. सायतारा जाईल, किंवा हिंमत जाईल त्याच्या मागोमाग आपल मनहि फिरत राहील. सायतारेवरन केलेली कलकत्याची सफर सारखी मनात घोळत राहील, नि दुसऱ्या कशावर चित्त लागायच नाही. सायतारेवरच आपल्याला राहण शक्य होईल का ? या छोट्या सफरीवरन परीक्षा केली तर हिंमतच्या सान्निध्यात असच नेहमी राह्यला मिळाल तर किती सुख लागेल जिवाला !--

इतक्यात खोलीच दार उघडून जिजी आत आली आणि मुकुलच्या विचारांची तट्टी जिजीन नष्ट केली. जिजी म्हणते, “मुकुल, तू आता मोठी झाली आहेस हो फार. तुझ लग्न करून टाकल पाहिजे. अनायासे आलो आहों कलकत्याला आपण, आणि राहूहि थोडे दिवस आल्या-सारखे, तर हेहि एकदा काम उरकून टाकल पाहिजे.” नंतर मुकुलच्या-कड निरखून पाहून अभिमानान तिला जवळ पोटाशी ओढीत म्हणते, “आमची ही पोर, अशी लाखात मिळण दुमिळ. कुठल्याहि मोठ्या धनाढ्य जमीनदाराच्या घरी गृहलक्ष्मीसारखी शोभून दिसेल, नि बाई, मी तुला लहानाच मोठ केल तें कस तळहाताच्या फोडासारख. माझ्या या सोन्याच्या सखुचाईला स्थळहि अस मिळाल पाहिजे, की सतरा कुळबिणी नि चाकरमाणस आजूबाजूला उभी हवीत, ‘जी हुजूर’ करीत. पोरी ! तुला लाडान वाढवल, नि अजून तू लाडूचाईसारखीच वागतेस ! नाही तर तुझ्या वयाच्या पोरी किती नम्रतेन, आजुलेंपणान वागतात. तेव्हा तुला स्थळ मिळाल पाहिजे चागल श्रीमत बिजवराच, म्हणजे आमची ही मुकुल कशीहि वेडी असली तरी नवऱ्याला तिचं आपल सारच कौतुक वाटून तो नुसता तुझ्याभोंवतीं ‘बायको ग’ करीत हिंडला पाहिजे.”

जिजीच तोंड अफाट असे. तिन एकदा बोलायला सुरुवात केली की, तें मग तिला आवरायच नाही. एकान दुसरं, दुसऱ्यानं तिसर अस

बोलणं काढीत त्यांत काय काय गोष्टी येतील त्याचा मग सुमारच नाही. आता तिला त्या 'बायको ग' गाण्याची आठवण झाली. खदखदून हसून ती पुढे म्हणते, "मुकुल, तुझी आई मोठी गमती असायची. तिनं काय काय जी कवन करायचीं नि म्हणायचीं ती एकता ऐकता हसून साऱ्याचीं पोट दुखत. हें 'बायको ग'च गाण असच मोठे मजेचे होत. काय बाई होत ते ? ह--म्हणे,

“ मला नको वडील, तुला नको सासरा,
मला तुझा आसरा, बायको ग ।

मला नको आई, तुला नको सासू,
आपण दोघ असू, बायको ग ।

मला नको भाऊ, तुला नको दीर,
मला तुझा धीर, बायको ग । ”

हे 'बायको ग'च गाणं, त्या गाण्यातील नवऱ्याचे सारे नातलग उद्धरीपर्यंत चालवले असताना जिजीन, पण मुकुल म्हणाली, “ जिजी माझ किनई या उबट हवेन डोक जरा चढलय. मी बाहेर थड हवेंत हिडतें ग, म्हणजे थाबेल जरा.” आणि जिजीन यावर काही म्हणण्या-पूर्वीच ती याहि वेळी चटकन् बाहेर पडली. तिच्या मनात कसले विचार चालले होते, नि जिजीच आपले काहींच्या बाही तिसरच बोलण !

मुकुल हिंडतां हिंडता हिमत कुठ आहे ते शोधू लागली. तो नकाशाच्या खोलीत पायलटशी काही बोलत उभा होता. त्याची वाट पाहत ती बाहेर थाबली. अघार पडला होता नुकताच. कुणी तरी व्यक्ति हिंमतच्या खोर्लीतून बाहेर पडली. तिच्या हातात काही तरी लपेटलेली वस्तु होती. त्या व्यक्तीनं आजूबाजूला कुणी नाहीस पाहिले नि बोटीच्या पुढच्या भागात खलाशी राहतात त्या बाजूला ती व्यक्ति झपझप चालत गेली.

इतक्यात पायलटशी बोलणं सपवून हिमत खाली येत होता. मुकुल त्याच्याजवळ गेली नि म्हणाली, “तुम्ही कामात आहा ?”

“छे ! दुसर काहीं काम नाही, तुझ्याशी मात्र आहे काम.”

“माझहि तुमच्याशी काहीं काम होत.”

“ठीक आहे, तुझ काम अगोदर साग तर.”

“हिमत, आपण कलकत्याला किती दिवस राहू ?”

“महिना दीड महिना राहू. कदाचित् जास्ती किंवा कमी. आपण कलकत्याला अजून धड पोचलोहि नाही, मग कलकत्ता सोडण्याची गोष्ट कशाला ?”

“कलकत्याहून परत आम्ही सायतारेचरोबर चितगांवला येऊ ना ?”

“ते तरी मला आता काय बर माहीत ? निघायच्या वेळी पाहू ते.”

“हिमत ! जिजी म्हणत होती, की माझ लग्न कलकत्याला करून देणार आहेत ते या मुकामात.” अस म्हणून हिमनच्या चेहऱ्यावर त्याचा काय परिणाम होतो ते ती लक्षपूर्वक पाहत होती.

पण अगदीं शातपणान हिमत म्हणतो, “छान ! तर मग मलाहि तुझ्या लग्नाला हजर राहता येईल !”

त्या उत्तरान मुकुलची निराशा झाली. ती पुढ तशीच म्हणते, “मला वाटल तुम्हाला हें एकून वार्डेट वाटेल.”

“वाः ! अग, तुझ लग्न होणार चागल अन् त्यात मला वार्डेट वाटाव ! नाही तरी तू मोठी झाली आहेस. चंद्रदत्त आता वृद्ध झाले आहेत. तेव्हा आता लवकरच तुला कुठ तरी चागल स्थळ पाहून दिल म्हणजे तुझ्या काळजीतून ते सुटले. तुला सुखी झालेल पाहिल म्हणजे त्यानाहि वृद्धपणीं सुख लागेल.

“मला नाही अशा लग्नान सुख लागायच !” मुकुल म्हणाली. तिचा आवाज जड जड येत होता. हिमतला मुकुलचे विचार पूर्ण कळून चुकले होते, पण जाणूनबुजूनच काही लक्षात न आल्यासारख

दाखवीत बोलून तो मुख्य प्रश्नाला बगल देत होता. मुकुल पुढे विचारते, “ माझ लग्न झाल्यावर तुम्ही काय करणार ? ”

“ मी काय सध्या करतो तेंच करणार ! सायतारेवरून दर्यावर्दीपणा करणार, नि ज्या ज्या वेळी कलकत्त्याला बोट येईल त्या त्या वेळी तुझ्या घरी येईन, तुझ्या मुलाबाळांना दूरदूर देशातून सुंदर सुंदर खेळणीं आणीन.”

“ आणि मग तुम्हाला लग्न करायची इच्छा झाल्यावर, माझी नाही आठवण होणार ? ”

“ छे, छे ! मी नाही लग्न करणार. मला लग्न करायचं असलं तर मी तुझ्याशी आताच लग्न ठरवीन की ! पण मी पेशानं दर्यावर्दी फिरस्ता, या आयुष्याचं नि लग्नाचं जमत नाही.”

आता मात्र मुकुलच्यान राहवेना. ती स्फुद स्फुदून रडू लागली हे पाहून हिमतचाहि जीव कळवळला. तिला जवळ ओढून, गोंजारून तिच्या केसावरून त्यानं हात फिरवला, तों मुकुलला जास्तच भडभडून येऊ लागलं. तिला घेऊन तो आपल्या खोलीकड गेला. त्याची खोली बाकीच्या खोल्याच्या विरुद्ध बाजूला असल्यान जास्त निवान्त होती.

तिला कोचावर बसवून तो तिच्यासमोर स्टूल ओढून घेऊन बसला नि तिचे जोडलेले हात आपल्या हातात धरून तिला म्हणाला, “ मुकुल, माझ्याकड पाहा आता.”

मुकुलन आज्ञाधारकपणान आपला चेहरा वर करून हिमतच्या दृष्टीला दृष्टि मिडवली, हुदके दाबण्यासाठी तिनं आपले नाजूक, पातळ ओठ घट्ट मिटून आवळून धरले होते. अन् त्यामुळ हुदक्यानीं तिच्या नाकपुड्या आवेगान थरथरून हालत होत्या. तिचे केस थोडेसे विस्कळित होऊन काहीं बटा कपाळावर पुढे आल्या होत्या. तिचे हात हिमतन धरले होते ते सोडवून घेऊन डोळे पुसायचा प्रयत्न ती करित नव्हती, त्यामुळ तिच्या लाल झालेल्या टपोऱ्या विस्फारित

डोळ्यात अश्रु जमत, त्यांनीं डोळे डबडबून जात, नि शेवटीं पाणी मावेनास झाल्यावर गरगरीत थेंब खालच्या पापणीच्या केसावरून प्रथम वेगान तिच्या आरक्त अतिशय गौरवर्ण नितळ गालावर ओघळत, नि मग नुसता तो ओला ओघळच चकाके.

तिच्या त्या दुःखपूर्ण चर्येतहि ती अतिशय मोहक दिसत होती. कदाचित् त्यान मोहूनच हिमत क्षणभर जास्त तिजकडे पाहत राहिला असावा. मुकुलच्या त्या चेहऱ्यावर अगतिक प्रेमाची शरणागति, अनन्यसाधारण विश्वास, नि जीव तोडून केलेली विनवणी असे अनेक भाव व्यक्त झालेले होते.

“मुकुल, त्या रात्री मी तुला म्हणालो ना, कीं मन आवरल नाही तर एक नवीनच, न आवरणार घटनाचक्र फिरू लागेल म्हणून ? ते हे असं.— त्याच रात्री गोष्टी अशा घडतील अस मला माझ मन सांगत होत. तुझा मी मुका घेतला तर त्यान भ्रेमाचा बाध फुटून त्या प्रचंड प्रवाहाखाली तुझा नि माझाहि जीव गुदमरेल, अस मला वाटत होत तेंच खर ठरल. तुझ्या मनाचे हे सारे क्लेश वाचावे म्हणून मी तुला खोलीत परत पोचविणार होतो त्या रात्री.”

“पण झाल त्याबद्दल मला मुळींच नाही दुःख वाटत.” मुकुल म्हणाली, “मला दुःख वाटत तें तुमच्याशीं लग्न करायला मिळणार नाही म्हणून. तुम्ही म्हणता तुम्हाला दर्यावर्दी पेशात सारा जन्म काढायचा. मग त्याला काय हरकत आहे ? मीहि तुमच्याबरोबर सदैव तुमच्या बोटीवर राहीन अन् तुमच्याबरोबर सगळीकडे हिंडेन. मग माझ आणि तुमच लग्न तुमच्या समुद्रसंचाराच्या आड कस येईल ? तुमची आई नाही का जन्मभर सायतारेवर राहिली ? ”

हिंमतच्या आईचा उल्लेख केल्याबरोबर हिंमतन आपल्या टेबलाकडे नजर टाकली. तिथ तिची तसबीर ठेवलेली असे. ती दिसेना. “आईची तसबीर कुठ गेली इथली ! ” तो म्हणाला. मुकुलनहि टेबलाकडे पाहिलं. पुढ तो मुद्दयाकडं वळून म्हणाला, “मुकुल, आईच्या

बाबतीत गोष्ट निराळी होती. तिला बोटीवर राहण्याशिवाय गत्यतरच नव्हत.”

“माझा जीव तुमच्यावर असताना, तुम्ही जर सदैव बोटीवर राहणार तर मग मलाहि तुमच्या बोटीवर राहण्याखेरीज गत्यतर नाही राह्यच.” मुकुल मध्येच म्हणाली.

प्रेमाविरुद्ध तर्कशुद्ध युक्तिवादाची मात्रा कधीच लागू पडत नाही. हिमतलाहि त्याची जाणीव झाली. तो म्हणाला, “मुकुल ! पुष्कळ वेळ आहे आपल्याला या गोष्टीचा विचार करायला. आता रात्र झाली. चल जा तुझ्या खोलीकडे. उद्या सकाळीं तुला जिजीबरोबर गंगासागरांत स्नान करून गंगासागराच दर्शन घ्यायच आहे ना !”

पण खोलीबाहेर जाण्यापूर्वी मुकुलन आपले ओठ वर आशाळभूत-पणें उचलले. तिच थोड समाधान व्हाव म्हणून हिमतन तिच्या ओठावर क्षणभर आपले ओठ टेकले. पण मग त्याच्याच ओठाना चटक लागली नि दुसऱ्यादा त्यान आपले ओठ मुकुलच्या अधरा-जवळ आणले त्या वेळीं मात्र हिंमत नि मुकुल या दोघाच्याहि बाहूंना नि मुखाना वेळेच भान उरल नाही अस दिसल-- हें सर्वभक्षक प्रेम ! !

गंगामुखार्शी सुदरबन नांवाचा निबिड अरण्यान व्यापलेला प्रदेश आहे. गगेच्या पाण्यान वाहून आलेल्या मातीमुळ ही सारी जागा अतिशय सुपीक बनलेली आहे. पावसाळ्यात पर्जन्याची रेलचेल, तर इतर ऋतूत गगेच्या पाण्याचीच विपुलता नि सान्निध्य यामुळ जंगल अस दाट वाढल होत, कीं त्यातून वाट काढण मुष्किल ! नदीच्या दोन्ही तीराजवळचा काही प्रदेश सोडून जरा पलीकड गेल कीं, दाट जंगल लागे, आणि त्यांत हिंस्र पशु आणि मोठमोठे पट्टे वाघ याच राज्य होतं. नदीमुखार्शी गलबत बुडालं तर त्यावरच्या तीराला लागणाऱ्या खलाशांनी सुदरबनांतून वर कलकत्याकडं चालत मार्ग काढण्याच्या भरीस पडूं नये, अशा सूचना कप्तानाना दिलेल्या असत. कारण अपेक्षेबाहेर दाट अरण्यात मार्ग चुकून, भुकेन तडफडून, किंवा वन्य पशूंच्या भक्ष्यस्थानी पडून या जजाळांतून फारच थोडे पार पडत. त्यापेक्षा नदीतीरावरच्या जरा मोकळ्या भागातच थांबून, जाण्या-येणाऱ्या गलबतावरच्या खलाशाच लक्ष वेधून, त्यांच्याकडून आपली सुटका करून घेण हें जास्त सोईच असे.

या दाट सुदरबनांतील निर्जनतेमुळच ज्याना लोकाना टाळाव-
याची इच्छा असेल अशाना हें ठिकाण मानवे. लोकामधें राहिल्यान
साहजिकच लोकाची बधन माणसावर पडतात. इच्छा असली नसली
तरी त्याच्याशीं सबध पदोपदीं आल्यान ही जोखड नाखुषीन सहन
करावी लागते. ज्याना मन मानेल तस अनिर्बंध वागण आवडतं
अशाना विजनस्थळी हवा तो मोकळेपणा मिळतो. म्हणून एक तर
ऐहिक सुख-दुःख, संसारपाश वगैरेमधून स्वतःच अग काढून घेऊन,
विरक्त बनून ईश्वरोपासना निर्वेध करणारे तडीतापसी अशा ठिकाणीं
येऊन राहत, किंवा सर्व जनसमुदायांत राहून नेहमीच्या मार्गांनीं
मिळेल त्यापेक्षा पुष्कळ जास्त संपत्तीचा व ऐश्वर्याचा वाटा आड
मार्गांनीं नि अत्यंत जलदीन मिळवण्याचा हव्यास धरलेले लोक,
आपल्या शिजणाऱ्या कारस्थानाकडे लोकाच लक्ष वेधू नये म्हणूनहि
अशाच विजन प्रदेशांचा आश्रय धरतात. अत्यंत विरागी, किंवा
अत्यंत लोभी व महत्त्वाकांक्षी अशा दोन्हीहि विरुद्ध जातीच्या
व्यक्तींना असा निर्वेधपणा लागतो. जगातल्या अनेक इतर गोष्टीप्रमाणं
एकाच परिस्थितीचा उपयोग अत्यंत विरोधी दिसणाऱ्या साध्यांसाठी
निरनिराळ्या साधकाना होत असतो.

गंगासागराजवळ गंगामुख इतक विस्तीर्ण आहे, कीं नदीची दोन्ही
तीर नीट दिसत नाहीत. दहा मैल रुंद अशा मोठमोठ्या खाऱ्यांनीं
सारा भूमिभाग विभागून गेलेला आहे. अनेकविध मुखांनी गंगा
सागराला मिळते. जणू काहीं मोठ्या सागराशीं एकरूप होण्यापूर्वी
गगोत्रीहून आलेल्या या हिमकन्येला आपलाहि विस्तार नि बडेजाव
इतका वाढवावा लागतो; नाही तर ही आपल्या तोलाची नाही,
तुल्यगुण नाही अस वाटून सागर तिचा अग्नेर करायचा एखादवेळीं !

नदीची तीराहि फारशी उंच नसतात. त्यामुळ नदीला पाणी
आल कीं, हा-हा म्हणतां तें किनाऱ्यावर चढून आजूबाजूच्या साऱ्या
प्रदेशावर पसरत. क्रीडापट्ट कामिनी प्रियकराला वश होण्यापूर्वी त्याला

हुलकावण्या दाखवीत त्याला अधीर करते, तद्वत् गंगा समुद्राला मिळण्यापूर्वी आपला प्रवाह बदलीत, वळण घेत घेत, लाजत, मुरडत जातेशी दिसते.

गंगासागर बेटाजवळ एक सुंदर देवालय होत. मोठमोठ्या वृक्षाच्या हिरव्णचार दाट राईत त्या देवळाच्या भितींचा पांढरा सफेत रंग खुलून दिसे. देऊळ होत लहानसच्च, पण त्या मानान त्याची उंची बरीच वाटे. त्याच्या कळसावरून आणखी क'ही भगवी त्रिकोणी निशाण फडकत होती.

बगाव्यातून व कलकत्याहून कित्येक भाविक लोक। गंगासागरात स्नान करण्यासाठी येथे येत, आणि त्यांना कृतकृत्य झाल्यासारख वाटे. हिंदु सस्कृतीत परंपरेन ज्या अनेक गोष्टीबद्दल हिंदु मनाला पूज्यभाव उत्पन्न झालेला असतो अशामधे, हिमालय, गंगा नि समुद्र यांना बरच अग्रस्थान असल्यान हिमालयामधल्या हिमनद्यातून स्फूर्त झालेली, नि शेंकडों मैल भरतभूप्रदेशावरून वाहत आलेली ही गंगा— भाविक तिला माता म्हणतात—समुद्राशी समरस होते त्या या त्रिवार पवित्र तीर्थात स्नान करण्याच त्यांना केवढ महत्त्व वाटणार हे सांगायला का पाहिजे ?

सायतारा गंगासागराजवळ रात्रभर नागरलेली होती; आणि सकाळी सुद्धां फार लवकर पुढं निघता येत नसल्यानं अवधिहि होता. अशी गंगासागरात स्नान करण्याची चालून आलेली सुसंधि जिजी गमावणं शक्य नव्हत. तिच्याबरोबर मुकुललाहि ते पुण्य आपोआप घडायचं होतं. चंद्रदत्त फारसे भाविक नसले तरी फारसे नास्तिकहि नव्हते. त्यामुळं स्नान करायला त्याचीहि हरकत नव्हती. चला, स्नान तर करून घेऊ या. पुण्य असल खरच तर लाभेल; बर नसलं तरी कांहीं स्नान केल्यान बिघडत नाही, अस त्यांच सोईच नि हिशेबी धोरण होत. तेव्हा सायतारेपासून पहाटे निघालेल्या 'कटर'मधें जिजी, मुकुल नि चंद्रदत्त तिघेहि बसलेलीं दिसलीं.

कान्होजीराव असल्या धार्मिक बाबतीत फारच उदासीन होते. उभा जन्म समुद्रावर काढल्यान व निरनिराळ्या बदरीच्या बहुदेशीय नि बहुधर्मीय माणसाशी सारखे व्यवहार पडल्यान 'साधीसुधी माणुसकी' या एका गोष्टीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि धर्माची त्याना जरूर वाटत नसे, की इतर कोणतीहि धार्मिक बधन त्यांच्या खिजगणतीत नसत ! माणसाचा पेहराव कसाहि असो, त्याची भाषा कशीहि असो, त्याचा वर्ण श्वेत, पीत, कृष्ण, रक्त कसाहि असो, त्याच्या धार्मिक समजुती कशाहि असोत, त्या गोष्टी ज्याच्या त्याला. आपल्याला त्याशी काय कर्तव्य आहे ? कोणत्याहि कारणानं व्यवहारांत आपला त्याशी संबंध आला तर सरळपणान नि सचोटीन त्याशी वागाव, बस झाल; मग त्याच्या आवडीनिवडी त्याला, नि आपल्या आपल्याजवळ ! अशी दर्यावर्द्याची वैशिष्ट्यपूर्ण सहिष्णु वृत्ति कान्होजीरावाच्या अंगी बाणली होती. तेव्हा त्याना 'गंगासागरा'च्या दर्शनाच नि स्नानाच काहीच महत्त्व नव्हत.

दिशा उजळायला लागल्या होत्या. गगेच गढूळ पाणी सारख वाहत होत. हे 'कटर' तीराकड वल्हवून येत असता, तीराजवळ येण्याच्या जरापूर्वी त्याच्या मार्गात कमरभर पाण्यात कुणी व्यक्ति उभी होती. अजून नीट दिसू लागल नसल्यामुळ कटरच्या सुकाण्यान कटर त्या व्यक्तीच्या बरंच जवळून नेल. इतक की, शिलमिट कटरच्या नाळेत वल्ह धरून बसला होता, त्याच वल्ह त्या व्यक्तीच्या आड आलं नि ते शिलमिटला वर उभ करून ओवाळून बाजूला काढाव लागल. सावळ्या सुकाणाशी होता त्याला ओरडून शिलमिट म्हणत होता, "अरे, नीट पाहतसुद्धा नाहीस का कुठ कटर चालवल आहेस ते ? या मच्छीमाराच्या जाळ्यात अडकवणार तू सुकाण." इतक म्हणता म्हणता कटर त्या व्यक्तीच्या जवळ आलेल होत. शिलमिटन वल्ह त्या व्यक्तीला अडलेलं उभवून काढतांना त्या व्यक्तीकड अगदी जवळून पाहिल, नि त्याचं धाब दणाणल.

कटर पुढ तीराकड पोचल्याबरोबर तो सावळ्याला म्हणतो,
 “सावळ्या, अरे तुला दिसत नाही का मुळीच ? तो मासेमार नव्हता.
 मी त्याच डोळ पाहिल. नक्षत्रावानी चमचम करत होते ! मी वल्ह
 उभ करताना पाहिल निःमला भीति वाटली. काय रे डोळ ते ! तो
 कुणी महापुरुष आहे. गगेमध पहाटेचं उभ राहून तप करत होता.
 नि गाढवा सावळ्या, तुला नीट लक्ष ठेवायची शुद्ध नाही. त्यामुळ
 माझं वल्ह लागल त्याला. तुझी चूक नि मला शाप. देवाच्यान
 माझ्या जिवाला मोठी धाकधूक लागलीय. आता याची स्नान होत्याल
 तोंवर लक्ष ठेव त्या पाण्याकड. मीहि पाहतों. दिसला तो साधु तर
 मी पाय धरणार आहे त्याचे.”

कटर नदीतीराशी नागरल्यावर चद्रदत्त, जिजी नि मुकुल त्यातून
 बाहेर येऊन स्नानाची तयारी करू लागली. जिजीन दोपरभर खोल
 पाणी लागल्याबरोबर पुढ जाण्याच थांबवून स्तोत्र म्हणण्याला
 सुरुवात केली; पुण्यसाधन करायचं असल, तरी फार खोलात
 जाण्यात अर्थ नाही असा तिचा स्वभाव. तेवढ्या दोपरभर पाण्यातच
 तिनं स्नान करायला सुरुवात केली. तिथ ती खाली बसली असती
 तरी तिच तोंड पाण्यावर राहिल असत इतकं थोड पाणी होत. तरी-
 सुद्धां डाव्या हातान ओल्या, लुगड्याचा पिळा गुडघ्यापाशी उचलून
 धरीत, उजव्या हातान नाक दाबून धरीत, तोंडान गंगाण्या
 आवाजात ‘जय गगे ! महाभागीरथी !’ असा, (चित्रगुप्त पहाटेच्या
 झोपेत असल्यास जिजीच्या हिशेबी पुण्य त्याहायच विसरायचा
 एखादा, तेव्हा त्याला सुद्धा जागें करील असा), मोठ्यान जयघोष
 करीत जिजीन पाण्यात बुचकळी मारली. पाण्याचा डोक्याला स्पर्श
 होतो न होतो तों डोक वर काढून ती उभी राहिली आणि पाहतें
 तो मुकुल तिच्याकडे पाहून गमतीखातर हसत उभी होती तीरावर.

“जिजी ! अग जरा आणखी पुढ जा की ! मासासुद्धा बुडायचा

नाहीं येवळ्या पाण्यात तुला बुचकळी कशी मारता येणार ? काहीं बुडायची नाहीस हो तू, जा पुढ.”

जिजीनं मुकुलकडे पाहत म्हटल, “ थाब हो कार्टे ! ”—दुसरी बुचकळी मारीत, “ जय गगे, माई भागीरथी ! ”, नि डोक वर आल्यावर नाक तसंच दाखून धरलेल ठेवीत पुन्हा मुकुलला उद्देशून गोंगाण्या स्वरात—“ माझो चेष्टा करतेस म्हातारीची ! ”

असें म्हणत तिनं पुन्हा तिसरी बुचकळी मारली ? नि कृतकृत्य होऊन ती परत येऊं लागली. मुकुलन तितक्यात पुढ येऊन तिला हाताला धरून पुढ खोल पाण्यात ओढायला सुरुवात केली चेष्टेन. तेव्हा घाबरत जिजी म्हणते, “ अग गाढवी ! कार्टे ! बुडवशील की मला ! ” मुकुलन हात सोडल्याबरोबर शक्य तितक्या जलद पाय उचलीत तिन तीर गाठल नि लुगड बदलीत, कुडकुडत, तोंडानं काहीं स्तोत्राचे शब्द नि मधेंच मुकुलला उद्देशून काहीं शब्द असें बोलत जिजी उभी राहिली.

आता लख्ख प्रकाश पडलेला होता. सूर्याच बिंब वर येऊन गोल गरगरीत दिसत होत. सूर्यबिंबाची कडा स्पष्ट होती नि त्याच्यामधे अतिशय तेजस्वी नि जवळ जवळ चिनरगाचं पण सारख हालणार नि स्फुरण पावणार अस द्रव्य असल्यासारख टक लावून पाहिल कीं दिसे.

पादरे बगळे आपल्या कर्कश स्वरानी किलबिलाट करीत होते. ते पाण्यासरपट उडत, पख न हलवता पाण्यासमातर राहत, माना एकदां इकडे, एकदां तिकडे करीत. पाण्याच्या पृष्ठभागावर बोंबिलाची जरा कुठ कड दिसते ना दिसते तो झडप मारून एखादा बगळा अतिचपळतेनं बोंबील चोंचींत पकडून घेई. मग काही वेळ दुसरे बगळे त्याचा पाठलाग करीत. पहिल्याच्या चोंचींतून बोंबील निसटला त्या झटापटींत, तर तो पुन्हा पाण्याला स्पर्श करण्याच्या पूर्वीच दुसरा एखादा बगळा तो बोंबील वरच्यावर हवेंतच चोंचीनं पकडी. थोडेसे मासे गिळून झाल्यावर, ते अल्लद येऊन पाण्यावर बसत, नि आपले पख

मिटून घेत. पाण्याबरोबर वाहत जाताजाता मधेच ते आपल्या पायांनी पाणी वल्हवीत इकडे तिकडे वळत, किवा मधेच मान पुढे वाकवून पाण्यांत बुचकळीत, तर मधेच चिवचिवाट करीत पुन्हा हवेत भरारी घेत.

ओल्या जमिनीचा गोड वास, सकाळची ताजी थंड हवा, कोमल नि पिवळसर सूर्यकिरण, प्रवाह वाहताना पाण्याचा होणारा मजुळ खळखळाट अशा साऱ्या गोष्टी मिळून होणारी त्या वेळच्या गंगा-सागराची शोभा अवर्णनीय होती !

झिलमिटन नीट लक्ष ठेवले होते त्या व्यक्तीवर. ती पाण्यात अजून उभी होती. त्या जागी पहाटेच्या अधारांत वाटले त्या मानाने पाणी जास्त होते. तो पुरुष वळला नि अत्यंत जलदपणे तीरावर येऊन पोचला. जटा पांढऱ्या शुभ्र, अगान सडपातळ, नि कमालीचा उच्च असा तो पुरुष होता. त्याच्या त्या तेजःपुंज चेहऱ्याकडे पाहिल्यावर तर झिलमिटची जवळ जवळ आश्चर्याने नि आदरयुक्त भीतीने वाचाच बसली.

आपल्याच विचारात गढलेला नि बाकी कशाच भान नसलेला तो पुरुष इकडे तिकडे न पाहता, झपाझप लांब लांब टांगीत गंगा-सागराच्या देवळाकडे चालता झाला. झिलमिट 'आ' वासून पाहत होता. त्याने भानावर येऊन त्या पुरुषामाग धूम ठोकली.

देवालयजवळ झिलमिटन त्याला गाठले, आणि त्या पुरुषाचे पाय धट्ट धरिले. पाय धरल्यावरच त्या पुरुषाचे लक्ष झिलमिटकडे गेले. त्याने झिलमिटकडे पाहत विचारले, "बेटा ! क्या चाहता है ?

झिलमिटन सकाळी त्याच्या हातून वल्ह लागल्याबद्दल क्षमा मागितली. तेव्हा तो पुरुष म्हणाला, "ऐसा ? मुझे तो कुच भी नहीं लगा."

झिलमिट म्हणाला, "महाराज ! मुझे कुच आशीर्वाद दीजिये."

"आशीर्वाद की जरूरी क्या है ? जैसा तेरा कर्म, वैसा तेरा प्रारब्ध."

अस तो म्हणून जाणार इतक्यात सावळ्यान सांगितल्यावरून जिजी नि मुकुल लगबगीन तिथ आल्या होत्या, त्यानीहि नमस्कार केले.

त्या सर्वोच्याकड शात नि दयापूर्ण दृष्टीन तो पाहत होता; मुकुल-कड पाहिल्यावर एकदम तो उद्गारला, “अम्मा ! हिमाचल छोड के तू यहा क्यौ आयी ? सागरसे मिलनी चाहती है तू ? वो नहीं मिलेगा तुझे. देखो गगामाता कैसी आयी है इतनी दूरतक गगोलीसे. लेकिन सागर को मिल जाती है तो फिर सूरजसे बादल बन कर उसको फिरही हिमाचलपर जाना पडता है. लेकिन इससे भी सतानो को पानी और खाना मिल सकता है. हा, ठीक. अम्मा ! तुझे वैसेही जाना है. भगवान् प्रभुकी लीला येही है.” अस म्हणत तो पुरुष त्याच्यापुढून गेला. त्यान लोट्यांतल पाणी देवळातल्या पिंडीवर ओतल, नि मग तो फिरून झपाझप ढागा टाकीत सुदरबनातल्या दाट जंगलाकडे जात दिसेनासा झाला.

तीं सर्वजण त्या पुरुषाच्या दृष्टीच्या नि बोलण्याच्या जादून भारावल्यासारखी दिसत होती. तो दिसेनासा झाल्यावर ते बोलू लागले —

जिजी म्हणाली, “काय बाई तरी महापुरुष ! आशीर्वाद दिला नाही, की प्रसाद दिला नाही. गगेबद्दल चार वाक्य बोलला काय, नि एकदम निघून गेला काय ! साराच या महापुरुषाचा लोकविलक्षण प्रकार ! नाही तर त्याच्या हातावर काही दक्षणा ठेविली असती मी. नशिबी नाही त्याच्या !” अस म्हणत जिजीन हातातले पैसे परत कडोसरीला लावले.

झिलमिटला खरा मनापासून आनंद झाला आपल्याला शाप मिळाला नाही म्हणून.

पण सावळ्यान नि त्यान तिखटमीठ लावून जें अति अद्भुत वर्णन आपल्या सोबत्याना ऐकवलं त्यावरून त्या दोघासाठी स्वर्गात

पांच रुपयाच्या खुर्चीच पहिल्या रांगेतील तिकीट राखून ठेवलं गेलं आहे असा त्याचा समज झाला असला पाहिजे.

एकटी मुकुल मात्र त्या साधूच्या वाक्यान विचारात गुगली.

*

*

*

मुदरबनांतील या देवळाच्या उत्तरेस दीड दोन कोस अंतरावर दाट जंगलात एक गढी होती. त्या गढीपर्यंत खाडीचा एक छोटा फाटा पोचत असल्यामुळ गढीपासून होडीन नदीच्या मुख्य प्रवाहापर्यंत सहज जाता-येता येत असे.

गढी माणसानीं नि होड्यानीं गजबजलेली होती. गढीजवळच्या छोट्या खाडीच्या दोन्ही तीरावर अनेक होड्या उभ्या होत्या. उथळ पाण्यात चिखलात खोल रोवून ठेवलेल्या कळकाना दोरीन बाधून काही नावा तरगत होत्या, तर काहीं तीरावरच्या उतऱ्या रेतीवर पाण्याबाहेर ओढून ठेवल्या होत्या. काहीं उपड्या करून त्यांच्या तळावर दुरुस्त्या चालू होत्या, तर काहीं जुन्या मोडक्या फुटक्या होड्यांचीं लाकड नि सागाडे काही ठिकाणीं पसरले होते. कोळ्याच्या लहान-मोठ्या होड्या बाधण्याचा कारखानाच होता इथ.

त्याशिवाय कोळ्याचीं जाळीं विणलीं जात होती. तीरावर लाबवर दोऱ्या पसरून कोळणी हातातल्या दोरीच्या बिड्यातील दोरी त्यामधून खालीं-वर विणीत व भराभर गाठी मारीत, नि पाहता पाहतां जाळ तयार होई ! त्याच्या हाताइतक्याच जोरान त्याचीं तोंडहि काम करीत होती. उधानीच्या मोठ्या ओहोटीच्या वेळीं गंगौघाच्या लाटा जितका खळखळाट करीत त्याहून जास्तच खळखळाट या साऱ्या कोळणींच्या बडबडीन शाश्यासारखा वाटत होता.

“ का ग, जमनी दिसत नाही कुठं ? ”

“ गेली असेल चौधरीच्या घराकड. तिला अलीकड दुसर सुचतच नाही. ती सारखी घोटाळत असते त्या पोरामाग,”

“ आपल्या चौधरीचा बनबीर म्हणतेस होय तू ? त्याच्याशीं तर तिच लग्नीन ठरलय ना ? ”

“ चौधरीन लग्न ठरवलय. तो म्हणतो ही सारी वाडी माझी नि सारी कोळीलोकं बी माझीच. माझ्या मुलाला बायको करीन तीहि वाडीमधलीच येकादी पोर हवी. बनबीराला बायको शोधायची दुसऱ्या ठिकाणची कशाला ? म्हातारा चौधरी मोठा समजुतीचा आहे. त्यान साऱ्या पोरींमधून ही जमनी पसत केली सून म्हणून. म्हणाला कसा, ही जमनी म्हणजे बिजली आहे. खरी राजाला राणी शोभेल ही. पण माझ्या बनबीराला नशिबान मिळणार. त्याला सुद्धां ती खाकोटींत मारून धावेल अशी आहे तिची तडफ, नि म्हणून बनबीराच लग्नीन जमनीशीं मी करणार.”

“ मग चौधरीनच पसत केल्यावर आठकाठी कुठली ? या वाडीचा कोणता कोळी नाही म्हणेल चौधरीच्या शब्दाला ? चौधरीन-म्हाताऱ्यान शब्द उच्चारवा नि वाडीच्या साऱ्यानीं तो पार पाडावा अस चाललाय सदा.”

“ होय, हें तर खरच, पण चौधरीचा दरारा नि हुकमत साऱ्या गढीवर असली तरी स्वतःच्या पोरावर मात्र नाही ! अग म्हातारा जग जंग पछाडतो त्या बनबीराला शिस्तींत धरण्यासाठी, पण तो बनबीर म्हणजे बापसे बेटा सवाई ! ”

“ बनबीर मात्र कसा इतका हूड निपजला आहे कुणास ठाऊक ! ”

“ नुसता हूड नाही, अगदीं दुर्गुणी झाला आहे कार्टा ! स्वतः कधी काम करायचा नाही, अन् लोकांनीं केलेलहि पाहवत नाही त्याला. उपद्रव्यानी तर असा आहे—याची कागाळी त्याला सांगील, त्याची याला, नि मग आपण गमत पाहत बसेल. कुणाच वाईट झालेलं पाहिल की याला अगदीं आनंद ! विघ्नसतोषी झाला आहे तो.”

“ काय बाई तरी ! बाप कसा नि त्याचा पोरगा हा असा ! मग या जमनीशीं करतोय का तो लग्नीन ? ”

“ तो म्हणतोय म्हणे, की मला लगीन नको, नि या कोळी-वाड्यात राहण नको. मी जाईन मनाला गोड लागेल तिथ. कल-कल्याला जाईन, तिथ येणाऱ्या जहाजावरून दूर दूरदेशीं जाईन. वाटेल तें करीन. मीं तर ऐकल आहे, की हा बनबीर चाचे लोकांशीहि अलीकड सधान बाधून राहिला आहे. स्वारी अधून मधून आठवडा आठवडा घरातून सूबाल्या करते. म्हणजे बनबीरान अगदीं स्वभावाला योग्य धदा शोधून काढला म्हणायचा.”

“ बापाला ठाऊक नाही का ? ”

“ कुणाला म'हीत ? कळली असेल कुणकुण कदाचित्. पण माहीत असून काय करणार ? मोठ्या पोराला आता धाकात ठेवतां येत नाही. तेव्हा ऐकल कांहीं त्याच्याबद्दल तरी न ऐकल्यासारखे करून आपलाच आब आपण राखायचा. कदाचित् म्हाताऱ्यानं या बनबीराच्या लीलाना पायबंद बसावा म्हणूनसुद्धा त्याची या जमनीशीं लग्न करून गाठ बाधण्याचा विचार केला असेल.”

“ अग, येवढ्या बापाच हा बनबीर ऐकत नाही, तर मग ही जमनी त्याला कसा आळा घालणार ? ”

“ तुला जमनी म्हणजे कशी जगदबा आहे तें ठाऊक नाही ! अग ही मुलगी चागल्याशीं चागली वागते, पण कांहीं कांहीं वेळा मला तर अशी भ्रात पडते, की हिच्यांत वेडाची तर शक नाही ना ? तिला कुणी दुखवेल, की मग तिचा राग पाहावा. ती मग वाटेल तें करील. स्वतःचा जीव धोक्यात घालील, हवी तिथ जाईल, पुढे काय होईल त्याचा विचार करणार नाही. जग जग पछाडील, पण तिला दुखवल्याचा सूड उगवील तेव्हाच राहील. ती जरा लहान असताना तिच्यावर तो शेजारचा कोळी नेहमीं खेकसायचा, तिला हुडुतफुडुत करायचा; एकदा तर त्यान तिला पकडून खूप चपराका लगावल्या. ही जमनी एवढीशी चिरमुटली पोर, नि तो शेजारी चागला उचा पुरा तगडा पुरुष ! पण या जमनीन पाळत राखून एक दिवस तो तीरावर

निजलेला आहे अशी साधि साधून होडीच्या नांगराच्या दाडक्यानं त्याच तोंड जवळ जवळ ठेचून टाकलन्, किती इजा झाली त्याच्या तोडाला नि डोळ्याला. अगदीं त्या दिवसापासून कुणी वाटे जात नाही तिच्या ! जो तो वचकून वागतो. ही अशी खुनशी पोर ! कुणाला हवी ही नसती व्याद माग ? ”

“ पण तस पाहायला गेल तर आपण होऊन ती कुणाच्या वाटे जात नाही त्या दिवशीं गगासागराला आलेल्या यात्रेकरूची नाव उपडी झाली, तर जमनीन प्रवाहाच्या अगदीं धोरपर्यंत पोहून एक बाई नि एक पोर वाचवल. पुरुषासारखे पुरुष तिच्या बेडरपणान थक झाले नि लाजले. मनात आल कीं लोकांसाठी प्राण द्यायला तयार. गरिबाच कनवाळूपणान करणारी, तर कुणी दुखवल की त्याच्या हात धुऊन माग लागणारी अशी ही चमत्कारिक आहे जमनी.”

“ मग काय ग, चौधरीन तरी ही असली सून करून घेऊन जळत घर भाड्यान ध्यायच कस काय ठरवल आहे ? ”

“ हे पाहा, चौधरी आहे खरा शहाणा. काय त्याच्या मनात आहे त्याच त्याला ठाऊक. पण आपल्या उच्छृंखल मुलाला सवाशेर कुणी हव म्हणून कदाचित् या महाकालीची योजना त्यान केली असेल अस मला वाटत बाई. तस असल तर, विचू पालीपुढ नागी टाकतो तसच होईल.”

बोन्ता बोलता या दोघी कोळणी एकदम चूप बसल्या. जिच्या-बद्दल उचापती करण्यात इतका वेळ कामात हात गुतले असताना एकीकड त्यांचीं तोड चाललीं होती ती जमनीच त्या रोखानं येताना दिसल्याबरोबर त्यानी ‘ आपल्याला कशाला लोकांच्या चौकशा ’ असा आव आणला.

जमनी उच नि किडकिडीतच होती जराशी. इतकी तारुण्यांत आलेली असूनसुद्धा वेषभूषा किंवा केशभूषा यांची काळजी सर्व-

साधारण मुलींप्रमाण ती घेत असेल अस दिसत नव्हत. तिचा पदर डोक्यावरून माग सरकून मानेवर पडला होता, नि वाऱ्यात तो फडफडत असताना तिच्या काचोळीवरूनहि तो बाजूला सरत होता. पण तिचा हात तो सावरण्यासाठी क्वचितच धडपड करी. तिचे केशसुद्धा जरा कोरडे चरचरीत झाल्यान वाऱ्याबरोबर मन मानेल तसे भुरभुरत होते.

केसांना तेलाने हात तीन-चार दिवसांत बहुतेक लागला नसावा. तिच्या वयाच्या इतर मुली किती लाजत मुरकत. लुगड्याचा रंग कोणता आहे, तें चापून-चोपून बसलं आहे की नाही यावर त्या किती लक्ष देत. वाडीतल्या झाडावर एखाद्या चांगल्या फुलाला उमलून निर्धास्त राहण्याची सोयच नव्हती, कळी असल्यापासूनच या मुली त्यावर नजर ठेवीत, नि जरा कुठ ती उमलली, की आपल्या केशभूषेचं सौंदर्य वाढवण्यासाठी त्यांनी ती खुडून आपल्या डोक्यात खोचलीच म्हणून समजाव. पण जमना मात्र या साऱ्या गोष्टींना अपवाद होती. तिला अशा गोष्टींना जणू काही वेळच नव्हता. निसर्गदत्त निकोप प्रकृति असल्यान, नि आता ती वयात आल्यान आपो-आपच उठून दिसे. तिचा चेहरा तजेल होता. मात्र तिचे डोळे विलक्षण होते. स्वच्छ नि पाणीदार दिसले तरी त्याच्यात सथपणा नव्हता. चुकलेल्या वासरासारखी, नाही तर बुजलेल्या घोडीसारखी त्याच्यात चलबिचल होती. तिच्या त्या डोळ्याकड पाहिलं की, लागलीच वाटायच, की हें कांहीं न्यारच काम आहे ! स्वतःच्याकडं तिचं लक्षच नसे. बहुतेक वेळ ती वाडीभर भिरभिर हिडत असे आणि कुठ याच काम वर, कुठ त्याच काम कर, या कोळणीला हात दे, कुठ मुलांच्याशी खेळ अस करीत ती हिडे. पण बहुतेक वेळ लोकांच्या मदतीतच जात असल्यान कुणी तिला नकोनकोस करीत नसे, किवा कुणी तिला दुखवीतहि नसे.

या कोळणीच जाळ विणून झाल होत. त्या ते गुडाळीत होत्या.

जमना आली ती सरळ त्यांना तें गुडाळू लागली. गुडाळून झाल्यावर त्यांनी ते तिच्या मदतीन त्याच्या नवऱ्याच्या होडग्यावर चढवले.

“शाबास जमने! कशी आमची जमनी आहे पण! अगदी वेळेवर हव तेव्हां मदतीला हजर. कसा कामाचा उरक आहे बाई हिला!” एका कोळणीन जमनीला खुलवण्यासाठी म्हटलं.

तिच्या सोबतिणीन ताबडतोब मैत्रिणीचा हेतु समजून पुढं म्हटलं, “खरच बाई, जमनी ज्याला बायको मिळेल तो भाग्याचा. घरच काम करून त्याच सुद्धा मासेमारीच काम करायला जाईल ती. कसा ग तुला कामाचा इतका उरक जमने!”

“अग आपल्या जमनीला आता काय कमी आहे? तिला कशाला काम करायला हव. ती तर वाडीच्या चौधरीची सून झाल्यासारखीच आहे आता. जमने! विसरू नको अ आम्हाला.”

जमना गपचूपणें ऐकत होती. ती कोळणी पुढं म्हणते,

“बनबीरसारखा उद्योगी नवरा नि जमनीसारखी चुणचुणीत बायको. अशी अनुरूप जोडी जमली, की चौधरीच्या घराण्याची नि आमच्या या वाडीचीसुद्धा अशी भरभराट होईल, की पाहत राहा!”

जमनीच्या चेहऱ्यावरून तिच्या मनांत काय चाललं आहे हे ओळखण दुर्घट होत साधारणतः. पण तिच्या नि बनबीरच्या लग्ना-बद्दल, नि त्यांच्या अनुरूपतेबद्दल त्या कोळणीन केलेला आताचा उल्लेख जमनीला खास आवडत होता. कारण तिच्या तोंडावर इसूहि दिसत होत, नि तिच्या दृष्टींतहि जरा मार्दव आलेलं दिसत होत.

त्या कोळणीन आपल्या सोबतिणीकडं एक दृष्टिक्षेप टाकला. आपण या अर्धवट मुलीला कसे बनवीत आहो! असा त्याचा अर्थ असावा.

वास्तविकपणें या स्त्रियांना वाटणारी आपल्या शंभर टक्के शहाणपणाची खात्री, नि जमना अर्धवट आहे तेव्हा तिची टिंगल करून थोडी स्वतःची टिंगल करून घेण्याची प्रवृत्ति, या दोन्ही गोष्टी

म्हणजे लोकांच्यामधे नेहमी दिसून येणाऱ्या अज्ञानाचा व क्षुद्र-पणाचा एक नमुना होता. नाही तर शहाणपण ही किती सापेक्ष चीज आहे, नि सर्वसाधारणपणे स्वतःला शहाणपणाच माहेरघर समजणाऱ्या व्यक्तीचा शहाणपणा, परिस्थितीच्या निरनिराळ्या आचेन किती तडकतो, त्या शहाणपणाची रंगपालट किती होते नि वेडाच्या नि शहाणपणाच्यामधे किती पातळ पापुद्रा असतो या गोष्टींच यथार्थ ज्ञान असल्यावर, आऱ्या स्वतःला शहाणपणाचा नाना फडणवीस समजून इतराची टिंगल करण्यापूर्वी लोक विचारात पडतील !

ती कोळीण मग म्हणते, “ बनबीर तर आता उबराच्या फुलासारखा दुर्मिळ झाला आहे ! वाडीत तर क्वचितच दिसतो. जमने ! काय ग करीत असतो तो ? हुशार आहे तो, तेव्हा काहीं तरी नवीन धद्याचा जम बसवीत असेल, नाही ? हें मच्छिमाराच काम करायला का हुशार माणसानी हुशारी नासायची ? ”

“ मला नाही ठाऊक ! ” जमना म्हणाली.

“ हो हो; तर तर ! खरच वाटेल ना ग आम्हाला तुझ हें बोलण ? ” ती दुसरी कोळीण म्हणते, “ तू आत्ता तरी इथ उगीचच आलीस जशी काहीं जमने ! ”

“ कुठ ठरलीय भेट घ्यायची ? ”

“ कुणाची भेट ? ”

“ अग बनबीरची ! म्हणूनच तो त्या बाजूला जाताना दिसला बर का मघाशी ! तरी म्हटल त्या जगलाकड ही स्वारी कुठ निघाली ! आणि ही जमना आता इथ हजर ! जा बाई, लवकर जा हो तू सुद्धा ! जंगलात तिष्ठत असेल कुणी. ”

हें ऐकल्याबरोबर जमना एकदम चमकून विचारते, “ बनबीर कुठ गेला म्हणालीस ? ”

जगलाकड बोटान दाखवीत ती कोळीण म्हणते, “ हो, त्या तिकडच बर जमने, तुमच भेटायच ठरल होत ना, तिथच ! ”

हे ऐकल्याचरोबर जमना खरोखरीच त्या बाजूला चालू लागली. तेव्हा ती पहिली कोळीण दुसरीला विचारते, “ अग, कधी पाहिलास बनघीर तिकड जाताना तू ? तिला काय सांगितलस तू आत्ता ? ”

“ छे ! मी कधी पाहिला ? आपल पाणी मुरत आहे का नाही येवढ पाहण्यासाठी खडा टाकून पाहिला.”

“ नि मग ती जमनी चालली आहे की त्या जगलाकड उगाचच ! ”

“ जाऊ दे ग वेडीला, खाईल तकाटा थोडा नि येईल परत वाडीला.”

९

दुसरे दिवशी सकाळीं गंगासागरापासून नागर उचलून 'सायतारा' पुढचा मार्ग आक्रमू लागली. भरतीच्या नदीतून वर वाहणाऱ्या प्रवाहाबरोबर मुख्यतः वाहत जायच होत. आणि त्याखेरीज त्या वेळीं वाहणाऱ्या वाऱ्याचा उपयोग, योग्य तीं थोडीं शिड उभारून सायतारेच्या गतीला आणखी मदत म्हणून करून घ्यायचा होता. गगेच पात्र मुखापाशीं नऊ-दहा मैलांइतक रुंद आहे. ते पुढे अरुंद होत होत साधारण अर्धा मैल रुंदीच होत. या निरुंद पात्रात सायतारेसारखी शिडानीं चालणारी बोट हवी तशी वळवण मोठ्या कौशल्याच काम असत. वाफेच गलबत जागा निरुंद असली तरी स्वतःच्या एजिनाच्या शक्तीन पुढेमाग अथवा दोन्ही बाजूस हव तसे वळवण फार सोईस्कर असत. त्याउलट सायतारेसारख्या बोटीच्या बाबतीत पाण्याच्या प्रवाहामुळे मिळणारी गति आणि असेल तसल्या वाऱ्यापासून शिडाच्या साहाय्यान मिळू शकणारी गति या दोहोंचा समन्वय करून योग्य दिशेला बोट नेण हे पुष्कळ अनुभव, चलाख बुद्धि, आणि धिटाई यावाचून शक्य नसत.

सायतारा बोट मार्गस्थ झाली तेव्हा गंगासागराच्या किनाऱ्यावर जगलाच्या तोंडाशीं दोन व्यक्ति उभ्या होत्या. त्याचं लक्ष सायतारेवर

लागलेल होत, नि त्याबद्दलच तिच्यामधे बोलण चाललेलं होत. त्या दोघापैकीं उचेली होता तो म्हणाला, “बनबीर, हे असल गलबत आपल्याला हव. आपल्या कामाला हेच फार योग्य आहे. त्याची नाळ पाहा, त्याची बाधणी आणि घाट पाहा. सार कस मजबूत काम आहे. त्याच्या मकम डोलकाट्या पाहा आणि त्यावरील अव-जाराचा व्याप पाहा. हे गलबत थोड्याशा वाऱ्यानसुद्धा तशीं सहा-सात मैल वेग धरील, आणि वारा मागचा असला तर तशीं दहा-अकरा मैलाला तरी निदान मरण नाहीं. मला जर जहाजाची काहीं पारख असली, तर या जहाजासारख जहाज बाधवूनसुद्धा मिळण कठीण, अस मला खात्रीन वाटत. विकत ध्यायच तर त्याची किंमतहि फार होईल. आणि शिवाय हवी वाटणारी वस्तु आम्ही पैसे देऊन विकत घेऊ लागलों तर मग आमच्या ‘पिढीजात’ चाचेगिरीच कसब उपयोगात यायच तरी कुठ ?”

बनबीर लक्ष लावून पाहत होता सायतारेकड. आपल्या सोबत्याच्या भाषणाचा त्याच्या मनावर फार परिणाम होत चालला होता.

“बनबीर ! मी तुला तुझी करामत दाखवण्याची संधि आता देणार आहे. चाचेगिरी करून सत्ते मिळवायला अकल नि कर्तब-गारी खूप लागते. हे नुसत्या बनियाच तक्रा-लोडाला टेकून बसून अर्धा पाव आप्याची चोरी रोज करीत उभा जन्म काढणाऱ्याचं काम नाहीं, किंवा अहोरात्र ओलेंत्यान मच्छीमारीत काबाडकष्ट करीत बिन-डोक्याच्या गाढवासारख जन्मभर राबणाऱ्याचहि काम नाहीं. चाचेगिरी करायला बनियाची बुद्धि नि कोळ्याच काटक शरीर तर लागतच, पण त्याहून जास्त धाडस नि युक्तिवाजपणा लागतो. हे काम साग-काम्याच नव्हे. चाचेगिरी करायला लागणारे गुण तुझ्यात आहेत अस मला वाटल म्हणून, मी इतक तुझ्याशीं बोलत-चालत आलो. मूर्खावर मी वेळ फुकट कधींच दवडीत नाहीं. पण आता मी तुझी परीक्षाच घेणार आहे. माझा भागीदार होण्याची महत्त्वाकांक्षा तू बोलून दाख-

वतोस. भागीदारीच्या गोष्टी राहू देत, पण माझा दुय्यम हस्तक होण हे सुद्धां अवघड काम आहे. माझा कोणताहि वेचक हस्तक मी सागणार आहे तसल काम पार पाडील. तुला ते जमल तर पुढची परीक्षा. आहे कबूल ?”

बनबीरला आपल्यापेक्षां या चाच्याचा हस्तकसुद्धा काम चागलं करील इत्यादि भाषण रूचत नव्हत, पण तें बोलून दाखवण त्याला योग्य वाटलं नाही. भागीदारीची पात्रता आहे कीं नाही, का खुद्द या चाच्याला आपला हस्तक म्हणून राबवून घेण्याची आपली पात्रता आहे या गोष्टी पुढ आपण प्रत्यक्ष करूनच पटवून दाखवू अशी बन-बीरला उमेद वाटत होती. पण जोपर्यंत या चाचेलोकाच्या टोळीत आपला नीट प्रवेश होऊन आपल बूड स्थिर झाल नाही, तोपर्यंत असल्या वादाच्या भरीस पडण्यात शहाणपणा नव्हता. तेव्हा तो म्हणतो, “अस काय अवघड काम आहे ? सागून तर पाहा. माझ्याच्यान कितपत होत ते दिसेल मग.

“काम अस की, या सायंतारा बोटिवर आत्ता प्रवेश मिळवायचा. कसा नि कुठ ते तुझ तू पाहा, आणि मग सायतारेवर ती कलकच्याला पोहोचेपर्यंत राहायचं. बोटिची चालचलणूक वगैरेची नीट माहिती करून घ्यायची. कप्तान व त्याचे अधिकारी कसे आहेत, कितपत अडथळा आणूं शकतील त्याचा अदमास घ्यायचा.”

“आणि कलकच्याला गेल्यावर पुढ ?” बनबीरन विचारल.

“तूं तिथपर्यंत जा तर आधीं. योग्य वेळीं तुला पुढ काय करायचं वगैरे सूचना माझ्या माणसाकडून मिळतील.”

“माणूस आपल्यापैकी आहे हे कस ओळखणार ?”

“जेवायला बसल्यावर पहिला घास ज्याच्या हातून खाली पडेल त्याला विचार ‘गॉल बदगाला तूं गेला आहेस ना ?’ त्यान हो म्हटलं तर त्याला विचार ‘खूण साग.’ ‘नरकुडम् बेटाची देवी’ अस उत्तर त्यान दिलं तर तो आपल्यापैकी आहे अस समजून

त्यावर निःशक विश्वास ठेव. हे खुणेचे शब्द दुसऱ्या कुणाला सांगू नकोस. आमच्या माणसांपैकी कुणीहि फितूर झाल्याचा सशय आला तरी लागलीच त्याला देहान्त शासन मिळत.”

बनबीरन खुणेचे शब्द परत उच्चारून दाखविले आणि ते नीट लक्षात आल्याची खात्री झाल्यावर तो म्हणाला. “ठीक आहे, माझी तयारी आहे केव्हा सुरू करू मी काम ?”

“केव्हां ? या क्षणाला, ती पाहा सायतारा अगोदरच नागर उचलून चालू झाली आहे. ती पुढे निघूनसुद्धा जाईल तू विचार करीपर्यंत.”

“त्याची नको काळजी. मी काम अगावर घेतलं आहे. आतां झाल नाही फत्ते तर विचार.” अस म्हणून बनबीर दौडतच तेथून निघाला.

तो उभा होता त्या ठिकाणी नदी एक अर्धचंद्राकृति वळण घेत होती. आणि या पुढे आलेल्या तीराच्या टोकाभोवती सायतारेस अर्धवर्तुळाकार वळण घ्याव लागणार होत हे लक्षांत घेऊन, या पुढे आलेल्या तीराला वळण घेऊन सायतारा अवजाराची हालचाल करीत अतिशय हलके हलके पुढे येणार तोंवर, दुसऱ्या बाजूपर्यंत धावून तिला गाठण्याचा विचार बनबीरनं केला. वाटेंत येणाऱ्या अनेक झाडांच्या अधून मधून झराझर उड्या टाकीत बनबीर दुसऱ्या बाजूस येऊन पोचला. त्याच्या अपेक्षेप्रमाण तीरावर बरीच होडगी ओढून ठेवली होती. त्यापैकी त्यान एक ढकलून पाण्यांत लोटल आणि आता तो त्यांत बसणार इतक्यांत कुणी तरी मोठ्या आर्जवान त्याला हाक मारिली, ‘बनबीर !’

त्याच्या मार्गं जमनी येऊन उभी होती. बनबीरच्या या गढलेल्या वृत्तीत जमनी केव्हां येऊन उभी राहिली तें त्याला कळलच नाही. या गर्दीत जमनोनं व्यत्यय आणणं त्याला आवडलं नाही. तो तिच्याकडे लक्ष न देतां तसाच पुढं गेला असता पण जमनीन त्याच्या खांद्यावर आपला हात ठेवीत म्हटलं—

“ बनबीर ! कुठ चालला आहेस इतक्या गर्दीन ? ”

तिचा हात झिडकारीत बनबीर म्हणाला, “ जमने ! तुला नसत्या चौकशा करण्याची काय जरूर ? मी कुठहि चाहील तिकडे जाईन. माझा पाठलाग करीत जाऊ नकोस नेहमी नेहमी—”

“ आपल लग्न ठरल आहे, मग मला हक्क नाही का तुझ्याबद्दल चौकशी करायचा ? ”

“ अग, माझ्या बायानं लग्न ठरवल म्हणजे ते मी मानल अस कशावरून ? ”

“ तें मानू नकोस वाटल तर, पण माझ्याशी इतकी सलग्गी केलीस त्याचा अर्थ काय मग ? ”

“ त्याला कसला आला आहे अर्थ ! तू सलग्गी करू दिलीस म्हणून मी केली ! मला लग्नाला वेळ नाही. मला कोळी, किवा मच्छीमार म्हणून जन्म काढायचा नाही.”

“ नको काढू, पण त्यासाठी मला का सोडून देतोस. तू जाशील तिथं मी येईन, तुला मदत करीन. शहाणी म्हण, वेडी म्हण, मी तर तुला वरलं आहे, आणि तसच तुला मानीत आलं आजवर.”

सायंतारा आता त्या पुढ आलेल्या तीराला वळसा घालीत येत होती. दिशा बदलली लागत असल्यान, अवजाराची हालचाल केली जात होती. सारे खलाशी निरनिराळे दोर सोडीत नि बाधीत होते

बनबीरला होडीतून मध्य प्रवाहापर्यंत जाऊन सायंतारा गाठायची होती. तो अधीर झाला होता. जमनीशी लग्न करून बाधलं जाण्याची त्याची कधीच इच्छा नव्हती. पण इतर सर्व तस म्हणत त्यावरून जमनी त्याच्याशी सलग्गी सलग्गीन वागू लागली. चौधरीनहि तिच लग्न आपल्या बनबीरशी करून घ्यायच अस सदैव म्हटलं होत, त्यामुळ बनबीरच्या वागणुकीत कपट आहे अस तिला कधीच वाटलं नव्हतं. आता बनबीरच्या या बोलण्यात तिला धक्काच बसला.

बनबीरनें होडग्यांत बसून वल्ह हातात घेतल नि तो म्हणाला,
“चल सोड होडग, मला काम आहे.”

“माझ्याशीं नीट बोल. माझ्या प्रश्नाचं नीट उत्तर दे, मग मी सोडीन होडग.”

“तुझ्या मूर्ख प्रश्नाला काय उत्तर द्यायचं ? तुला काय वाटल, मी तुझ्यासारख्या वेडीशीं लग्न करून खोड्यात पडून राहीन सदा ? माझी महत्त्वाकांक्षा कोळीवाड्याच्या सीमेपाशी संपत नाही. जा परत नि दुसऱ्या एखाद्या कोळ्याशी कर लग्न. सोड हात होडग्याचा—”

जमनीन होडग घट्ट धरून ठेवल होत. तिचे ओठ तिन घट्ट मिटून घेतले होते, नि तिच्या दृष्टीमधें तरलपणा दिसूं लागला होता. तिच्या उपाधीन बनबीरला उशीर होत होता. त्याला वाटल, सायतारा पुढ निघून सुद्धा जाईल.

बनबीरन पुढ वाकून जमनीच्या हाताचीं बोटां पिरगाळीत तिची होडग्यावरची पकड ढिली केली आणि त्यान तिला जोरान दूर माग लोटून होडग वल्हवण्यास सुरुवात केली.

पण जमनीसुद्धा कमी चिकट नव्हती. तिन उसळी मारून पाण्यात अग टाकल आणि वल्हवीत जाणाऱ्या होडग्याच एक टोक तिन पकडून घट्ट धरल.

बनबीरच्या मुर्दाडपणाची जमनीला कल्पना नव्हती आजवर. पण आता तो नीट कळण्याचा प्रसंग आला होता.

बनबीरन न कचरता हातातल्या वल्ह्यान जमनीच्या होडग धरलेल्या हातावर आणि पाण्यावर उचलून धरलेल्या तिच्या डोक्यावर जोरान लागोपाठ प्रहार केले, आणि तिचा हात सुटून ती पाण्यात पडल्यावर एक इरसाल शिवी हासडून त्यान विकट हास्य करून ‘निकाल लागला’ अशा विचारान होडी सायतारेच्या मार्गामधें वल्हवली.

जमनीच्या तोंडून हाताचीं बोटां चेंचल्यावर अस्पष्ट विव्दळण ऐकू

आल न आल तोंच, तिच्या डोक्यावर झालेल्या आघातांनी तिला भोंवळ आली व ती निश्चेष्ट होऊन पाण्याखाली दिसेनाशी झाली.

*

*

*

सायतरेच्या मागच्या डेकवर कान्होजीराव उभे होते. पायलट त्यांच्याशी अधून मधून गप्पा मारीत होता. कलकत्याला येणाऱ्या बोटींवर हे सर्व पायलट सारखे येत-जात असल्यामुळे त्यांच्या कप्तानाशी व अधिकाऱ्यांशी त्याचा पुष्कळ सबध येई, पुष्कळ सभाषण होई, व साऱ्या बोटींच्या हालचाली, व्यापाराच्या उलाढाली व बदरोबदरीच्या बातम्या एकमेकाना कळत. हे पायलट स्वतःच पूर्वी दर्यावर्दी असल्यान त्यांना बदरोबदरीची हकीकत ऐकून आपल्या सफरीची आठवण होई व आनंद वाट. स्वतःला आतां पूर्वीप्रमाणं हिंडता येत नसल्यान या सर्व जलपर्यटन करून येणाऱ्या कप्तानांनी सांगितलेले वृत्तान्त ऐकून त्यांना दुधाची तहान ताकावर भागल्यासारखी वाटे. त्याउलट पायलटला जवळ जवळ सर्वांच्याकडून बातम्या कळत राहिल्यान त्याच बोलण एखाद्या बातमीदाराप्रमाण अथवा रेडिओवर वृत्त-साराश सांगणाऱ्या मार्मिक टीकाकाराप्रमाणं श्रवणीय वाटे. अर्थात् अशा गप्पांना गगा नदीतून बोट जातांना उत येई आणि रंग चढे. नेहमींच्या सरावान तोंडपाठ झालेल्या दिशेन बोट वळवीत चालवण्यास पायलट सुकाण्याला हुकूम देई. तीरावरच्या निरनिराळ्या खुणांवर एकीकडे लक्ष ठेवी, आणि एकीकडे कप्तानाशी त्याचं सभाषण चालू राही. त्याखेरीज डेकवर तिष्ठत राहिलेले खलाशी मार्ग बदलला की लागलीच हवेच्या दिशेनुरूप अवजारं ठीकठाक करीत.

“तुम्ही आता कलकत्याहून परत कोणत्या सफरीवर जाणार?” पायलटनं विचारल.

“पाहू, अजून ठरवल नाही. कोणत्या बंदराचा माल मिळतो आहे, मालाच्या ने-आणीचे भाव काय आहेत तें कलकत्याला कळल्यावर मग ठरवीन.” कान्होजीराव म्हणाले.

“भावात कांहीं नेहमीपेक्षा फरक नाही. डाक्याच रेशीम, चहा, तागाच्या गाठी नि तादूळ इत्यादि माल घेऊन या आठवड्यांत चार जहाज गेली इथून.”

“ह. आणखी कोणती जहाज बंदरात सऱ्या आहेत ?”

“लिब्ररपूलच एक आहे, एक चीनहून आलेल आहे. बरीचशी ककासांच्युरीची जहाज आहेत, नि एक मुयईहून आलेलं सरकारी गलबत आहे”

“अस्त.” कान्होजीराव ऐकत होते.

“ते चीनहून आलेलं जहाज आहे त्याचा कप्तान सागत होता की, चाच्यानीं त्याच्यावर हल्ला चढवला होता.”

“मग चिनी समुद्रात त्यात कांहीं नवीन नाही. नेहमीचाच आहे तो प्रकार. इतर साऱ्या समुद्रातून चाचेलोकांच निर्मूलन झाल तरी पिवळ्या समुद्रातून कांहीं त्याच कुणाला उच्चाटन नाही करता येत.”

पायलट म्हणतो, “छे, हो ! हा हल्ला पिवळ्या समुद्रात नाही झाला, अंदमानच्या पूर्वेला— अहो, या बगालच्या उपसागरांत !”

“बगालच्या उपसागरांत आणि चांचेगिरी ! हे माल नवीनच ऐकतों आहे मी. या बाजूला आम्ही अलीकड सुरक्षित मानीत होतो.”

“सुरक्षित ! अहो, समुद्रावर सुरक्षित असतं काय ? चांचे नसले, तर वादळ, वादळ नाही तर अपघात, कांहीं तरी कारणानं सदा धोका. आपल्याला वाटत, ‘वा ! सगळ कसं अगदी छान चाललंय घड्याळासारखे.’— आणि एकदम अचानकपणं असं कांहीं संकट येऊन पुढं दत्त म्हणून उभं राहत, अन् मग वाटत क्षणभर, कीं भरलीं आपलीं शंभर वर्ष !”

“चालायचंच. हा समुद्र आहे. पण सुरक्षित नाही अस नाही. मीच पाहू कीं, ही सायतारा बोट घेऊन किती सारखा हिंडतो आहे ! पण वर्षानुवर्ष चाललंय ना सारं ठीक ? संकटं यायचींच, पण मग त्यांतून बोट वांचवून न्यायला कप्तान असतोच ना ? कप्तान हवा

चागला मुरब्बी दर्यावर्दी, मग खुशाल त्या बोटीला नरकात द्या पाठवून. तरी तो तिथून बोट सुरक्षित आणील परत.” कान्होजीराव म्हणाले. त्यांना स्वतःच्या दर्यावर्दी कौशल्याची नि अनुभवाची फार खात्री वाटे त्या अभिमानाला थोडासा गर्वाचा देखील वास अनेकदा येई.

पायलट म्हणाला, “असेल, तसहि असेल, बोटीबद्दलची खात्री ज्याची त्याला वाटणार, पण कप्तान चागला असो वा नसो, नरकाच्या सफरीवर मी कधी निघणार नाही.”

पायलटला विजवण्याकरिता चेष्टेन कान्होजीराव म्हणतात, “का पायलटसाहेब ! तुम्ही हाय खाऊ लागलेले दिसता. वय झाल बर का तुमच ! ”

“झाल खर वय, पण तें माहीत असलेल ज्याच त्याला ठीक. तो माझ्यावरचा पायलट पाहा. त्याला वाटे आपण अजूनसुद्धा ऐन उमरींत आहो, नि पहिल्या ऐटींत राजेश्रींनीं नको ते धाडस केल नि शेवटी आतां हात चोळीत घरीं बसले आहेत.”

“का ? काय केल त्यान ? ”

“‘सेंट मेरी’च्या वळणाजवळ वळण कमी घेऊन तीराच्या जवळून जायचा प्रयत्न केला नि ते साधल नाही.”

“मग काय झाल ? ”

“काय झाल ! बोट पाण्याच्या धारेत सापडून गेली वाळूच्या दांडीवर, नि आता आपण तिथन जाताना पाहालच त्याच्या आत्म-विश्वासाच मूर्तिमत स्मारक ! ‘सेंट मेरी’ वळणाजवळ अर्ध गलबत नि दोन तिरप्या डोलकाठ्या उरल्या आहेत आता ! नरकाच्या सफरीची भाषा बोलत होता ना तुम्ही ? ती होती खरी एक नरकाची सफर ! आणि कप्तान नि पायलट दोघाहि मुरब्बी असूनसुद्धां त्यांच्यान बोट परत सुरक्षित आणण झाल नाही ! ”

पायलट चिड्ड लागल्याचा रग पाहताच कान्होजीरावांनीं विषय बदलला. होकायत्राच्या स्तभावरील दोन्ही बाजूच्या लोखंडी गोलावर

दोन्ही हात टेकून बोटीच्या पिठाडीकडे तोड करून रेलून उभे राहत ते म्हणतात, “ते असूद्या, पण काय हो, त्या चाऱ्याच्या हल्ल्याबद्दल तुम्ही सांगत होतां ते राहिलच कीं ! काय, झाल काय ?”

“मलाकाच्या सामुद्रधुनींतून बाहेर पडल्यावर,” पायलट म्हणाला, ‘ही बोट निकोबार बेटाकडे चालली होती. नानकौरी बदरात त्यांना जायच होत, व तिथून अदमानच्या बाजून वर येऊन ‘टेबल आयलंड’ दीपगृह आणि “Cow and Calf” द्वीपसमूहामधल्या चॅनेलमधून सरळ कलकत्त्याकडे जायचा तिच्या कॅप्टनचा बेट होता. पण दक्षिण अदमानपासून उत्तरेकडे त्याच्याचसारखी जाणारी आणखी एक बोट त्यांना दिसली. त्या बोटीला वेग बेताबाताचाच असावा. कारण अॅमडसेनच्या बोटीपर्यंत तिला एकदांसुद्धा पोंचता येईना. शेवटी त्या दुसऱ्या बोटीवरच्या लोकानी त्याच्या बोटीला आग लागल्याच कपटनाटक केल. त्या बोटीचा कप्तान अॅमडसेन मोठा हुशार माणूस आहे. त्यान मदतीला जाण्यासाठी बोट वळवली आणि त्या दुसऱ्या बोटीच्या बऱ्याच जवळ तो गेला. कॅप्टन अॅमडसेनन एका खलाशाला डोलकाठीवर अगोदरच पाठवून आग कितपत अन् कुठ आहे तें टेव्हाळण्यास सांगितल होत. त्या खलाशान खाली येऊन सांगितल कीं, ‘आग नुसत्या डेकवर मुद्दाम पेटवल्या-सारखी दिसत होती. काहीं व्यक्ति आगीच्या आजूबाजूला उभ्या राहून त्यात अधूनमधून सरपण घालून बाजूला झाल्यासारख्या दिसत. आणि म्हणण्यासारखी धांदलहि दिसत नव्हती’ कॅप्टन अॅमडसेनच्या मनात तेव्हाच आल कीं, कांही तरी काळाबेरा प्रकार दिसतो. शेवटी एक छोटी होडी त्याच्या बोटीशीं आली व तीतून एक अधिकारी वर आला आणि कॅप्टन अॅमडसेन मागच्या डेकवर एकटाच दिसल्यान त्यान आपल्या पिस्तुलाला हात घातला. पण कॅप्टन अॅमडसेनचा हात विजेसारखा चपळ आहे. त्यान दोन मोठे झकास ठोसे लगावून त्या मुरत्या चोराला बोटीच्या कठड्यावरून

पाण्यात फेकल. अगोदरच सशय आव्यान मेट (पहिला अधिकारी) आणि सारंग दोराच्या शिडीजवळ छपून उमेच होते. त्यांनी पुढ येऊन दगा दिसताच रहाटाच्या दांडक्यांनी आणि लोखंडी मेखांनी, शिडी चढून होडीतून बोटीवर येणाऱ्या त्या चाच्याच्या अनुयायास प्रसाद दिला. कॅप्टन ॲमडसेनन ताबडतोब अवजार सोडून बोट हाकारली. आणि अर्थात् ती चाच्याची बोट त्याचा पाठलाग करण्याची शक्यता नव्हतीच.”

डाव्या हाताने हनुवटीवरची दाढी कुरवाळीत कान्होजीराव म्हणाले, “कॅप्टन ॲमडसेनच्या जागरूकपणाने नि त्याच्या बोटीच्या जास्ती वेगाने चाच्याचा बेत फसला तर !”

पायलट म्हणतो, “त्या बाजूने जायच असले तर बोट जरा जलद चालणारीच हवी.” मघाशी केलेल्या टवाळीची परतफेड करण्याच्या उद्देशाने पायलट म्हणतो, “म्हणून कान्होजीराव, तुमची ही सायतारा त्या बाजूला न फिरकलेलीच बरी !”

त्यावर खदखदाहून कान्होजीराव म्हणाले, “पायलटसाहेब, या बाबतीत मात्र तुम्ही सपशेल घसरलात ! कॅप्टन ॲमडसेनची व माझी चागली ओळख आहे. आठ वर्षांमाग कलकत्त्याहून डडीला बोटी भरून ताग आम्ही दोघांनी नेला होता. त्या वेळी कलकत्त्याहून निघण्यापूर्वी कॅप्टन ॲमडसेन मला म्हणाला होता की, ‘सायतारा मागं पडू लागली तर एक चव्हाट माझ्या बोटीवर दे; म्हणजे माझ्या बोटीच्या पाठीमाग सायतारा बाधून ओढीत नेईन.’ मी उत्तर दिले होते, ‘चव्हाट तर देऊच, पण ओढणारी बोट कोणती आणि ओढली जाणारी कोणती याबद्दल पैज लावतोस का ?’ त्यावर ॲमडसेन म्हणाला—‘केवढ्याची ?’ मी म्हणालो—‘बोटीवरच्या साऱ्या मालाच्या किंमतीची.’ मग ॲमडसेन म्हणतो—‘बोटीच्या मालावर माझी मालकी नाही. माझी मालकी आहे या टेलिस्कोपवर. मी म्हणालो—‘कजुष आहेस तू, पण हरकत नाही, हरलास तर टेलिस्कोपवर अक्षर

कोरवून देईन अशी कबुली असली तर मी पैज मारतो.' आणि शेवटी डंडीला पोंचल्यावर सायतारेच्या मागून सात दिवसांनीं अमडसेनची बोट तिथं पोचली.

हे ऐकल्यावर अर्थात् पायलटन नेहमीप्रमाण सर्वसाधारण कप्ताना-प्रमाण मारलेली कान्होजीची ही एक लोणकढी थाप आहे असा आविर्भाव केला, तेव्हा शब्द न बोलता कान्होजीरावांनीं नकाशाच्या खोलींत जाऊन दुर्बिण आणली आणि तिच नळकाड बाहेर ओढीत त्यावरच्या चकचकीत पॉलिश केलेल्या पृष्ठावर कोरलेलीं अक्षर पायलटपुढ धरलीं. त्यावर लिहिले होते :

‘कलकत्ता ते डडी सफरीवर सायंतारेन शर्यत जिकल्याबद्दल भेट.

— अँमँडसेन.’

ते वाचल्यावर मात्र पायलटच्या तोंडाला चागलच कुलूप बसलं !

या सभाषणात पायलट आणि कान्होजीराव गुतले असतांना सायतारेच्या नाळेवरच्या खलाशान एक कोळ्याचं होडग वाटेत आल्याची वर्दी ओरडून दिली. तेव्हा ते दोघे समोर पाहतात तों त्या होडग्यातला कोळी वल्हीं मारून वाटेंतून दूर जाण्याऐवजीं होडग्यात उभा राहून दोन्ही हात वर करून किंचाळत होता. बोट होडग्यावर आपटणार अशा भयान त्याच अवसान सुटून घाबरून नुसत्या ओरडण्यापलीकडे काही जास्त करण्याच त्याला मुचत नव्हतसं दिसलं.

पायलटन सुकाण उजव्या बाजूला घातल, पण तें होडग फारच जवळ आल्यान त्याला बोटीचा धक्का लागल्याशिवाय राहिला नाहीं. आणि त्या धक्क्यान ते होडग उपड होऊन पाण्यानं भरून लागलीच बुडाल. नाळेवरच्या खलाशान धावत जाऊन बोटीच्या मागच्या बाजून एक दोर पाण्यात टाकला. त्याच टोक त्या कोळ्यान पकडलं, आणि तो दोराच्या साहाय्यान सायतारेच्या बाजूवरून वर चढून आला.

आल्याबरोबर त्यान अगदी जग बुडाल असा आकान्त करायला सुरुवात केली. त्याच होडग बुडवून त्याला अन्नाला महाग केल्या-बद्दल त्यान बोटीला नि कप्तानाला बोल लावला. घरची इतकी माणस पोसायची—कर्ज काढून घेतलेली होडी—एक वेळ जेवण करण्यापुरते जेमतेम पैसे मिळत होते, आता त्यान ते तरी कसे मिळवायचे ? त्या होडीची किंमत त्याला मोजून मिळाली पाहिजे. एक ना दोन—त्यान शंभर वाक्य ऐकवली.

हिंमत त्याला समजावीत होता. तो म्हणाला, “काय आहे किंमत तुझ्या होडग्याची ?”

“पन्नास रुपये.”

“पन्नास रुपये ! पाच रुपयाला तसल होडग मिळत.”

“मग माझ होडग मला परत द्या.”

“दुसर विकत घेऊन देऊ.”

“दुसर नको मला. तें माझ्या आज्या पणज्याच शकुनाच होडग आहे. त्यात बसून गेल की, मासे गळाला खूप लागत. नवीन होडग घेऊन काय करू ? मासे जवळ फिरकले नाहीत तर नव्या होडग्याचा काय उपयोग. माझ होडगच मला हव.”

“अरे ! ते आता बुडल, तें कस परत येणार ?”

“मग पन्नास रुपये द्या.”

“छट् ! उगीच अवाच्या सवा बोलू लागलास तर कोण देईल ?”

“मग माझ होडग का बुडवलीत ?”

“तूच मधे आलास त्याला कोण काय करणार !”

“मधे येतोय ! कधीचा मी इथ कोळी म्हणून आहे. नदी वाहती तेव्हापासून आमच्या मालकीची आहे ही जागा. तुम्हीच माझ्या वाटेत आला नि माझी होडी बुडवलीत.”

दौलतन हा सवाद दुरून ऐकल्यावर तो म्हणतो, “काय रे त्या कोळ्याशी हुजत घालीत बसला आहेस. त्याला येऊ दिला कशाला

बोटीवर अगोदर. दे उचलून पाण्यांत फेकून परत. शोधू देत त्याला त्याची होडी नदीच्या तळावर. पन्नास रुपये ! तुझ्या बापान तरी पाहिलेत का ? ”

“ बाप कुणाचा काढताय ? ” तो कोळी चिडून म्हणला. “ पाण्यात फेकून देताय का ? कुणाची माय व्यायली आहे, मला पाण्यात फेकायची ? साग बापाच नाव, नि ये जरा इकड म्हणजे दावतों तुला ! ”

पण इतक्यात सारगान येऊन त्या कोळ्याला चुचकारीत समजुतीच्या गोष्टी सांगायला प्रारंभ केला, नि ‘चल, सगळे खलाशी जेवायला बसले आहेत, चार घास खा, विसावा घे. होडग्याच काय एवढ ! ’ असे म्हणत त्याला तो बोटीच्या नाळेकड, खलाशाच्या डेकवर घेऊन गेला. ‘ आमचा कप्तान फार सच्चा माणूस आहे. तो तुला कधी अन्याय नाही करायचा. उगीच का जिकीर करतोस. ’ इत्यादि भाषणान त्या कोळ्याचा राग कमी झालेला दिसला, नि निमूटपणे तो सारगामागोमाग गेला.

जाता जातां बनचीर मनाशी हसला. ‘ सायतारेवर प्रवेश तर मिळवला. आता पुढच काम फारस अवघड नाही ’, अस त्याला वाटल.

१०

वनबीर सारगाबरोबर गेला तेव्हा हिंमत दौलतला म्हणतो,
“दौलत ! सदान्कदा ज्याच्या त्याच्याशी शिवीगाळी कशाला
सुरू करतोस तू ? एवींतेवीं त्या कोळ्याच होडग बुडाल. त्या गरिबा-
ला होडग्याची किंमत साहजिक फार असणार, आणि ते त्याच्या
उपजीविकेचं साधन असल्यान त्याबद्दल तो हळहळण रास्तच आहे.”

“म्हणून काय पन्नास रुपये त्याला द्यावे अस तुझ म्हणण ? ”

“छे रे ! अडाणी माणूस तो, त्याला कुठ असणार अदमास येवढा
पैशाचा. त्यान पन्नास रुपये मागितले त्याचा अर्थ येवढाच, की त्याला
ती होडी बहुमोलाची वाटत होती. त्याला अजारून-गोंजारून शात
केव्हावर दहा-बारा रुपये, किंवा तसलीच दुसरी होडी घ्यायला तो
होईल कष्टूल.”

“पण त्याची चूक असताना आपण काय म्हणून भरपाई
करायची ? ”

“अरे ! दहा-बारा रुपयान आपल्याला काय कमी पडणार आहे ?
त्याउलट तेवढे पैसे म्हणजे त्या कोळ्याला डोक्यावरून पाणी गेल्या-
सारख वाटणार. चूक त्याची असली तरी त्या गरिबाशी हुजत घालीत

न बसतां, त्याला पैसे देऊन समाधानाने वाटेला लावण्याची आपल्याला ऐपत आहे. मग थोडक्यासाठी का भांडण ?”

“ गरीब असला तरी पण माजुरी केवढी होती ! मारामारी करायला येत होता पुढं तो.”

“ पण तूच ना अगोदर त्याला दुखवलस ? तेंच मी तुला म्हणत होतो दौलत, कीं थोड्याशा गोड भाषणाने सर्व नीट होत, तर मुद्दाम नेहमीं वाकड बोलून जी ती गोष्ट तूं चिघळवतोस का ? ”

हिंमत मनापासून बोलत होता. आपल्या जुळ्या भावाबद्दल त्याला मनातून खूप प्रेम वाटे. पण दौलतच्या स्वभावाची ठेवणच अशी झाली होती, कीं त्याच्याशीं सरळ बोलणच दुर्घट होई. सगतीच्या परिणामानें दौलतच्या स्वभावात उत्पन्न झालेल्या विकृति आपण त्याच्याशीं हलकेच गोडीन बोलून दूर करण्याचा प्रयत्न करावा असहि त्याला वाटे. पण दौलत हिंमतशीं कधीं विश्वासाने नि सरळपणानें बोलायला तयार नसे.

दौलतच्या रंगेलपणाच्या ज्या आवडी होत्या त्या हिंमतला किळस-वाण्या वाटत. दौलतच्या मदिरापानाच्या बैठकी, ज्या बदरात तो नेहमीं साजरा करायचा, त्यांच हिंमतला वावडं. एवढच काय पण बोटीवर सद कदांन अश्लील नि बीभत्स चुटके नि आख्यायिका सागत किंवा ऐकत रमण्यात दौलतला हिंमतची सोबत काचितच मिळे. कामाच्या बाबतींतहि तोच नमुना. दौलत शिवीगाळ देत, आरडा-ओरड करीत, खलाशांना गुलामासारखं पुढे राबवून घेई—प्रत्यक्ष सायंतारेवर कान्होजीराव नि हिंमत याच्यामुळ दौलतवर वचक राही आणि म्हणण्यासारखा छळ करणं त्याला शक्य होत नसे; पण दुष्ट दर्यावर्दी अधिकाऱ्यांच्या सगतींत दुर्दैवाने सापडल्याने त्याची वृत्ति अशी जुलमी बनली होती. त्याउलट हिंमतच्या स्वभावांत मार्दव आणि आर्जव होते. त्याच्या चांगुलपणाने हाताखालच्या लोकांमधें त्याची हुकमत हौसेनें मानण्याची प्रेरणा होई. हिंमतबद्दल त्यांना आदर

नि निष्ठा वाटे; तर दौलत कप्तानाचा मुलगा आणि वरचा अधिकारी येवढ्याचसाठी त्याच जोखड ते खलाशी सहन करीत.

या परिस्थितीचा परिणाम असा होई, की दौलतला हिंमतबद्दल परकेपणा आणि दुस्वास वाटू लागला. हिंमत ढोंगी आहे, आपल्यात व त्याच्यात काहीच सारखेपणा नाही, आवडीनिवडीचे आपल्यांत काहीच एकमत नाही. आणि याखेरीज आपल्यापेक्षा सर्वस्वी श्रेष्ठ असणाऱ्या माणसाच्या पुढं आपला प्रभाव काय पडणार अशा तऱ्हेचा न्यूनगडहि अजाणता दौलतच्या स्वभावांत आल्यान तर, हिंमतच्या सर्व बोलण्या-वागण्याकडे दौलत कलुषित मनान, कुचेष्टेच्या नि अनादराच्या भावान पाही, हिंमतच्या कोणत्याच करण्यांत काही चागलं नाही, त्याच्या सर्व कृत्यात काही मतलब आहे अशी गैरसमजूत दौलतनं करून घेतलेली होती.

जेव्हा जेव्हा हिंमत दौलतशीं सरळ बोलू लागे तेव्हा तेव्हा दौलत मुद्दाम वक्रोक्ति नाही तर व्यजोक्तीचा आश्रय करी, आणि शेवटीं दौलतशीं नीट बोलण्याच काम दुस्तर अस समजून कटाळून हिंमत गप्प बसे.

आत्ताप्रमाण अगदीं राहवलेच नाही म्हणजे हिंमत दौलतशी बोलण्यास उद्युक्त होई.

“मी गोष्ट चिघळवली ? छान !” दौलत म्हणाला, “कुठून काही गोष्ट सुरु झाली तरी, हिंमत, शेवटीं त्याचं खापर माझ्या मारीं मारण्याच तूं सोडीत नाहीस ! त्या कोळ्याशी बाचाबाची करताना मी तुझ्या मदतीला आलों ही गोष्ट माझी चुकली खरी.” अस उपरोधानं म्हणून दौलत तेथून चालता झाला.

असल्या बोलण्यापुढ काय उत्तर द्याव ! कस बोलल म्हणजे दौलतला सरळ वाटेल ! असा विचार करीत ‘अशक्य’ म्हणून हिंमतनं जरा खेदानच ती गोष्ट डोक्यांतून काढून टाकली.

हिमत पुढ गेला तो झिलमिट डेकवर बसून काम करीत होता. त्याच्याशेजारी तीन इची जाडीच्या दोराचे पाच-सहा वाव लाबीचे बरेचसे तुकडे पडले होते. प्रत्येक तुकडा घेऊन त्याची दोन्ही टोकं उलगडून व एकमेकात मिळवून आणि ओवून झिलमिट त्याची अखड रिलिंग तयार करी. बदरात बोटीवरून माल धक्यावर चढवण्या-उतरवण्यास या रिलिंगा लागत. कलकत्याला गेल्यावर काही नव्या रिलिंगा तयार हव्या म्हणून सारगान झिलमिटला त्या तयार करण्यास बसवलं होत. आणि झिलमिट जो ठिग्या मारून बसला होता, तो त्या सगळ्या करून झाल्याशिवाय उठण्याचं चिन्ह दिसत नव्हत.

झिलमिटचा हा मोठा गुण असे. त्याला कामाची हौस फार. काम करण्यात त्याला खरी गोडी वाटायची. इतकी की, कामात रमल्यावर त्याला तहानभुकेचीसुद्धा शुद्ध उरत नसे. आत्ताच पाहा ना, न्याहारी-ची वेळ टळून गेली, बाकीच्या खलाशाची न्याहारी सपली तरी, हा आपला एकटाच रिलिंगा करीत बसला होता. त्याच्या सोबत्यांनीं बोलावले की, “हा, आलोंच आत्ता अर्ध्या मिलटात” असं म्हणत याच काम चालू राही. त्यामुळ कोणताहि काम सारग निव्वेधपणें झिलमिटवर सोपवी. झिलमिटला ते करायला सांगितले होत, याचाच अर्थ तें उत्तम तऱ्हेन पार पडलसुद्धा असा होत असे !

हिमत आत्ता तसाच पुढ गेला असता, पण झिलमिट एकटा नसून मुकुल त्याच्याशेजारी उभी होती. झिलमिटच्या ओबडधोबड दिसणाऱ्या हाताचीं, काम करून वाकडीतिकडीं झालेलीं बोटं ज्या चपळाईन नि कुशलतेन त्या दोराच्या टोकांची झराझर मिळवणी करीत, त्या त्याच्या कसबाकडं आश्चर्यान नि कुतूहलान पाहत मुकुल रमली होती आणि शिवाय त्याच्याशीं विचारपूस करीत बोलत होती,

“तुझं गाव कोणतं रे झिलमिट ?” ती म्हणाली.

“माझं गाव व्हय !—चादबली.”

“कुठस आहे रे तें ?”

“कलकत्त्याहून निगालं किनाऱ्याकिनाऱ्यानं म्हजी पश्चिमेकडं हाय ते शंबर—सवाशे मैल. तुमच्या गावला कर्णफुली नदी हाय ना!—तशी आमच्या गांवाला धर्मा नदी हाय. आन् त्या धर्मा नदीच्या आतमदी माजं त्ये चादबली गाव हाय.”

हिंमत हलकेच येऊन तिच्या पाठीमागं उभा राहिला तो तिला कळलाच नाही. शिलमिटन वर पाहिलं तेव्हां हिंमतन मुकुलच्या खांद्यामागून आपल्या ओठावर बोट ठेवून ‘चूप’ अशी त्याला खूण केली; आणि त्यानंतर हात नि डोक हलवून ‘चालू दे, बोलत राहा’ असं शिलमिटला खुणवलं.

“मग तूं घरीं केव्हा जातोस ?” मुकुलन विचारलं.

“जातो कदीमदी पाच—सा वर्सानं. या बोटीवर हिंडता हिंडतां येळ मिळत न्हाइ कदी.”

“पांच-सहा वर्षानं ? बाई, बाई ! मग राहतोस कशाला बोटीवर तूं, घरीं नाही जाता येत तर ?”

“मग काय करायचं मुकलाताई ? पैसे मिळवाया होवत ना घरच्या मानसासाठी.”

“तुझ्या गावाला नाही का पैसे मिळत कामधंदा करून ?”

“आमच्या गावी शेती करत्यात नि मच्छीमारी बी करत्यात. पनं त्येन कुट मिळतुया पैसा ?”

“का ?”

“शेती करत्यात ती एक दोन वर्सं व्हाती, आन् मग दोन-तीन वर्सानं ज्ये वादळ येत त्ये, पार सार पान्याखालीं बुडवून वाहून न्येतं बगा. त्यो आमचा मुलूक असा इचित्रच हाय, की या समिद्रात वादळ झाल रे झाल, की त्ये त्या बाजूला येऊनशान् आमच्या मुलकाजवळ येऊन धडकलंच पाहिजे. प्रत्तेक पावसाळ्याला ह्योच प्रकार. आमच्या गावाचा भट सांगतो की, “जगन्नातान जवा जगन्नातपुरीला राह्यचं ठरवलन् तवा समिद्र म्हनाला त्येना, की देवा ! आता तू तर माज्यावर

अवाक्रिया केलीस. शेषशायी व्हऊन तरंगत हिंडत व्हतास समिद्रावर
 —या आमच्या बोटीसारख— त्ये आता जमिनीवर राह्यला जातुयास
 आता तुझी सेवा म्या कशी करायची? तवा जगन्नातान सांगितलं
 त्येला, की दरसाली पावसाळा आला की येत जा मला भेटाया. नि
 तवापासून तो आजतागायता समिद्र अक्षी बिनचूक येतोया. अस
 वादळ फिरवीत नि लाटा आपटीत येतोया, की सार त्येच्याखाली
 गडाप! पन येकदा जगन्नातपुरीला छेव भेटला की झाल! शात व्हऊन
 परत जातुया गपचिप! अक्षी माझ्या बाच्यान ह्ये सत्य हाये.”

खरोखरची वस्तुस्थिति अशी आहे की, पावसाळ्यात होणारी
 वादळ बगालच्या उपसागरात अदमानच्या आसपास निर्माण होऊन
 बायव्येकडे सरकत जात जात, जगन्नाथपुरी—चादबली या किनाऱ्या-
 जवळ हिंदुस्तानच्या जमिनीवर शिरतात. आणि बहुतेक नेहमीं हा
 भाग वादळाच्या मार्गात असल्यान दर वर्षा-दोन वर्षांनीं या भागांत
 अतिवृष्टि, महापूर, समुद्राच्या प्रचंड लाटा इत्यादीमुळं नुकसान,
 प्राणहानि होते. मुकुलला चंद्रदत्ताच्या जवळ शिकताना या गोष्टीचं
 यथार्थ ज्ञान झालेलं होत. पण याच सृष्टिनियममुलभ घटनेला
 चादबलीच्या भटानं पौराणिक दत्तकथेच दिलेलं स्वरूप नि श्रद्धालूपणाचं
 हे स्पष्टीकरण ग्राह्य धरून तिचं वर्णन करून सागतांना शिलमिटला
 ऐकून मुकुलला अति मौज वाटली. मुकुलच्या खदखदून हसण्यान
 हिमतलाहि हसू येऊ लागलं, पण त्यान तें प्रयासान दाबलं.

“अस्त! नि मच्छीमारीचं काय?” त्याला मुकुलनं विचारलं.

“मुकलाताई! शेती नि मच्छीमारीन कुठ पुरं पडतया व्हय? इकतीं
 मानसं घरची सारखी खपत्यात तवा कुठ पोटाला जरास मिळत. पन
 लगीनकार्य येत्याती नि मग उचलून खर्च करावा लागतुया. त्येला
 कर्ज काडायला लागतं, न्हाइतर ह्ये माझ्यावानी समिद्रावर कामं करून
 पैसे आणाया लागत. आता हितं बोटीवर खायालाप्यायाला कप्तानसाब
 देत्याती, कपड बी लागत न्हायती हित फारसं, दुसरा काय बी खर्च

न्हाय. पांच सा वर्स काम झाल मंजी जातो मग घरी वारिसभर-
न् मग फिरून याव लागतं समिद्रावर!”

“मग आता केव्हा जाणार तू घरी?”

“जाईन आता एक दोन सपरी झास्या फी. चार-पाच वर्स झाली
घरी गेल्याला आन् घरचा निरोप बी आलाया—”

“काय निरोप आलाय घरचा?”

“माझ्या आवाला त्येकरू झाल या म्हून?” अति आनंदान
झिलमिट म्हणतो.

“तुला लेंकरू झालय?”

“हा जी ताईसाब.”

“पण तू घरी गेला नाहीस ना चारपाच वर्ष?” चमत्कारिक वाटून
मुकुल म्हणते.

“मग त्येला काय झाल, माज भाई न्हाइती का घरी?”

हें ऐकून मुकुल लाजली. उगीच विचारल आपण काहीं तरी अस
तिला झाल. पण झिलमिटला त्यात यत्किंचित्हि वाईट दिसत नव्हतं.
त्यांच्यामधली चालच ती होती. आणि म्हणून तो मोकळ्या मनान
निर्विकारपणान बोलू शकत होता.

हे ऐकून वाचकसुद्धां हसतील. पण खर हसण्यासारख त्यात काय
आहे? पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक लोक आहेत नि त्याच्या अनेक
चालीरिती आहेत. एकाची चालरीत दुसऱ्याच्या चालीरितीच्या
तुलनेन हास्यास्पद वाटते. पण चालरीत ही अगरख्यासारखी नाही
का? सोय पाहून ती अमलांत आलेली असते. काचोळी सोईची
म्हणून स्त्रियांनी तिचा अवलंब केला. त्यांनी ती धारण केली म्हणून
कोणी हसत नाही; पण तीच एखाद्या पुरुषान घातली म्हणजे हसून
हसून मुरकुडी वळेल ना? तसच. या किनारपट्टीवर राहणाऱ्या दर्यावर्दी
—कोळी—शेतकरी अशा तिन्ही धंद्याचा आश्रय करून उपजीविका
करणाऱ्या लोकांच्या या जमातींनी आपल्या उपजीविकेच्या—वंश-

वर्धनाच्या व जीवनाच्या परिस्थितीनुरूप सोइस्कर चालीरीति हळूहळू बनवित्या नि अगिकारल्या तर त्यात काय चुकल ?

सधन, पाढरपेशा, नि सदा जमिनीवर राहणाऱ्या लोकांनी आपल्या चालीरीति तेवढ्या खऱ्या, उत्तम अस मानून, त्याच्या चालीरीति हास्यास्पद ठरवण्याचा प्रयत्न केला तर खरोखर बाजू कोणावर उलटते ? त्या प्रामाणिक चालीरितीवर का आपल्याच चालीरीति तेवढ्या नमुनेदार अस अड्डाहासान मानणाऱ्या अल्पमतींवर ?

खरोखरी समाजसुधारकापुढ उभ्या राहणाऱ्या व अवघड वाटणाऱ्या अनेक प्रश्नांची सोडवणूक या अनेक कामकरी गरीब लोकांच्या जमाती कशी करतात ते पाहण त्यांना कल्पनेबाहेर उद्बोधक होईल. पाढरपेशाना वाटणारी खोटी लाज भीड न धरता या जमाती आपल्या जीवनातील प्रश्न अतिशय व्यवहारसुलभ नि सत्यशोधक बुद्धीन सोडवतात, आणि त्यामुळ ते प्रश्न समाधानकारकपणे सुटतात सुद्धा. असो.

विषय बदलायचा पण अगदी साहजिक रीत्या आणि फार लक्ष न वेधता. अवघड सवादातून सोडवणूक करून घ्यायची ही एक कलाच आहे. मुकुलच्या पुढच्या बोलण्यात हेच धोरण दिसल.

“ थांब, थांब झिलमिट ! ” ती म्हणाली, “ मी इतका वेळ पाहत आहे स्लिगा करताना तुला. ही शेवटची स्लिग तू नको करू. मला पाहू करता येते का ? ”

“ ताईसाब ! या कामाला हात लई राट लागल्याती. या जाड दोरान आन् या मेखांनी तुमच हात सोलून निघतील.”

“ नाही रे झिलमिट, मला येईल ते.” अस म्हणत मुकुलनं ती स्लिग करण्यास दोर आपल्या हाती घेतला. “ तू न्याहारी नाही ना केलीस अजून ? जा तर, खा थोड. मी बघ करून ठेवतं का नाही छान स्लिग.”

“आन् तुमास्नी मदत लागली म्हंजी ?” शिलमिटन विचारलं.
“मी करीन मदत शिलमिट, जा तू.” असं म्हणून हिंमत पुढे झाला.

शिलमिट गेल्यावर मुकुल म्हणते, “केव्हा आलांत तुम्ही इथं ?”
“कां ? झाला थोडा वेळ. तुझ्या माग तर उभा होतो, पण तू गुतली होतीस सवादात.”

“सगळा सवाद ऐकलात तर तुम्ही आमचा !”

“ऐकला तर, नि तू विषयांतर केलेलहि ऐकल.”

मुकुल यावर कांही बोलली नाही. ती त्या रिलगचीं तोंड मिळवीत होती. पण त्यांत दोराचीं टोक ओवण्यात कुठ तरी चुकून मिळवणी चुकू लागली. मिळवणी छान झाली म्हणजे त्याला गोल, गोडस आकार येतो, पण या मिळवणीला टेंगूळ आल होत.

तिच्या हातांतून दोर आपल्या हातीं घेऊन हिंमतन त्याचीं टोकं फिरून उलगडलीं. डेकमधून वर येणाऱ्या खिडकीच्या वरच्या लाकडी चौकटीवर टेकून बसून तो मिळवणी करू लागला.

“तुम्हांला या साऱ्या गोष्टी स्वतः हातान करतां येतात ?”
मुकुलन विचारल.

“हो. दर्यावर्दी कप्तान नि अधिकारी यांच्या बाबतीत एक असा नियम आहे मुकुल, कीं दुसऱ्याला हुकूम करून जी जी गोष्ट आम्ही करायला सांगू, ती ती प्रत्येक गोष्ट अगोदर आम्ही स्वतः करूं शकलों पाहिजे.”

“तुम्हांला त्या डोलकाठीवर चढता येत ? त्या आडव्या वाशावर त्या खलाशांच्याप्रमाणे दोराच्या रिकीर्वात पाय ठेवून उभ राहून अवजार गुंडाळता येतात ? नि सुकाण धरता येतं ?” मुकुलन औत्सुक्यान विचारल.

“शका आहे कीं काय ! मुकुल, माकड पिलाला पोटाशी धरून

झाडाच्या फांद्यांवरून हिंडतं ना निर्वेध. तस तुला घेऊन मी या या सगळ्या डोलकाठ्यांवरून हिंडवून आणूं शकेन.”

हिंमतच आत्मविश्वासपूर्ण बोलणं मुकुलला फार मधुर वाटत होतं. स्वावलंबन नि स्वाभिमान या गुणांनी ओतप्रोत भरल्यानं त्याच्या बोलण्याला एक प्रकारचा खणखणीत निनाद होता. खरं नाण दगडावर खणखण वाजाव तशी त्याची ऐट होती. अशा आपल्या समोर उभ्या राहिलेल्या गुणवान् तरुणाच आकर्षण एखाद्या युवतीला थोडथोडकं का वाटत असेल !

त्या सगळ्या उंच डोलकाठ्यांवर काम करणाऱ्या हिंमतची मूर्ति कल्पनाचक्षुपुढ आणून ती पाहू लागली. किती छान दिसत असेल हिंमत तीं धाडसाची कामं करतांना !

गालातल्या गालात हसून ती हिंमतला म्हणते, “ पण एक गोष्ट मात्र तुम्हाला नाही करता यायची शिलमिटसारखी ? ”

“ शक्यच नाही अस होण.”

“ पाहा अ ! येईल करता ? ”

“ अशी काय आहे गोष्ट ? ”

“ लग्न ! ” अस म्हणून प्रथम मुकुल नि मग हिंमत अशीं दोघंही हसू लागलीं.

“ अग मुकुल ! तेंहि येत मला करता. पण दुसऱ्या अर्थान. या दोरांच्या टोकाची मिळवणी करताना त्यांचे निरनिराळे भाग एकमेकांत मिसळतात ना, त्याला इंग्रजीत म्हणतात ‘Marry’, आणि दुसरीहि गमत अशी की, तारेचे सहा सहा कळ्यांचे केलेले दोर असतात ना, त्यात तर मधें एक अंबाडीचा मूळ धागा असतो, त्याला म्हणतात त्या दोराच ‘हार्ट’. म्हणजे त्यांची मिळवणी करतांना दोन दोरांच्या कळ्या उलगडून त्या अगोदर अशा एकमेकाशीं मिसळायच्या.” अस म्हणत त्यान आपल्या हाताचीं बोट पसरून धरलीं, नि

मुकुलच्या हाताचा पजा धरून त्याची बोट पसरून आपल्या एका बोटाआड तिच एक बोट असं ठेवल नि मग हात मिटला. “एक एक बोट म्हणजे दोराची एकेक कळी अ, अशा सगळ्या कळ्या एकमेकांत मिसळायच्या नि मग तें अबाडीच ‘हार्ट’ असत ना तेंहि एका दोराच दुसऱ्यांत गुफायच, म्हणजे दोराची मिळवणी अशी बेमालूम होते, कीं दोन दोर उरतच नाहीत पाहा. बर मुकुल ! मी तुला लग्न सुद्धा करून दाखवल. मग झाली फजिती ?”

मुकुलन त्याच्या बोटान बोट तशींच घट्ट ठेवीत म्हटल, “तर मग झाल ना लग्न आपल ? बरच झाल.”

“छट्, छट्, छट् ! मी असा फसणार नाही मुकुल.” हात सोडवून घेत पुरी केलेली स्लिग गुडाळून डेकवर टाकून हिमत म्हणतो.

“मुकुल ! आत्ताच तुला सागत होता ना झिलमिट ! त्यान लग्न केल्य पण काय तसल्या लग्नाचा उपयोग ! पाचसहा वर्षांन भेटायच नवराबायकोन. दोघानाहि सुख नाही. सदा विरह नि प्रतीक्षा.”

चेष्टेवरनं निघता निघता एकदम आपल्या मनातला मुख्य विषयच बोलण्यात आल्याबरोबर मुकुलचं तोड गंभीर झाल.

“मी बोटीवर राहीन ना पण नेहमी.” ती आर्जवून म्हणूं लागली.

“छे ! बोटीवरच हें आयुष्य बायकांकरितां नाही मुकुल. एखाद्या सफरीवर जाणं वेगळं, नि जन्मभर बोटीवर राहणं वेगळ. दर्यावद्योच्या कामाला पुरुषच हवा.”

“मग तुम्ही राहा जमिनीवर.”

“तेंहि शक्य नाही. माझं आयुष्य दर्यावर्द्याचच. जमिनीवर कधीं माझ्याच्यान राहवायच नाही सारख.”

“हिंमत ! मला एखादी गोष्ट कितीहि प्रिय असली तरी तुमच्या-
साठी मी ती सोडीन. बायका किनई प्रेमासाठीं इतर सार सोडतात.
मला निलाजरेपणान म्हणवत नाही, पण तरी मी बोलून दाखवत आहे,
की माझ तुमच्यावर प्रेम आहे हो !”—तिचा कठ सद्गदित झाला
होता. ती पुढ म्हणाली, “मी गप्प कशी हो बसू ? दोन-चार दिवसात
कलकत्त्याला जाऊ आपण, नि माझ्या लग्नाची खटपट बाबा नि
जिजी करू लागतील. बुडणार माणूस धडपड केल्यावाचून राहतं
का ? नि तुम्ही एका शब्दान बोलत नाहीं हिंमत, माझी धडपड
पाहूनसुद्धा.”

मुकुलच आपल्यावरचं प्रेम नि आपल तिच्यावरच प्रेम याची पूर्ण
जाणीव हिंमतला झाली होती. पण आपण दर्यावर्दी असताना मुकुलगी
लग्न करून आत्ता प्रणयाच्या पहिल्या उन्मादात तात्कालिक सुख झाल
तरी जन्मभर कष्टी व्हायच ही गोष्ट त्याला सुविचाराची वाटत
नव्हती. स्वतःला तो विरह सहन करता आला तरी, मुकुलसारख्या
मुलीला ही दीर्घ विरहदुःखाची शिक्षा जन्मभर भोगायला लावणं
किती क्रूरपणाच आहे हे त्याला दिसत होत.

एकमेकांबद्दलच आकर्षण जवळजवळ अनिवार होऊन तीं दोघ
एकत्र येत. परस्परांच्या प्रिय सान्निध्यात तीं आनंदान रमत, खेळी-
मेळीन हसण्याबोलण्याचे क्षण अतृप्त मनानं उपभोगीत. गाडी उतरडी-
वर लागली आहे हे हिंमतला कळे. पण त्या सहवासतृषेला, त्या प्रेम-
मोहाच्या अतीव वेगाला पायबंद घालण दुर्घट होई. पहिल्यापासूनच
आपण आपल मन आवरायला पाहिजे होत अस आता हिंमतला वाटू
लागल. सध्याच त्यांच्या प्रेमान इतक मूळ धरल होत, कीं तें रोपटं
उपटून टाकताना मुकुलला नि त्यालाहि खूपच यातना होणार हे
त्याला दिसत होत. पण मुकुलच्या चिरकालीन सुखासाठी त्याला ही
गोष्ट करण भाग होत. आत्तांच तिला तोडून टाकावं, नि कलकत्त्याला
तिच कुठ चांगल्या स्थळी लग्न जमलं तर चंद्रदत्तांना प्रोत्साहन देऊन

तें उरकून टाकाव अस त्याला वाटूं लागलं. आत्ता तिला वाईट वाटेल, पण नंतर लग्न होऊन संसारात गुंतल्यावर तिला विसर पडेल असं त्यान मनाशी ठरवलं.

पण मुकुलच्या ओठांनी अनुभवलेल्या प्रेमाच्या अत्युत्कट चुंबनाचा विसर तिला पडण शक्य नव्हतं. तारुण्याच्या रमणीय प्रदेशांत पदार्पण केल्यावर प्रियकरानं प्रेमभरान जवळ ओढून घेतलेल पहिल चुंबन फारच परिणामकारक असत, त्यानं उसळणारी उन्मादकारक प्रेमौघाची प्रचंड लाट अधरापाशींच थांबत नाही, तर सारीं गात्र नि साऱ्या सवेदना आपल्या महापुरांत बुडवीत, साऱ्या चित्तवृत्ति नि विवेक आपल्यापुढं वाहवून नेत, खुद्द हृदयाच्या गाभ्यालाच ती धडक मारते.

पुढ त्या विशिष्ट प्रेमाची पूर्तता झाली न झाली, अथवा व्यवहाराच्या गाढ्याखालीं चेरल्यामुळ, प्रीतीऐवजीं सोय हेच गमक. जास्त प्रभावी ठरून जन्माची गाठ बाधली गेली, तरी स्त्रीहृदयाला त्या पहिल्या चुंबनाचा विसर पडत नाही. प्रेमौघाची उच्चतम सीमारेषा हृदयावर लाल जखम होऊन कोरली जाते.

किंवा अस पाहा की, वस्तुतः पूर्वजन्मीच्या लाग्याबाध्यांनीं प्रेरित झालेल्या, पण पूर्वविस्मृतीन या जन्मीं अगदीं अकारण वाटल्या तरी सहजोद्भवी नि अंतःस्फूर्त भावना हें एक टोक मानल तर, आयुष्याच्या धकाधकींत परिस्थितीच्या परिस्मिनेनं मर्यादित झाले १ आणि शरीरधर्मानं झालेल्या गरजा भागवण्यासाठीं पाहावी लागणारी सोय, हें दुसरं एक टोक आहे. या दोन्ही टोकांचा समन्वय करण्याच्या हेतूनं प्रत्येक व्यक्ति आपआपल्या परीन त्यावर एक मनोविचाराचा पूल बाधते. व्यक्तीच्या वकुबाप्रमाण तो पूल लाकडी, दगडी अगर झुलता होतो. पण नवतारुण्याच्या महापुराच्या वेळीं या पुलावर जितक्या उंचीवर प्रीतीच पाणी—हो, पाणीच नाही तर काय!—चढत तितक तें पुढ सवध आयुष्यांत क्वचितच पुन्हा चढत असेल.

हिंमत म्हणाला, “मुकुल! जिजी नि चंद्रदत्त तुझ्या लग्नाची

खटपट करूं लागले ना कलकत्त्यात, की मीहि त्यांना शक्य तितकी मदत करणार आहे. तुला उत्तम नवरा शोधून काढला पाहिजे.”

“म्हणजे तुम्ही नाही ना करणार माझ्याशी लग्न ?” मुकुलनं निराशेन दुखावलेल्या मनान विचारलं.

“छे ! माझं समुद्राशी नि या सायतारेशी लागलंय लग्न.”

“मग माझ लग्न ठरवण्याची खटपट तुम्ही कशासाठी करणार ?”

“मला तूं फार आवडलीस नि त्यामुळ तुझं हातून होईल तें हित करावं असं फार वाटत म्हणून.”

“येवढी मी आवडलं, नि इतकी हितबुद्धि जागृत झाली आहे, तर मग तुम्हीच करायचं होतं माझ्याशी लग्न.”

“तें शक्य नाही.”

“मी फिरून विचारणार नाही बघा ! हे शेवटचच विचारणं. तुम्ही नाही करणार माझ्याशी लग्न ?”

“अ S S ह !” म्हणत हिमतन नकारार्थी मान हलवली.

मुकुलच्या डोळ्यात पाणी जमलं. पण होणार दुःख गिळण्याचा तिचा निश्चय होता. तिने खालचा ओठ दाताखाली घट्ट धरला. ती थोड्या वेळान म्हणाली, “मग तुम्ही माझ लग्न ठरवण्याच्या भानगडीत पडू नका.” ती वळली नि आपल्या खोलीकडे जाऊ लागली.

हिमतच्या मनाला मुकुलच दुःख पाहून फार वाईट वाटत होतं. तिला असं तोडण त्याच्या जिवार आल होतं. पण समुद्राच्या शिकवणीन निश्चय जलद करण्याची त्याला सवय झाली होती. काही कांही गोष्टी करण भाग असतं. मनाला त्यान सुख होतं की दुःख होतं हा विचार अगदी गौण असतो.

पण नकार मिळाल्याने विव्हल होऊन परत जाणाऱ्या मुकुलची आकृति इतकी करुण वाटत होती, की चार पावलं तिच्या मागोमाग

जाऊन तिच सांत्वन कराव, तिला समजुतीच्या गोष्टी सागाव्या असं
वाटून हिंमत पुढ गेला. त्यान हाक मारली—

“मुकूल—मुकूल.”

मुकूलनं मागं वळूनसुद्धा पाहिल नाही.

“मुकूल !”

छे !— मुकूलला हाक ऐकायचीच नव्हती.

पुढ दौलत जात होता. त्याला हाक मारून मुकूल म्हणाली—

“दौलत, थाब जरा. मी येणार आहे मुकाण धरायला. मला
पाहायच आहे मला सायतारा वळवता येते की नाही ते.”

दौलतला आश्चर्यच वाटल, पण तो म्हणाला, “चल की—जरूर
चल.”

हिंमत होता तिथंच उभा राहिला. त्याच्या पायापाशी त्यान
मघाशी मिळवलेली दोराची स्लिंग होती. ती त्यान ठोकरीन दूर
सारली, मग वर उचलली, त्याचे मिळवलेले धागे त्यान पुन्हा
उसकून बाहेर काढले, नि टोक उलगडलेला तो दोर समुद्रात दूरवर
भिरकावून देऊन ‘मोकळे झालो’ अशा आशयान दोन्ही हात एक-
मेकावर आपटले. दर्यावरच आयुष्य हें असच ! गोष्टी मनासारख्या
झाल्या नाहीत तरी चेहऱ्यावर दाखवायच नाही. मोठ वादळ होऊन
गेल तरी तें सपल्यावर समुद्रांत काही फरक दिसतो का त्यान ? अनुकूल
वा प्रतिकूल स्थिति असो, वारा कसाहि वाहो, दर्यावर्घाला ध्येयाकड
बोट हाकारीत राहावं लागत ! जन्मभर झुंजायचं. त्यातच पौरुष आहे.

११

कलकत्याच्या एका उपनगरात एक मोठा इमला होता. त्याच्या बाहेरच्या उच्च कुपणाच्या भिंती आणि त्यांना लागून असलेल्या उच्च झाडांच्या पानाची गर्दी यामुळे आतल बाहेरून फारच थोड दिसे. इमला दुमजली असून बाहेरून तरी त्यात काहीं कलाकुसर केलेली नव्हती. घराभोवतीं मात्र बगीचा फारच सुंदर केलेला होता आणि बगीचाच्या मधोमध आणि घराच्या समोर एक बराच मोठा आणि पांचसहा पुरुष खोल असा तलाव होता. कलकत्याला पाण्याची रेलचेल असल्यान बारा मास तलावाला काठोकाठ पाणी असे, खोल असल्यान व आजूबाजूच्या उच्च वृक्षांचा आडोसा असल्यान तलावाचं पाणी सदा शांत, निःस्तब्ध असे. त्यात भोवतालच्या साऱ्या वस्तूच प्रतिबिंब पडे. त्या दुमजली इमल्याच्या खालीच त्याच प्रतिबिंब दिसल्यान तळ्याच्या दुसऱ्या तीरावरून चार मजली घराचा आभास निर्माण होई. घर आणि बगीचा सुंदर तर होताच, पण त्यापेक्षा त्याचं प्रतिबिंबच अधिक रम्य नि सुंदर दिसत असे.

तलावाच्या घरासमोरच्या तीरावर फरसबंदी केलेली असून तेथून पुढे पाण्यात जाण्यासाठी पायऱ्या बांधून काढल्या होत्या. पायऱ्यांच्या

बाजूच्या उभ्या कठड्याला रेलून आपल्याच विचारांत गढलेली एक पंचवीस-सव्वीस वर्षांची तरुण स्त्री उभी होती. हिचच नव राणी. नैनीबाबू वारल्यानतर त्यांच्या साऱ्या जमीनजुमत्याची, व्यापारी पेढीची, आणि सपतीची एकटी एक मालकीण ही विधवा स्त्री झाली होती. राणी अगानं सडपातळ, मध्यम बांध्याची नि वर्णान अगदी काळी होती. गौरवर्णाची असती तर कदाचित् दुसऱ्या एखाद्या तरुणाशी लग्न ठरून नैनीबाबूशी लग्न करण्याचा प्रश्न आला नसता. पण नैनीबाबूला वृद्धपणामुळ तरुण मुलगी मिळणं कठीण होत, तेव्हा तिचा वर्ण काळा-सावळा असला तरी त्याला त्याची हरकत नव्हती. शिवाय अगदी गरीबीत वाढलेली. त्या वेळीं तर धड अगभर वस्त्र नसे, की पोटभर अन्न मिळत नसे. त्यामुळहि दारिद्र्याच्या सावलीत ती आणखीनच वाईट दिसे.

पण नैनीबाबूशी लग्न झाल्यानंतरच्या सुस्थितीनं तिच्या अंगावर हलके हलके श्रीमतीचं तेज चढू लागल. तो मेल्यानंतर तर राणी सर्वस्वाची व स्वतःची सर्वस्वी मालकीण झाली. त्या स्वतंत्रतेनं तिच्या मनोगुणाना वाढण्याला भरपूर वाव मिळाला. तिचा स्वभाव आणि शरीर या दोन्हीवर अनुकूल परिस्थितीचा परिणाम झाल्यानं आतां राणीत एक प्रकारच वैशिष्ट्य, व्यक्तिमत्व आणि तेज आलं होतं. तिची वागणूक, चालचलणूक इतक्या ऐटीत असे, की तिच्या राणी नावाला सार्थता आली होती.

कठड्याजवळ उभी राहून राणी आपल्या पाण्यातल्या प्रतिबिंबाकडे न्याहाळून पाहत होती. आणि तिन केसावरून हात फिरवला, आणि समाधानपूर्वक मुद्रेन ती माग वळली.

तिची एक दासी येऊन मागं उभी होती. तिनं एका परडींत फुलं आणलीं होती, तीं पुढ करून ती म्हणाली, “ घरांत मुनशीबाबू येऊन बसले आहेत कधींचे. त्याची गाठ घ्यायची आहे ना ? ”

राणीन त्यातील कांहीं सुदूर लाब देठाचीं पानांसहित असलेलीं फुल वेचून आपल्या सैल अबाड्यात खोचलीं. “किती वेळ झाला मुनशीबाबूला येऊन ?”

“झाले दीड-दोन तास ! त्याच्याबरोबर आणखीहि एक माणूस आहे.”

राणी घराकडं चालू लागली.

ती घरांत पुढच्या बैठकीच्या खोलींत आल्याबरोबर मुनशीबाबूनं उठून लवून नमस्कार केला आणि तो तसाच उभा राहिला. जवळच्या उच कोचावर बसून राणी त्याशीं बोल् लागली, पण मुनशीबाबूला बसण्यास तिन चुकून सांगितल नाहीं.

हा मुनशीबाबू त्याच्या पेढीचा सर्वांत जुना आणि विश्वासू कारकून. नैनीबाबूच्या हाताखालीं गेलीं पचवीस वर्ष तो पेढीवर काम करीत असल्यान पेढीच्या व्यवहाराची सूक्ष्म नि परिपूर्ण माहिती त्याला झाली होती. जुनेपणान येणारी आपलेपणाची वृत्ति आणि स्वामि-भक्ति त्याच्यात बाणली होती. नैनीबाबूच्या माग राणीलाच त्याच्या जागीं मानून तो आपल काम पूर्ववत् सचोटीन पार पाडी.

अगोदर मुनशीबाबून काल दिवसभर पेढीवर झालेल्या व्यापार-व्यवहाराचा तपशील सादर केला. मग हिशेबाच्या वह्या पुढ टाकल्या त्या नीट तपासून पाहून राणीन स्वतःची खात्री करून घेतली.

मुनशीबाबू म्हणाला, “मला आठ-पंधरा दिवस कामाला यायला व्हायच नाहीं. माझा जावई फार आजारी आहे.”

“मग ? आजारी असला तरी पेढीचं काम कसं बंद ठेवणार ?”

“बद राहणार नाहीं पेढी, मी नसलों तरी बाकीचे चालवतील.”

“मग तुमच्यावाचून पंधरा दिवस काम चालूं शकत तर नेहमीं सुद्धां नाहीं चालूं शकणार ?”

“ होय राणीजी ! सहज चालू शकेल. अस कुणीच नसत, की ज्याच्यावाचून जगव्यवहार अडून बसतील. तें मला पुर ठाऊक होत म्हणून तर नैनीबाषूच्या हाताखाली पचवीस वर्ष नौकरी केली.”

“ पूर्वी पचवीस वर्ष चागली नौकरी केली ही आता ढिलाई किंवा हलगर्जीपणा करण्याला सबब होत नाही ! ”

“ राणीजी ! आपल अन्न खातों, त्याशी बेइमान व्हायच कधी स्वप्नीहि आल नाही. आपल्या बोलण्यावरून आपला गैरसमज झालेला दिसतो. काय कसूर झाली माझी ? ”

“ मुनशीबाषू ! तुमच्या हाताखालचे इतर कारकून नि मुनीम, सारेच फार उद्दाम झालेले दिसतात. त्यांना तुमची फूस असल्या-शिवाय का ते इतके शेफारतील ? त्या तुमच्याबरोबर आलेल्या मुनीमाला आत बोलवा.”

मुनीम आत आला तो थरथरतच आला.

“ काल दोन प्रहरी पेढीवर एक म्हातारी आली होती ना ? ”

“ होय जी ! ”

“ काय म्हणाली ती ? ”

“ तिला कर्जाऊ पैसे हवे होते. मी तिला सांगितल मिळणार नाहीत. तिच्याजवळ पुरेशा किंमतीची गहाण ठेवायला वस्तु नव्हती, सरकार ! ”

“ एवढच नाही म्हणालास तू, नीट आठव.”

“ आणखीन् नाही कांहीं म्हणालो, अम्माजी ! ”

राणी आपल्या जागेवरून उठून पुढ आली. दरवाजाजवळच्या एका खुंटीवर लोंबणारा चाबूक तिने हातात घेतला नि ती पुढ म्हणाली, “ तू काय म्हणालास माझ्याबद्दल उपहासानं त्या वेळीं तें मी स्वतःच ऐकल होतं. तुझ्या मालकिणीबद्दल असलीं मुक्ताफळ उधळताना तुला कल्पना आली नसेल, की ज्या म्हातारीजवळ तूं बोलत होतास ती

दुसरी कोणी नसून खुद्द मीच, तुमची सर्वांची पेढी चालविण्याची रीत पाहण्यास आलेली तुमची मालकीणच होतें !”

त्या मुनीमाची इतकी गाळण उडाली होती भीतीन, की त्याचे पाय लटलटा कापत होते. पण त्याला फार वेळ उभा राहण्याची तसदी पडली नाही.

राणीन त्वेषान मारलेल्या चाबकाच्या फटकाऱ्याच्या वर्षावाखालीं बेशुद्ध होऊन तो निपचित खाली पडला. राणीचा कडकपणा मुनशी-बाबूला आजवर ठाऊक झाला होता, पण इतका त्वेष, कडवेपणा आणि क्रौर्य त्या इतक्या तरुण स्त्रीच्या अर्गी असेल याची त्याला आजच प्रचीति आली. राणीच्या सागण्यावरून दोन नोकरांनी त्या बेशुद्ध पडलेल्या मुनीमाला उचलून नेला. त्या शिक्षेच्या अमलबजावणीनं राणीला मोठे समाधान झाले होते. तिच्या आत्मनिष्ठ स्वभावाला तिच्या सामर्थ्याचा आणि निरंकुशत्वाचा मोठा अभिमान वाटला असावा.

मुनशीबाबूला आपली रजा मागण्याखेरीज आणखीहि एक थोडे काम होत. ते म्हणजे राणीचा तपास करित आलेल्या काहीं गृहस्थाची तिच्यापुढे रुजवात करायची होती. पण या रागाच्या प्रदर्शनानंतर तोड उघडण्याची त्याची हिंमत होत नव्हती.

“झाल ना तुमच काम आतां ?” राणीन विचारलं.

“थोडसे आहे अजून. काल नैनीबाबूच्या जुन्या ओळखीचे चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय नांवाचे चितगांवकडचे गृहस्थ आणि कप्तान कान्होजीराव नावाचे एक दर्यावर्दी आपली चौकशी करित पेढीवर आले होते. त्यांना आपली भेट घ्यायची होती म्हणून मी त्यांना आज याच सुमारास भेटण्यास यायला सांगितलं होत. मोत्याचा व्यापार करण्याचा पूर्वी नैनीबाबूंचा विचार होता. त्या वेळीं चंद्रदत्त चट्टोपाध्याय त्याच्याशी वाटाघाटी करित असत.”

हें बोलण होत आहे तों एका नोकरान बाहेर वर उल्लेखिलेले

गृहस्थ आल्याची वर्दी दिली. मुनशीबाषूला जाण्यास सागून त्या दोघांना आत आणण्यास राणीन नोकरास सांगितल.

कान्होजीरावाना त्या मोठ्या बंगल्याचं आणि त्याच्या पोरसवदा दिसणाऱ्या मालकिणीच सकौतुक आश्चर्य वाटल. सर्वसाधारण स्त्रियाच्या-पेक्षा राणी त्यांना फारच वेगळी वाटली. बसल्यावर चंद्रदत्त म्हणाले, “मी नैनीबाषूंचा फार जुना स्नेही. त्याचप्रमाण माझ्याबरोबर आलेले हे कान्होजीरावहि माझे जुने स्नेही आहेत. ते एका गलबताचे कप्तान असल्यान त्यांना मस्कतच्या आखाताकडे व इराणच्या आखाताकडे अनेकदा जाव लागत. तिथ काढल्या जाणाऱ्या मोत्याचा व्यापार सुरू करण्याची त्यांची इच्छा होती. आणलेल्या मोत्याचा व्यापार इथ एखाद्या जुन्या आणि नीट प्रस्थापित झालेल्या पेढीमार्फत करावयास हवा, म्हणून मी त्यांना तुमच्या पेढीचं नाव सुचवल.”

“होय. आमची पेढी सध्या मोत्याचा थोडा व्यापार करते. चांगल्या मोठ्या मोत्यांचा नियमितपणान पुरवठा झाला तर व्यापाराची ती बाजू वाढवण्याचा मी विचार करीन.”

बसल्या जागेवरून खिडकीतून बाहेरचा तलाव राणीला दिसत होता. तलावाच्या काटाकाठान एक व्यक्ति बगीचाच नि त्या घरा-लगतच्या तलावाचं दिसणार सुंदर दृश्य पाहत हिडत होती.

“पण नियमित पुरवठा करण्याची हमी तुम्ही घेऊ शकाल का ? कारण तुमच्या जहाजाचे मालक धाडतील तिकड तुम्हाला जाव लागणार.”

“मी माझ्या मालकीच्या जहाजाचा कप्तान आहे.” कान्होजीराव म्हणाले, “जिकडे माझी खुषी लागेल तिकडे मी जाऊ शकतो. कोणता व्यापार करावा, केव्हा करावा हें माझं मीच ठरवणारा.”

राणीच कान्होजीच्या बोलण्याकड फारस लक्ष नव्हत; तें त्या तलावाजवळ उभ्या राहिलेल्या व्यक्तीन वेधून घेतल होत. तिन

दासीला जवळ बोलावून त्या व्यक्तीला इकडे बोलावून आणण्यास सांगितल.

“क्षणभर थांबा अ,” अस म्हणत राणी दाराबाहेर गेली. “कांहीं हव आहे का तुम्हाला ?” तिने त्या व्यक्तीला विचारल.

“छे, छे; कांहीं नको. मी नुसती बागेची शोभा पाहत होतो.” हिंमत कान्होजी व चंद्रदत्त याच्याबरोबर आला होता. पण आत न येता सहज बाहेरच बगीचा पाहत हिंडत राहिला होता. राणी विधवा होती. पण विधवा असली तरी ती तरुण होती. हिंमतची ती उंची पुरी शरीरयष्टि आणि प्रसन्न तजेल चेहरा पाहून ती दिपून गेली होती. नाहीं तर दुसरे कोणी अस तिच्या बागेंत हिंडताना दिसतं तर ती वाघिणीसारखी चवताळून त्यावर ओरडली असती.

“कुणाकड आला आहात तुम्ही ? कुणी हव का ?”

“छे, छे, मी आपला नुसता आलों—माझ स्वतःच तसं कांहीं काम नव्हत—”

हिंमतचा आवाज ऐकून चंद्रदत्त एकदम बाहेर आले.

“हात्तेच्या ! याच्याशी का तुम्ही बोलत होता ? अहो, हा त्या कान्होजीरावाचा मुलगा हिंमत.”

“अस्स. मग ठीक आहे,” राणी म्हणाली, “नाहीं तर मला कळेनाच की हे कोण, नि असे का आमच्या बागेंत हिंडत आहेत ? या ना आत, या की.”

हिंमत हा कान्होजीरावांचा मुलगा आहे हें कळल्यासून राणीच्या बोलण्यात एकदम फरक पडला. नुसत्या व्यापाराबद्दल बोलणी चालणी करण्याचा रूक्षपणा नाहींसा होऊन राणी सवादात अतिशय लक्ष-पूर्वक भाग घेऊ लागली.

“तुमची स्वतःचीच चोट आहे म्हणतां. वाः ! बोटीवरून असं हिंडण्यात फारच मौज असेल. सागा पाहू मला तुमच्या बोटीबद्दल जास्त माहिती.”

कान्होजीरावांनी सायतारेच नि त्याच्या दर्यावर्दीपणाच वर्णन थोडक्यातच पण बहारदार केल. किती झाल तरी 'सायतारा' त्याची जिवाभावाची बोट होती.

राणीला ते वर्णन फारच आवडल.

चंद्रदत्तांनी फिरून मुद्दयावर सभाषण आणल. तेव्हा राणी म्हणाली, "कान्होजीराव, कष्टूल आहे मला तुमची मोत्याच्या व्यापाराची कल्पना. पण माझी एक अट आहे, मलाहि एखादी समुद्रसफर करावीशी वाटते आहे. मला जर तुमच्या बोटीवर यायला मिळाल तर आमची पेढी हा व्यापार करण्याच काम अगावर घेईल."

"हो ! त्याला काय हरकत आहे ! जरूर तुम्हाला समुद्राच्या सफरीवर घेऊन जाऊ."

कान्होजीराव आणि चंद्रदत्त आपली कल्पना साधणार या समाधानानं जायला उठले. पण ते तिघेहि जाण्यापूर्वी त्यांना सर्वांना फिरून दोन-चार दिवसांनी जेवावयास येण्याबद्दल आग्रहपूर्वक आमंत्रण देण्यास राणी विसरली नाही. येवढच नव्हे तर जिजी व मुकल याहि बोटीवर असल्याचें कळल्यावर त्यांनाहि राहावयास येण्याबद्दल कळविण्यास राणीन निश्चून बजावलं.

त्याच दिवशी सध्याकाळी राणीची म्हातारी आई तिची भेट घेण्यास आली. लग्न झाल्या दिवसापासून राणीन आपल्या आईबापाच नाव टाकल होतं. तिच म्हणण एकच, की पैशासाठीं तुम्ही मला विकलीत, तुमच्या चरितार्थाला मिळावं म्हणून माझा या वृद्ध नैनीबाभूशीं विवाह करून गळा कापलात. आता मी तुम्हाला मेलं, नि तुम्ही मला मेलाल.

राणीचा बाप एका देवळाचा पुजारी होता. त्या देवळाच जें कांहीं उत्पन्न येई त्यांतून त्याचा चरितार्थ चालत असे. पुढं बापहि मेला आणि आई कशीबशी दिवस काढीत होती. पण राणी इतकी करारी होती कीं फिरून तिन त्या माहेरच्या माणसाच नाव काढलं नाही.

म्हातारी येऊन खूप वेळ दाराशी बसली, पण राणीन लक्षच दिलं नाही. म्हातारी शेवटीं रडू लागली आणि मुलीची भेट होईपर्यंत दारातून उठणारच नाही म्हणून तिन आग्रह धरला. “मी तर काय थेरडी झाले. हितच दाराशी जाऊ दे माझा प्राण, पण मी हलायची नाही. मला तरी दुसर कोण आहे जगात ? नवरा होता तो वारला, पोटची येवढी एक मुलगी. तिच्याच घराच्या पायरीवर गेला प्राण तर निदान मला जाळतील तरी कुणी.”

नोकरचाकराना सुद्धा कीव आली, पण राणी काहीं म्हणेना. सरते-शेवटीं अगदीं खरोखरच प्राण गेला तरी भेट झाल्याशिवाय न हलण्याचा निर्धार म्हातारी सोडणार नाही अशी खात्री झाल्यावर राणीन तिला आत बोलावले.

म्हातारी म्हणाली, “मुली ! मला तुझ्याशी, अगदीं एकटीशीं बोलायचं आहे. दुसर कुणी ऐकणार नाही अशा जागीं मला ने.” आईला नक्की भ्रम झाला असावा अशी राणीची कल्पना होऊ लागली. तरी पण तिन म्हातारीच्या समाधानासाठीं तिला आंतल्या खोलीत नेले.

म्हातारी म्हणाली, “हें बघ, तुझ्याकडून काहीं एक मागायचं नाही. माझा सारा जन्म दारिद्र्यात गेला. आता पचपक्कान माझ्यापुढ ठेविलीस तरी ती माझ्या घशाखालीं उतरायची नाहीत, की शालू-पैठण्या दिव्यास तरी लाज झाकण्यासारखे शरीरहि उरले नाही. मी थेरडी मरायला घातलेली. मला तुझ्या अर्ध्या दमडीचाहि अभिलाष नाही.”

जरा दम खाऊन म्हातारी पुढं सांगू लागली, “हें पाहा, तुझ्या वडिलांची होती अठरा विश्वे गरीबी. खायला धड मिळेना, नि घरीं पाच पोर होती—तुझी वडील भावड. तेव्हा ज्याच्या घरीं भिक्षुकी होती त्या तुझ्या वडिलाच्या यजमानानीं त्यांना दिल बांधून एक कालीच देऊळ. त्याला वर्षासन लावून दिल, आणि आम्हा गरीबांच्या घरीं पैसे खेळू लागले.

“पण ती सारी सुस्थिति रक्तांत कालवलेली होती. तुझ्या वडिला-नी त्या यजमानाला कालीची शपथ घेऊन वचन दिले होते, कीं कालीला नरबली देईन. आणि बळी कुणाला घायच त्याकडे यजमान बोट दाखवी ! त्याप्रमाणे त्यांनीं सहा नरबळी दिले !

“मला प्रथम याचा पत्ताच नव्हता. पण एके दिवशीं खुद्द देवळा-तच एक माणूस मारला गेला. शिपाई येऊन चौकशी होऊ लागली. पण काय जाणे कस तें सार निभावले गेलें !

“पुढें त्या यजमानाच काय झाले, कुठे गेला तो, काहीं कळले नाहीं. पण देवळाच वर्षासन बदल पडले. पाहिल्यासारखी गरिबी आली परत आमच्या घरी, नि मग देवानच आमच्यावर शस्त्र धरलें. तुझीं पांची भावडे मेली ! तू झाल्यावरहि किती वर्षे कसबस पोट भरत होतो आम्ही. तूं मोठी झाल्यावर ठरवले आम्ही, कीं तुला कसहि करून श्रीमतींत टाकायचें. आता आम्ही दरिद्री. त्यात तुझें रूपहि यथातथाच, कुठली सोयरीक जमायची श्रीमंताशी ? आम्हीं जन्मभर दारिद्र्य भोगून पाहिले आणि त्यावरूनच ठरवले, कीं मुलीच लग्न श्रीमतीशी करू, पैशाशीं करू, मग नवरा कसाहि असो.—आणि तसाच हा नैनीचाचू जावई मिळाला !

“तुझ्या लग्नानंतर तुझे वडीलहि गेले, नि आमच्या घरच्याकडून झालेल्या सहा हत्यांचा बदला देऊन पुरेपूर भरपाई झाली ”

राणी अगदी दिड्मूढ होऊन ऐकत होती. इतका हा सारा वृत्तान्त भयकर होता. आपल्या माहेराकडची ही सर्व जुनी घटना आज तिनें प्रथमच ऐकलीन्.

“मला हें सगळें कशासाठीं ऐकवलेस ? या गोष्टी न कळत्या तर माझें कांहीं मोठे अडले असत अस नाहीं ! ”

“नसतच तुला मीं कळवले. पण दोनचार दिवसापूर्वीं एक मुलगा देवळांत आला. त्यान सांगितले कीं तुझ्या वडिलांनीं यजमानापुढे बलिदानाची शपथ घेतली त्यानंतर इतक्या वर्षांत देवीला बळी

दिला नाही. बळी दिलेल्या त्या घराण्यातील लोकानीं पळून जाऊन मागमूम लागू दिला नव्हता आम्हाला इतके दिवस. पण इतक्या वर्षांनीं तो माग लागला. त्या हत्याकांडातून एक मुलगी वाचली तिची तसबीर ही पाहा ! या बाईचीं दोन मुल एका गलबतावर आहेत. त्या गलबताच नाव आहे सायतारा नि त्या मुलाची नांव ओहत हिंमत नि दौलत. तुमच्या देवीला त्याचे बळी द्या, आणि तुमच्या घराण्याची शपथ पुरी करा ! ”

सायतारा आणि हिंमत हीं नाव ऐकल्यावर क्षणभर राणीच्याहि मनाचं पाणी झाल. तलावाच्या काठीं उभें राहून बगीचा पाहणाऱ्या त्या उमद्या तरुणाची मूर्ति तिच्या डोळ्यापुढ उभी राहिली. म्हातारीन ती तसबीर राणीच्या हातीं दिली आणि म्हातारी पुढ म्हाणाली, “मी त्याला सांगितलं, मी झालें आता मरतमढ. त्या मुलाना मारण्याऐवजी मलाच द्या देवीपुढ बळी. पण तो म्हणाला, तुमच्या-च्यान होत नाहीं तर तुमच्या मुलीला सांगा. आणि तस नाहीं झाल तर शपथ मोडल्याबद्दल तुमच्या मुलीला मिळेल ते देहान्त प्रायश्चित्त तिला घेऊ द्या.

“मुली, तुझे वडील मरताना म्हणाले होते की, हें बळी द्यायच बघन घराण्यावर पडल आहे, आणि माझ्यामाग तुम्हाला तें चालवावं लागेल. ते तोडल तर दुसरं कुणी आपल्याला देहान्त प्रायश्चित्त देईल.

“मुली ! मी सगळा जन्म काढला. आता अशी वेळ आली आहे की, माझा पुढचा पाय मृत्यूच्या दागत, तर मागचा पाय या जगांत. मला मृत्यूचं भय उरल नाहीं, तर जगातल्या कुणाच उरल नसेल हें ओघानच येत. मला भय उरलं असेल तर हेंच की, दुसऱ्यावर चुकून एखाद् वेळ माझ्या हातनं अन्याय घडायचा, तो सुद्धा घडू नये इतकी इच्छा.

“ मीं तुला हें येऊन सांगितल सार येवढ्यापुरतच, कीं कुणी तुला जिवाची भीति दाखवू लागला तर स्वतःची काळजी घेऊन, स्वसंरक्षण करण्याची तयारी असावी. पण स्वतःचा जीव वाचावा म्हणून दमदाटीला भिऊन तिसऱ्याच निरपराध व्यक्तीची नाहक हत्या करण्याच पाप करूं नकोस. दुसऱ्या कुणाचा जीव घेऊन तुला जीवदान मिळणं खर शक्यच नसतं. माणूस जन्मला तो मरणारच, त्याला जीवदान देण सृष्टीलाहि शक्य नाही तर माणसाची काय कथा ! तुझ्या जागी मी असतें, नि मला कुणी भीति दाखवली तर मी म्हणेन मला एकदाच का, तुला शक्य तर दहादासुद्धा मला मार, पण माझ्या हातन माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला सोडून आणि दुसऱ्याला अन्यायकारक कृत्य काडीमात्र घडणार नाही !

“ तू माझी मुलगी, मरताना माझ्या आयुष्यात शिकलेला एवढा घडा मी तुला आयुष्याच सार म्हणून देत आहे. त्याची किंमत तुझ्या साऱ्या धनदौलतीपेक्षाहि जास्तच भरेल.”

इतक म्हणून म्हातारी आली तितक्या झपाट्यान परत निघून गेली. तिला थांबवल असत तरी ती एक तर थांबली नसती आणि राणीलाहि तिला थांबायला सांगण्याचं भान उरल नव्हत.

१२

समुद्राच्या स्वच्छ पाण्यांत तरण्याची सवय असलेली सायतारा कलकत्त्यांत हुगळीच्या गढूळ कळकट्ट पाण्यात नागरून ठेवल्या-पासून हे बदरातले दिवस कधी एकदा सपतात ते मोठ्या औत्सुक्यानं मोजीत असावी. इतक पाणी घाणेरड दिसायच की, स्नान करून पापमुक्त होणाऱ्या लक्षावधि भाविकांचीं पाप प्रत्यक्ष पार्थिवरूपान या प्रवाहाबरोबर वाहत जात असावीत. पण पाप धुऊन टाकण्यासाठी गगेचा हा प्रवाह अनंत काल वाहत असल्यान त्या सोयीन सोकावलेले लोक नवीन पापं निर्माण करण्याच व्रतहि अखड चालू ठेवीत होते.

अशाच्यापैकीच एक पापात्मा सायतारेची शिडी उतरून बोटीच्या बाजूला उभ्या राहिलेल्या एका 'सपान'मधे जाऊन बसला.

सपानवाल्यान पागार सोडल, आणि मागचं अगडबब सुकाणू चक्राकार फिरवीत त्यानच सपान वल्हवीत नेण्यास सुरुवात केली.

सायतारेपासून हाकेच्या अतराबाहेर गेल्यावर लखीराम चांचा—म्हणजेच सपानवाल्याच्या वेष्टात आलेला माणूस—म्हणाला, “काय बनबीर ! काय खबरबात !”

“खबर आणली आहे मी बरीच, पण बात करायला निवान्त जागा हवी.”

“तिकडंच मी नेणार आहे तुला.”

वर्षानुवर्ष कलकत्ता बदरात जहाजाची ये-जा चाललेली असल्यानं कलकत्त्याच्या बदरानजीकच्या विभागात दर्या व दर्यावर्द्याच्या अनुषंगानं येणारी एक पेठ वसली होती. ‘किदरपूर’च्या गोदीभागाजवळच ही असल्यान खलाशाना मोठी सोईची असे. कलकत्ता शहर विस्तृत असल्यान लाब-रुद पसरल आहे. त्यातील इतर भाग या सब-गोलंकार पेठेपासून पुष्कळच अलिप्त राहिल्यान तिथल्या वातावरणात वैशिष्ट्यपूर्ण बंगाली झाक मारते, तर त्या उलट या किदरपूर-जवळच्या विशिष्ट वस्तीवर बदरोबदरीं आढळणारा सतरा तऱ्हेच्या लोकांच्या मिश्रणान गिचमिड झालेला गढूळ छाप उठलेला दिसतो.

रस्त्यावर हिंडताना आपल बाकी सर्व शरीर अलिप्त आणि स्वच्छ राहिल, तरी आपली पावल जशीं रस्त्यावरच्या असख्य पददलित धुळींत नि कचऱ्यात लडबडतात, तद्वत् या सर्व बदराचं होत असे. जगाला जोडणाऱ्या व्यापाराच्या समुद्रमहामार्गावर हीं बदर उभीं असल्यामुळ त्या बदरांचीं हीं पावल या बदरविभागांत गोळा होणाऱ्या कचऱ्यात नि घाणींत बरबटत. या घाणेरड्या पेठा-कड पाहून त्या बदरांची रम्यता किंवा वैभव याबद्दल कल्पना बाधण, धुळीन माखलेल्या पावलाकड पाहूनच माणसाच्या चेहऱ्याची कल्पना करण्याइतक चूक ठरेल. आता हेहि खर, कीं विविधरंगाचीं ठिगळ लावून केलेल्या वाकळीसारख्या या अजब दुनियेंत साऱ्याच बऱ्या-वाईट गोष्टीना जागा असते. त्यामुळ चागल्याप्रमाण वार्डेट, उजेडा-बरोबर आधार, पवित्रपणाबरोबर भ्रष्टाकाराचा चिखल नि देवतुल्य साधुत्वाच्या जोडीस नरकातील किड्यांसारख्या अति नीच नि अत्यंत हलक्या माणसांचा बुजबुजाट, या साऱ्याच गोष्टी आवश्यक असतात; फरक अवलघून असतो ज्याच्या त्याच्या पसंतीवर. आणि कर्मानं नि

वासनेन आपल्या सहधर्मीय गोष्टींकड जो तो आपोआप ओढला जाऊन संलग्न होतो.

लखीरामान सपान तीराच्या चिखलावर ओढून काढून पागार तीरावर खोल रोवलेल्या कळकाला बाधल. तो आणि बनबीर रस्त्यावर येऊन चालू लागले. मुख्य रस्ता सोडून एका अरुंद बोळांत ते वळले. बोळात घाण म्हणजे मी म्हणत होती. बोळाच्या नि वळणाच्या चक्रव्यूहांतून लखीराम सराइताच्या मुलभतेन रस्ता काढीत होता. आणि बनबीर त्याच्या मागोमाग जातां जाता रस्त्याच्या खाणाखुणा पाहून ठेवीत होता.

शेवटीं एका उच्च भिंतीमधल्या बंद दरवाजापाशीं ते येऊन पोंचले. दरवाजाजवळ एक लगडा भिकारी अर्धवट वाटेंत आपलीं लक्तर घेऊन लोळत होता. हे दोघे आल्यावर त्यान निजल्या-निजल्याच डोळे किलकिले करून पाहिल. लखीरामाची ओळख पटल्यावर राखण करणाऱ्या त्या भिकाऱ्यान मान हलवली आणि ठीक आहे म्हणून खूण केली. त्याच्या धोगऱ्या खोल हाकेला ओ देऊन कुणी तरी दार उघडल.

घरात गेल्यावर सुद्धा कितीक अधारी दालन नि चौक ओलाडावे लागले. शेवटीं एका चागल्या सजवलेल्या उची दिवाणखान्यात ते आले.

“बनबीर ! हा पाहिलास माझा कलकत्त्यातील अभेद्य किल्ला. इथं कुणा अनोळखी माणसाचा प्रवेश कधीं होण शक्य नाही. सुदर-बनातील आमच्या ठिकाणाइतकं, इथं आमच निर्वेध राज्य आहे. कितीहि इथ ओरडल कुणी, तरी चुकून बाहेर कुठ ऐकू जाणार नाही. आता खुशाल साग मोकळेपणान सारी इकीगत.”

सायतारेवर बनबीर येण्याच्या अगोदर गगासागराजवळ जो चांचा त्याच्याशीं बोलत उभा होता तोच हा ‘लखीराम चाचा’. हा अतिशय धाडसी, पाताळयंत्री व शूर होता. अदमान ते कलकत्ता आणि रगून या

समुद्राच्या भागात चाचेगिरी मोठ्या प्रमाणावर सुरू करण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्यासाठी त्याने बदरोबदरी आपले हस्तक नेमले होते. चाचेगिरी करण्यासाठी तशाच वृत्तीचे दर्यावर्दी त्याने निवडून ठिकठिकाणाहून जमविले होते, आणि खूप वेगाने जाणारी गलबत त्याला हवी होती. इतर व्यापारी गलबताचा पाठलाग करावयाचा किंवा सरकारी गलबत कधी पारिपत्य करण्यासाठी उद्युक्त झाली तर त्यांच्या हातावर तुरी द्यावयाच्या, यासाठी जितके जास्त सुबक नि घाटदार बाधणीचे चपळ गलबत मिळेल तितके लखीरामाला हवे होतं. 'सायतारा' जणू आपल्या इच्छेनुरूप बाधवावी इतकी योग्य होती. आता फक्त मालकीचाच प्रश्न. तो सोडवायला लखीरामाजवळ चाचेगिरीचे कसब भरपूर होतं.

बनबीरान आपण सायतारेवर कसा प्रवेश मिळविला इत्यादि वर्णन इत्थंभूत सांगितलं.

“माझा माणूस सायतारेवर शेवटी भेटला की नाही ?”

“हो ! भेटला तर. तो कप्तानाला व त्याच्या मुलाना जेवणखाण आणीत असे, नि त्याची वरकड काम करी. त्याची नि माझी त्या खुणेवरहुकूम ओळख पटल्यावर आम्ही दोघानी मिळून जहाज कलकत्यास पोचेपर्यंत अगदी बारीक लक्ष ठेवलं होतं. मी खलाशी, सारंग नि ताडेल यांच्याबरोबर राहत नि काम करीत होतो. त्याच्या पोटात शिरून मी बातमी काढी, तर तो छोकरा कप्तानावर नि मुलावर आणि त्याच्या बरोबर असलेल्या तिघां पाहण्यावर नजर ठेवी.”

“मग तुम्ही दोघानी काय हेरलं !”

“तो कप्तान अतिशय पारंगत आहे आपल्या कामात. त्याला आपल्या बोटीची खडानखडा माहिती आहे. तो असेपर्यंत स्याचं गलबत पळवण अवघड आहे ? पण सारं काम तो आपल्या मुलांवर सोपवतो, आणि त्या मुलात आहे फूट. दौलत म्हणून आहे त्याला

त्याच्या भावाच वाटत फार वैषम्य आणि सदा ते दोष भाडत असतात. बोटीवर भेद करायचा तर हेच मर्मस्थान.”

“छान ! बनवीर, तुझ्यात चाचेगिरीच कसब जन्मतःच दिसतंयु; माझ्या हाताखाली तयार व्हायला तुला वेळ लागणार नाही.”

या शाबासकीन फुशारून बनवीर पुढे सांगू लागला—

“पण या गोष्टीपेक्षाहि आणखी काही मौज आहे. त्या छोकऱ्यान हिंमत नावाचा कप्तानाचा मुलगा आहे त्याच्या खोलीतून एक तस बीर पळवली होती. ती का पळवली असं बोलण निघाल तेव्हा त्यान दाराआड उभ राहून त्याच्या पाहुण्याबाईन सांगितलेली लाबलचक हकीगत ऐकिली ती मला सुनवली. तो आणखीन् म्हणाला, अशीं जुनीं काळींबेरीं प्रकरण नेहमी ऐकून ठेवीत जा, नि मला कळवीत जा अस तुम्ही त्या सर्वांना बजाबलेल आहे.”

“बरोबर सांगितलन् त्यान. मी आहे चाचा, कुणाची लांडी-लबाडी मला ठाऊक असली म्हणजे सोईच पडत. मी त्याचा मला योग्य तो उपयोग करून घेतो.”

“आता त्या हकीगतीच्या आधारान इथ गांवात चौकशी करावी म्हणजे काही जास्ती माहिती उपलब्ध होईल अस मला वाटतं. माझी सूचना अशी आहे की— ”

लखीरामन त्याला अर्ध्या वाक्यातच थांबवून म्हटल.

“तू सूचना करण्यापूर्वीच मला ती गोष्ट सुचली आहे. इतकच नव्हे तर, त्या बाबतीत माझ्या हुकमाची अमलबजावणीहि झाली आहे. बनवीर, सूचनाच नाव काढू नको. तुम्ही कोणीहि सुचविलेल्या गोष्टीत, माझ्या नजरेतून अगोदर सुटलेल्या असतील अशा गोष्टी सापडण विरळा.”

बनवीर जरा खटू झाला. “मी सहज सुचवीत होतो.”

“छे. मला सूचनाची गरज नाही. बनवीर ! हेंहि लक्षात घे, की हुकमत माझी आहे. तुझं काम हुकमाची तामिली करण्याच आहे.”

लखीराम एकदम उसळून म्हणाला. आपल्यापेक्षा जास्त हुशारी कोणी दाखवू लागला तर त्याचा जळफळाट होई. आणि आपल्या वर्चस्वास धक्का लागू नये म्हणून कुणाचीहि पत्रास न ठेवता तो लागलीच कानउघाडणी करी. पण फिरून तो शात होऊन बनबीरला म्हणतो, “तुला चाचा व्हायच आहे ना ? मग हुकमत बिनबोभाट पाळण्याच शीक अगोदर, हुकमत गाजवायची कशी ते मग तुला आपोआप समजेल !”

लखीरामान पुकारल्यावर एक बुढा आत आला.

“या बनबीरला घेऊन जा. त्याला जेवणखाण दे आणि त्याला जरा दारूचीहि लज्जत चाखव. डोक फिरण्याइतकी नको देऊ. आणि तू बुढा असलास तरी बनबीर तरणाताठा आहे हे विसरू नको. त्याला काय हव नको पाहा. जिवाची चैन करू दे त्याला दोन दिवस. मग पुन्हा काम आहेत त्याला पुढे फार.”

बनबीर गेल्यावर लखीराम कोचावर लवडला. काही वेळ आढ्या कड पाहत विचार करीत तो पडला. त्यान त्याच्या हेराचं एक मोठे जाळं पसरल होत. त्याच्याकडून ठिकठिकाणची बातमी तो गोळा करी. आपल्या जाळ्याच्या मध्यावर बसून लाबवर पसरलेल्या त्या तंतूंत कुठे कोणत भक्ष्य गुरफटत त्याची वाट पाहणाऱ्या कोळ्यासारखा हा लखीराम चाचा दिसत होता.

लखीरामाच्या तोडावर स्मित दिसू लागल. त्यान संपानवाल्याचा वेष उतरून दुसरा साधा असा एखाद्या खलाशाचा वेष चढवला. संपानवाल्याच्या वेषान त्यान जाऊन सायंतारेची जवळून बारकाईने टेव्हाळणी केली होती. आता त्याला निराळं काम करायचं होत.

या घराचा विस्तार फारच वाकडातिकडा नि मोठा असल्यामुळे त्याला चार निरनिराळ्या रस्त्यावर तोंड होती. त्यापैकी एका रस्त्यावरच्या बाजूला दारूचा गुत्ता होता. त्यात दर्यावर्दी लोकांची नेहमी गर्दी असे. तिथे येणाऱ्या खलाशाच्या जिभा मदिरेने सैल सुटल्यावर त्यांच्या

तोंडून त्याच्या जहाजांबद्दल अघळपघळ माहिती बाहेर पडे. कोणतं जहाज कुठून आलं, त्याचा कप्तान कोण व अधिकारी कसे आहेत, कोणता माल त्यांनी आणला, कोणता नेणार, जहाज केव्हां निघणार नि कुठ कुठ जाणार, त्यावर उतारू कोण आहेत अशी सारी चर्चा चाले. गुत्ता जरी खरा लखीरामाचा असला तरी त्याची माहिती कुणालाच नसे. त्याचा एक हस्तकच मालक म्हणून तो चालवी. त्याचे आणि तिथ काम करणाऱ्या नौकराचे कान मोठे तिखट असत. सगळं ऐकून हर-एक बातमी ते लखीरामाला कळवीत.

लखीराम एका खोलीत गेला. त्यानं कोपऱ्यात जाऊन एक लाकडाची सरकती फळी बाजूला सारली आणि त्यामधून दिसणाऱ्या गुत्त्यामधें त्यान नीट न्याहाळून पाहिलं.

गुत्ता एका प्रशस्त दालनात होता. त्यामधें जागजागीं बसायला बाकं नि त्यासमोर टेबल ठेवली होती. टेबलं कळकट झाली होती. त्यांवर मदिरात्राच्या बुडाची गोल वर्तुळ नि ओघळलेल्या मदिराची वाळून एकावर एक पुट बसलेली होती. खालची फरशीसुद्धां कधीं धुतलेलीं दिसत नव्हती, तिच्यावर वारवार दारू साडे किंवा दारू अति प्यालेला एखादा खलाशी ओके. क्षिणून खुर्चीवर बसण्याइतका किंवा उभें राहण्याइतका तोल संभाळता येईनासा झाल्यावर खालच्या फरशीवरच तो बहुतेक लोळण घेई. ओढलेल्या तबाखूचा धूर तिथं सावकाश रेंगाळत राही, त्यान हवा कुंद झाली होती. दारूचा नि धुराचा वास इतर अनेक तऱ्हेच्या वासांबरोबर मिसळून तिथ एक एक चमत्कारिक घाण येत होती—घाण सवय नसलेल्याला—सराइताला बहुतेक सुगंधहि वाटत असेल. टेबलाभोंवतीं चार-पाच ठिकाणीं विभागून देशी, परदेशी दर्यावर्दी मदिरान करीत गप्पा छटीत बसलेले होते. गुत्त्याच्या एका भिंतीजवळ कपाटांची नि शेल्फांची माडणी करून त्यावर अनेक तऱ्हेच्या दारूच्या बाटल्यांची आरासच केली होती. त्याशिवाय एक आडवं पीपहि तोटी बसवून हाताशी

ठेवलेल होतं. या कपाटांच्या पुढ नि पुढच्या छातीभर उच कठडे-
वजा अर्धचद्राकृति टेबलाच्या मधल्या बोलकडीत त्या गुच्याचा मालक
म्हणून ओळखला जाणारा माणूस वावरत होता. नर्मदेत राहून
कोरड्या राहणाऱ्या गोठ्याप्रमाण त्या मदिरेच्या पाणपोईत झिंगलेल्या
गिऱ्हाइकाच्या गर्दीत हा आणि त्याचा मदतनीस मात्र परिपूर्ण
शुद्धीवर होते.

गुच्याच्या दरवाजात एक रिकशा येऊन उभी राहिली आणि
तीतून दौलत खाली उतरला. रिकशावालासुद्धा लखीरामाच्या टोळी-
पैकी असल्यानं तो धक्याजवळ रेंगाळतच होता. दौलत किनाऱ्यावर
उतरल्याबरोबर ही रिकशा जवळ मिळत असल्यानं तीत बसण ओघानच
येत होत. दौलत अपेक्षेप्रमाण बसल्यावर 'दारूचं दुकान' म्हटल्या-
बरोबर रिकशावाल्यान सरळ या लखीरामाच्या गुच्यावर त्याला आणलं.

दौलत येऊन बसून थोडा वेळ होतो न होतो तों, लखीराम
एखाद्या तिऱ्हाइताप्रमाणं रस्त्यावरच्या दारान गुच्यात शिरला नि
एका मेजार्शी बसून त्यान दारू मागवली.

मधल्या एका टेबलापाशी एक आडदांड खलाशी बसला होता.
त्यानं पुष्कळच शोकली असावी. त्याचे डोळे तारवटले होते आणि
त्यानं भाडकुदळपणा सुरू केला होता. तो दौलतच्या टेबलापाशी
जाऊन म्हणतो, "काय रे ! माझ्या टेबलावर कसा बसलास येऊन तूं ?
ऊठ-ऊठ. दुसऱ्या टेबलाशी जाऊन बस. इथ मला बसायच आहे."

दौलतनं त्याच्याकड दुर्लक्ष केल.

"ए गद्दा ! तुला ऐकू येतंय का नाही ? मी तुझ्याशी बोलतों
आहे—मी तुझा काका तुला सागतोंय ना ऊठ म्हणून ? लहान
काठ्यांनीं मोठ्याचं ऐकावं." तो टेबलावर रेलून दौलत समोर उभा
राहिला.

"का रे ! फार झाली का दारू ? सोसत नाही तर प्यावी

कशाला इतकी ? जा परत जाऊन शोप तुझ्या बोटीवर.” दौलतन सरळपणान सांगितल.

पण त्या धटिंगणाला भाडण उकरायची हुक्कीच आलेली होती. त्यानं दौलतच्या पुढचा मद्याचा पेल उचलून त्यांतल मद्य दौलतच्या चेहऱ्यावर फेकल.

गुप्त्यातील इतर लोक वळून या सुरु होणाऱ्या शेंबीकडं पाहूं लागले. अशी मारामारी पाहायला कुणाला नाही आवडत ? त्यांनीं दोघाना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात केली. “ काय रे ! तू सारा अपमान सोसणार का ? हात दाखव त्या दाखड्याला ! लोळव त्याला ! ” काहींनीं दौलतला म्हटल, तर दुसऱ्यांनीं त्या धटिंगणाला, “ का राव ! तुम्हाला भीक नाही ना घालीत तें येवढसं पोर ! थू; थू; लेका तुझ्यावर, बागड्या तरी भर हातात ! ”

दौलतची इच्छा नव्हती तरी त्याची त्या धटिंगणाशी शेंबी जुंपली. त्या धटिंगणान दौलतला उचलून मेजावर आडवा घातला, त्याला ठोसे लगावले आणि दौलतची कबक्ती भरण्याची वेळ आली. बाकीचे लोक भोंवतालीं कोडाळ करून गमत पाहत होते, त्यांना बाजूला ढकलून लखीराम आत शिरला. त्यान त्या धटिंगणाच्या खाद्याला धरून त्याला आपल्याकडे खेंचल आणि मुठीन त्याच्या नाकावर ठसतदिशीं ठोसा मारला. आश्चर्यचकित झालेल्या त्या धटिंगणाला त्यान लागलीच पाठीवर उचलून त्याचा मोघळा धप्प-दिशीं फरशीवर आपटला. आणि नंतर लाथेन त्याच्या चेहऱ्यावर, पोटांत, कुशींत इतक्या ठोकरा मारल्या, कीं बैल मरून पडावा तद्वत् तो धटिंगण बेशुद्ध होऊन निश्चेष्ट खाली पडला.

“ चागल्या अधिकारी लोकाच्या वाटे गेल्यानं काय होतं त्याचा धडा शिकूं दे या बैलाला ! ” लखीराम म्हणाला, आणि त्याच टेबलाशीं बसून ओरडला, “ थोड्या व्यायामानं माझी तहान वाढलीच आहे जास्त. आण रे आणखी थोडी दारू, ”—आणि भोंवतालच्या

स्तमित होऊन चूप बसलेल्या लोकांना उद्देशून खेकसून ओरडला,
 “काय ? आणखी कुणाची इच्छा आहे का कुस्ती करायची ?—नसली
 तर मुकाट्यान बसा की जरा !”

दौलतला मोठं हायसं झाल होतं. नाही तर आज सुरुवातीसच
 मार खाऊन पडायची वेळ आली होती. ती या माणसामुळ टळल्यानं
 उपकृत, आणखी त्याखेरीज ज्या सफाईन त्यान त्या धटिंगणाला
 जमीनदोस्त केल त्या डावपेचान दौलत चाकित झाला होता. तोहि
 तिथच खाली बसला नि म्हणाला, “खूपच मदत केलीत तुम्ही. दारू
 तुम्ही नका मागवू, तें काम माझ्याकड लागल.”

“अं: ? त्यांत काय विशेष केल मी ! मीहि दर्यावर्दी अधिकारीच
 आहे पेशानं. आपल्या एखाद्या भाईला मदत नाही करायची अड-
 चणीत तर मग काय उपयोग ? या गुंडांना मी पक्का ओळखून आहे.
 यांना उठता लाथ नि बसतां बुक्की हवी.” इतक्यांत पुढ आणून
 ठेविलेला दारूचा ग्लास डाव्या हातान उचलून लखीराम उद्गारला,
 “लेकिन यार ! अब वो बात छोड दो. चलो, हाथ मिलाव यहा.”
 आणि दौलतन उत्सुकतेन पुढं केलेला हात पकडून त्याशी हस्तांदोलन
 करून आपली गट्टी जमल्याची खात्री पटविली. त्यानतर तास कसे
 गेले हें कळल सुद्धा नाही. लखीरामासारखा बलिष्ठ दोस्त मिळाल्यान
 दौलतला जणू काही आतां कुठ भय उरलं नाही अस वाटत होत,
 आणि त्यानीं दोघानीं अगदीं चादरात साजरी केली.

शेवटीं मदिरापान थांबल तेव्हा शिंदीच्या उघड्या पिपात पडून
 भिजलेल्या गोणपाटाच्या तुकड्याप्रमाणं दौलत दारून ओथबल्या-
 सारखा झाला होता; तरी त्याला आधार देत त्याला गाडींत घालून
 सायतारेच्या शिडीपर्यंत पोंचवायला गेलेला नि त्याचा जानीदोस्त
 बनलेला लखीराम दौलतच्या बरोबरीनं दारू पिऊन सुद्धा जणू काही
 नुसत पाणीच प्याव इतक्या पूर्ण शुद्धीत नि इतक्या मजबूत सरळ
 चालीन चालत होता.

दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशीं सध्याकाळीं दौलत आपण होऊन लखीरामला भेटायला आला. थोड्या वेळांत नि दाट जानपछान करून देणार मद्यासारख दुसर माध्यम काहींच नसेल !

“ दोस्त ! आता आज दुसरा बेत. आज दारूची सुरुवात इतक्यात नाही. माझ्या मागच्या बोटीवरनं निघाल्यापासून मी तीन आठवडे कशी चैन केली त्याचा मासला तुला दाखवणार आहे.” लखीराम म्हणाला, आणि दौलतला घेऊन तो गुत्त्यांतून निघून दुसऱ्या एका घरात शिरला.

घरातल्या एका दालनात गेल्यावर एका मध्यम वयाच्या स्त्रीनं त्यांच आगतस्वागत केल. हे दालन अतिशय विलासी पद्धतीन सज-विलेल होत. खाली उंची गालिचे आणि त्यावर कोच ठेवलेली होती. उजेड मंद नि भितींवर परावर्तित होऊन आल्यान त्यात एक प्रकारचा मादकपणा उत्पन्न होत होता. भितींवर मोठमोठाले पुरुषभर उंचीचे बिलोरी आरसे होते, त्यात या दिवाणखान्यातील व्यक्तींचीं अनेक बाजून प्रतिबिंब नि पुनः प्रतिबिंबांचीं आणखी प्रतिबिंब दिसत. दारावर नि खिडक्यावर किनखापाचे भरगच्च नि पायघोळ पडदे लोंबत होते. भितीच्या अगदीं वर नि छताला लागून चोहों बाजूंनीं एक हातभर रुंदीची पट्टी होती. तिच्यावर एका विलासी राजपुत्राचे रंगढंग लजेचा यत्किंचितहि आडपडदा न ठेवता पण कौशल्यपूर्ण कुंचल्यान एका दीर्घ चित्रमालिकेन रंगविलेले होते.

दौलत बदरोबदरीं हिंडला होता, पण रंगाढगांची इतकी बेफाम सोय त्यान कुठच पाहिली नव्हती.

“ आम्हांला अगदीं सुंदर जेवण नि त्याबरोबर थोड मद्यहि हव आहे.” लखीराम त्या स्त्रीला म्हणाला, “ येवढंच नव्हे तर आमच्या सोबतीसाठींहि कुणी पाहा मिळतय का ! ” नंतर खिशांतून बचक भरून नाणीं काढून त्या स्त्रीच्या हातावर ठेवून तो म्हणाला, “ हां, आता जास्त मागू नको अं. शंभराच्या आसपास आहे त्याचा आंकडा;

थोडा जास्त किंवा कमी. सावकाश मग मोज. मी फसवीत नसतों कधी. पण माझ्याजवळ त्यापेक्षा जास्त कपर्दिकहि नाही. तेव्हा मागितलस तरी मिळणार नाही आणखी. आज विलासी बादशहा नि उद्याला भणग भिकारी ! ”

ती स्त्री लखीरामाला ओळखीत असावी. तिन मोजण्याच्या भरीस न पडता नाणीं स्वीकारलीं आणि ती तेथून गेली.

दौलतन राजपुत्राच्या विलासाच्या चित्रमालिकेची अधाशी दृष्टीन पाहणी सुरू केली, आणि ती पाहून सपते न संपते तों त्याच्या कानावर मधुर हास्याचा खळखळाट, नूपुर नि पैजणाची रुमझुम व गोड आवाजाचा किलबिलाट ऐकू आला. उंची आणि मद पण अतिशय मनोहर सुगंध दरवळल्याचा वास आला. पण जेव्हा दौलत त्या बाजूला वळला तेव्हा त्याला आपण स्वप्नात आहों कीं जागे आहों याची भ्रात पडली असावी. पाच-महा सुंदर नि नम्र गौरागना हातांत मद्याचे कलश, वाद्यें, नि खाद्यपदार्थ घेऊन आत आल्या !

जन्मून या जगात येताना त्याच्या अगावर असतील तितकींच वस्त्रे आणि मनाला वाटत असेल तितपतच लाज आतासुद्धा इतक्या तरुणपणात त्यांना वाटत असावी. त्यांनीं दौलतभोवतीं गराडा घातला. दौलत क्षणभरच बावरला आणि मग जणूं काहीं फार जुन्या परिचयाची संगत भेटावी अशा मोकळेपणान तो बोलू लागला.

एकीन विचारल, “ तुम्ही काल-परवा कां नाही आला ? ”

“ माझ्याजवळ पुरेशी माया नव्हती. ” लखीराम मध्येच म्हणाला. “ आज होती नव्हती ती सारी फुकून टाकली, नि या माझ्या मित्रालाहि आणला ओळख करून देण्यासाठी. ”

“ मग उद्याला ? ”

“ उद्याच उद्या पाहू ! मिळेल कुठल्या तरी जहाजावर मला काम- ” लखीराम, उद्गारला.

“ वाः यार ! असा आपपरभाव का ठवतोस ? माझ्या ‘सायं-तारे’वरच तुला मी घेईन. मी जाईन तिथच तू ! ” दौलतनं मोठेपणानं वचन दिल.

“ मग माझा प्रश्नच मिटला. आतां कसलीच फिकीर नाही.” लखीराम समाधानपूर्वक म्हणाला.

तें चमचमीत जेवण, नसातून सळसळत डोक्याशीं जाऊन भिडणाऱ्या जुन्या मद्याचे घोट, धुद होत जाणाऱ्या दृष्टीपुढ मोहक आविर्भाव नि अंगविक्षेप करीत नाचणाऱ्या सुगात्री, त्याच्या चेष्टेचा नि हास्याचा उत्तेजक ध्वनि, आणि बेहोष करणारा स्पर्श याच्या उसळणाऱ्या लाटावर तरगत दौलत इतका उंच हवेंत फेकला गेला होता, की तिथून मूर्खाचा स्वर्ग सारा दोन बोट, तर सुविचाराची मनोभूमि फार खालीं दूरवर राहिली होती. लखीरामान आपलं सावज पुर जाळ्यात अडकल अस पाहून काढता पाय घेतला, नि दौलत— !

जगात अचबा वाटणारे अनेक प्रकार चालतात, पण आपल्याला त्या बाजूला जायचच नाही तर कशाला तिकडे लक्ष द्या ? वाचक ! निलाजऱ्यानीं लाज सोडली, तरी आपल्या डोळ्यांवर कातडं ओढणं आपल्याच हातीं असत, नाही का ? तेंच आपण करू.

१३

राणीच्या अत्याग्रहाच्या निमंत्रणाला मान देण्यासाठी म्हणून जिजी आणि मुकुल दोघीहि राणीच्या घरी राहण्यास आल्या. आपल्या व्यापार-व्यवहाराच्या सबधांखेरीज, आपल्या घरच्या बायका-माणसाचा राणीसारख्या श्रीमंत व्यक्तीशी जास्त परिचय वाढला तर बरच, त्याचा केव्हां ना केव्हा उपयोग होईल असं दूरदर्शी धोरण चंद्र-दत्तानीं अगीकारलं होतं.

राणीच्या घरची सधनता, धान्यधुन्याची विपुलता, गाडीघोडा, गाईम्हशींचा मोठा गोठा, नि दूधदुभत्याची रेलचेल, जमीनजुमला, वस्त्राभरण नि दागिने, नोकरचाकर व कुळबिणी इत्यादि ऐश्वर्यानं जिजीचे डोळे पार दिपून गेले. पाहुण्याची बरदास्त राणीनं मोठी ऐटबाज ठेवली होती, आणि दिमतीला चाकरमाणसं दिलीं होती. बहुतेक जन्म दुसऱ्याच्या खस्ता खात काढलेल्या, नि सर्वसाधारण मध्यम स्थितीच्या कुटुंबात राहिल्यानं ऐषआरामाची चव कधीं पाह्यावयास न मिळालेल्या जिजीला या पाहुणचाराच्या ओझ्यानं अगदीं पार भिंभ केले. तिला राणीबद्दल मोठं कौतुक वाटू लागलं, तिच्याबद्दल फारच छान मत झाल्याचं जिजी असदिग्ध भाषेत बोलून दाखवू लागली. अगोदर ऐश्वर्याचा मोह पडत नाही अशा स्त्रिया

फार फारच विरळा ! आणि त्यांत जिजीसारख्या गरीबींत जन्म काढ-
लेल्या म्हाताऱ्या स्त्रियांना तर, असं ऐश्वर्य डोळ्यांन जवळून पाहण्यांत
फारच धन्यता वाटते. ऐश्वर्यवन्ताच्या ठिकाणी जणू आपणच आहों
अशी बुद्धि घरून त्या मोहमय ऐश्वर्याचा उपभोग दृष्टीनं नि कल्पनेनं
घेऊन दुधाची तहान ताकावर, येवढंच नव्हे तर पाण्यात कालवलेल्या
पिठावरसुद्धा, भागवण्याची त्याची प्रवृत्ति असते.

तरी पण तरुणींच्या उमलणाऱ्या मनांत एक मात्र अमोलिक वेळ
अशी येऊन जाते, कीं त्या वेळीं जगरहाटीच्या विषगर्भ ससर्गापासून
अलिप्त, नि अप्रबुद्ध पण पूर्ण निष्पाप असलेल्या त्यांच्या मनाची ओढ
निसर्गमुलभतेनं प्रेम आणि गुण याच्याचकडे फक्त असते. त्या वेळीं
प्रेम हेंच ध्येय, भावनाचं माहेर आणि जीविताचं सारसर्वस्व त्यांना
वाटत असतं. या आणीबाणीच्या कालांत तरुणी त्या प्रेमगुणाच्या
पूर्णतेसाठीं सार यत्नयावत् विश्व फुकून टाकण्याला तयार असते.
मठ्या पहाटे फुलं उमलतात तेव्हां त्याची पहिली ओढ स्वर्गातून
अवतरणाऱ्या दीप्तिमान् सहस्रकराकडं असते. पण ती वेळ टळून
गेल्यावर मग त्या दिवसभराच्या उरलेल्या आयुष्यात शेवटीं कोमेजून
जाण्यापूर्वी ती फुल देवपण नसलेल्या मूर्तीवर, माणुसकी नसलेल्या
माणसावर, स्त्रीच्या स्वर्गीय गुणाची विटबना करणाऱ्या वेश्येवर,
किंवा मनुष्यजन्माचा बुडबुडा आपल्या निश्चेष्टपणानंच फोडणाऱ्या
मठ्यावर वाहिलीं जातात ना ?

त्या देवतापदाला शोभणाऱ्या प्रेमाभिमुख, निर्व्याज मनःस्थितीत
या वेळीं मुकुल होती. हिंमतच्या सद्गुणांवर लुब्ध झाल्यान तिला
जगांतल्या इतर कशाचाहि मोह पडत नव्हता. राणीच्या ऐश्वर्याकडं
पाहायला तिच्या चित्ताला अवसर नव्हता. तिच सारं मन प्रेममय
झाल होत; आणि होकायंत्राची दिग्दर्शिका जितक्या अगतिकतेनं नि
निश्चयान उत्तर श्रुवाकड खेचली जाते, तितक्याच आवेगान मुकुल
हिंमतकडे आकर्षिली जात होती.

अशा तिच्या मनःस्थितीत जिजी तिला एकीकड म्हणाली,
 “मुकुल ! तुझ्यासाठी अगदीं स्थळ पण स्थळ मिळाल आहे.
 चंद्रदत्ताच्या इतक्या ओळखीपाळखी आहेत त्यामुळ चद्दिशीं त्यानीं
 तुझ्यासाठी सुंदर नवरा शोधून काढला देखील. या राणीच्यासारखा
 थाट होईल आमच्या मुकुलच्या सासरीं, आणि त्याशिवाय नवरा
 तरणाबाड आहे ती गोष्ट वेगळीच ! ”

जिजीचा सारा उत्साह पालथ्या घागरीवर पडला.

“अग, मी लग्नाबद्दलच्या गोष्टी बोलत आहे. इतका सुतकी
 चेहरा का तुझा ? ”

“कुणाच्या लग्नाबद्दलच्या ? ”

“कुणाच्या— ? कान्होजीरावाच्या नाहीं, चंद्रदत्ताच्या नाहीं,
 नि माझ्याहि नाहीं. लग्न दुसऱ्या कुणाचें ? ”

“हिंमतच कीं काय मग ? ”

“छे, तो चांगला मुलगा आहे स्वतंत्र. त्याचें पाहील तो.”

“मी सुद्धां मुलासारखीच वाढलें आहे आजवर.”

“पण तू मुलगी आहेस बाई ! तुला स्वतंत्रता नाहीं.”

“नसली तर आजपासून मी ती घेईन.”

“मुकुल ! तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ काय, मला नाहीं समजत.”

“हें बघ, सरळच सागतें तुला जिजी ! मला दुसऱ्या कुणार्शी लग्न
 करायचें नाहीं. मी हिंमतशींच लग्न करणार आहे.”

या स्पष्टवक्तेपणान जिजी क्षणभर स्तिमित झाली. मग पुन्हा ती
 म्हणते, “हें चंद्रदत्ताना सागशील का ? ”

“हो. त्यानाच काय पण साऱ्या जगाला शक्य तितक्या लवकर
 मोठयानें ओरडून सांगावेंस वाटतंय मला ! ”

“शाब्बास ! म्हणजे अगदीं नलदमयतीचा प्रकार वाटतं ? ”
 जिजी कुत्सितपणानं म्हणते, “मला वाटतं त्या गोष्टी फक्त पुराणां-
 तच असत.”

कुत्सितपणाचा तो वाग्बाण मुकुलला मुळींच लागला नाही. क्षणभरान जिजी फिरून बोलू लागली, “काय ग मुकुल ! हें सगळ केव्हां ठरल ? सफरीमधे का ? मोकळीक मिळाली तिचा छान फायदा घेतलास !”

“तस कांहीं ठरल नाही.”

“तें कस काय ? हिंमत का दौलत असा प्रश्न उभा राहिला वाटतं ?”

“दौलत ! उः ! त्याच्याशीं प्राण गेला तरी नाहीं लग्न करायची मी.”

त्याच्या बोलण्याच्या भरात दौलत तिथ येऊन उभा राहिलेला त्यांना कळला सुद्धा नाही. तो सगळ बोलण ऐकत होता. तो आता एकदम उदगारला, “छे, छे मुकुल ! लग्नासारख्या शुद्धक गोष्टी-सार्थी येवढी प्राण देण्याची भाषा कशाला ग ? आणि माझ्याबद्दल विचारशील तर तुझ्यासारख्या मूर्ख मुलीशीं लग्न करण्यासार्थी प्राण तर राहू देत, पण चार छदाम सुद्धा मी देणार नाहीं. अग, त्याच चार छदामात मला कितीक गोष्टी विकत मिळतात. हव कुणाला तें लग्न. दूध विकत मिळत असताना म्हैस बाळगायची ब्याद हवी कशाला माग !” इतक म्हणून आपल्याशींच खदखदून हसत दौलत तिथून निसटला.

राणीच्या बोलावण्यावरून सध्याकाळीं जेवायला म्हणून चंद्रदत्त, कान्होजीराव, हिंमत नि दौलत असे सर्वच राणीकडे यायचे होते. दौलतचा ओढा लखीराम चांच्यान दाखवलेल्या चैनबाजीकड लागला होता. या घरच्या वातावरणाच्या मिळमिळीत साधेपणाची त्याला शिक्षाच वाटत होती. केव्हा एकदा हें जेवण संपत नि आपली येथून सुटका होऊन, केव्हां आपल्या नवपरिचित मित्राकडं आपल्याला जायला मिळत अस दौलतला झाल होत.

जिजीला समुद्रावरच आयुध्य कसं असत याची चांगली कल्पना होती. मेघनेबरोबर ती सायतारेवर बरीच हिंडली होती. तिला त्या आयुध्याची चव पुन्हा पाहण्याची मुळीच उत्सुकता नव्हती. येवढच नव्हे तर, मुकुलनहि या दर्यावर्दी लोकांशी जन्माची गाठ बाधून घेण्याचा मूर्खपणा करूं नये अस तिला वाटू लागल होत. 'हिमत किंवा दौलतशीं तुझें लग्न झाल तर काय झाल ?' अस आपणच पूर्वी जहाजावर मुकुलला म्हटल्याच तिला आठवलं, पण ते बोलण आपल तोंडदेखल होतं अशी तिची समजूत आणि आतां—विशेषतः कलकत्याला येवढ श्रीमंत जमीनदाराचं स्थळ मिळत असतांना हिमत-दौलतमध्ये घोटाळायची बुद्धि म्हणजे तिला मूर्खपणाची परमावाधि वाटली.

जिजी एकदा कशाबद्दलहि बोलू लागली म्हणजे काय, कुठें, किती नि कुणासमोर बोलावं या सुभाषणी-पणाच्या चतुःसीमेंतून ती तेव्हांच बाहेर भरकटे. हिमतशीं लग्न करण्याची मुकुलची इच्छा आणि त्याची युक्तायुक्तता याबद्दल जिजीन मोठ्या विश्वासान राणीजवळहि खूप भाष्य केल. आणि राणीनं तर मोठ्या औत्सुक्यानं कान टवकारले. हिमतबद्दलची मुकुलची दृष्टि राणीला खूप लागली. आपल्या मनांत उत्पन्न होणाऱ्या भावनेला मुकुल प्रतिस्पर्धी होणार या गोष्टीनं राणीच्या मनात मोठ शक्य डाचूं लागल. आपण मुकुलपेक्षा नक्कीच जास्त श्रेष्ठ आहों, आपल्यामाग सपत्तीचा जोर आहे. अशा स्थितीत आपल्या मनांत भरलेली व्यक्ति मुकुलसारख्या भिरमुटल्या पोरीन आपल्या डोळ्यादेखत पळवावी म्हणजे काय ! राणीला जणूं काहीं हें एक आव्हानच होतं. राणीचा स्वभावच असा होता, कीं आव्हान म्हटलं कीं तिनं स्वीकारल नाहीं तरच नवल ! तिन तें लागलीच स्वीकारलं, इतकच नाहीं, तर तिन आपल्या कारस्थानांना त्याच क्षणी सुरुवात केली.

✽

✽

✽

चंद्रदत्त कान्होजीरावाना म्हणाले, “या मुकुलनं हिंमतशीं लग्न करायच वेड घेतल आहे डोक्यात.”

“वेड ! शहाणपण म्हणण जास्त सयुक्तिक. मी माझ्या मुलाची कशाला स्तुति करू; पण तिन हिंमतची निवड केलीन् यातच मुकुलच्या शहाणपणाची खरी परीक्षा झाली असं मला वाटत.”

चंद्रदत्ताना वाटल, आपण नि कान्होजीराव केवढेहि स्नेही असलों तरी, आपल्या अपत्याच्या प्रेमान नि अभिमानान वाद घालू लागलों तर तो काहीं चटकन् मपणार नाही. ते जरा समजावणीच्या स्वरानं म्हणाले, “हिंमत आहेच तसा लाव मुलगा. पण हें समुद्रावरचं भटकण आहे ना ! हा भटकणार बोटीबरोबर वर्षानुवर्ष, नि मुकुलनं काय एकट घरी आकाशातले तारे मोजीत बसायच !”

“तिनं राहाव समुद्रावर. माझी बायको नव्हती का राहिली ?”

“छे ! भलतच ! समुद्रावरच हें भटक आयुष्य बायकाना मानवणार नाही. स्त्रियांच्या आयुष्यातला घर हा शब्द काढून घेतलात तर त्यात जगण्यासारख फारच थोड बाकी उरेल.”

“ही झाली घरकोंबड्याची व्याख्या !” कान्होजीराव आवेशान म्हणाले, “समुद्रसंचाराच्या बाबतीत पहिल्यापासूनच तुमच्या-सारख्या भूचरानीं स्त्रियाना माग ठेवल, नि त्यामुळच खलाशाच्या जन्माच भरसमुद्रावर राहून वाळवट झाल. खलाशाच्या समुद्रावरच्या जीवनात स्त्रियांचा अणुभ त्रहि सवध येईनासा झाल्यानच, बंदरात आल्यावर दुष्काळातून उठून आलेल्या, वाखवखलेल्या क्षुधार्ताप्रमाण तो बेजबाबदार नि बेफाम बनू लागतो. दौलत कसा बेफाम झाला आहे इथ कलकत्त्यात तें मी जाणून आहे, पण मी इतकी वर्षे जहाजाचा कप्तान आहे त्यामुळ दर्यावर्षांच्यावर शिस्तीचा बडगा नि अधिकाराचं दडपण बदरातल्या त्याच्या शिमग्याच्या सणांत आणण्या-चा वेडेपणा मी करणार नाही. समुद्रावरची शिस्त वेगळी, नि इथली, किनाऱ्यावरची वेगळी.”

चद्रदत्तानीं मधें बोलण्याचा केलेला प्रयत्न निष्फळ झाला. कान्होजीराव तसेच पुढे बोलत राहिले. “ दर्यावर्षाच्या सुखसोईची जगानं कधी केली आहे पर्वा ? आम्ही तुमच्यासाठीं दूरदूरच्या देशातून तुमच्या जरूरीच्या, तशाच ऐषआरामाच्या वस्तु आणतो इतक्या हाल-अपेष्टा सोसून, पण आमच्या समुद्रावरच्या हालअपेष्टा जगाला काय ठाऊक ? तुम्ही तेवढे जिन्नस घेता कीं झाल; मग त्या खलाशाचं तुम्हाला काय सोयर-सुतक ! तुमच्या दृष्टीआड त्याची सृष्टि राहते, नि तुम्ही त्यांना विसरता. तुमच्यासारख्या भूचरानीं जवळजवळ बाळीत टाकल्यावर मग त्या खलाशानी बदरात अल्पकाल मिळेल त्या भल्याबुऱ्या सुखानं जिवाला विरगुळा उत्पन्न केला, नि तुमचे सारे नीतिनियम व रीतमात आपल्या कपड्याबरोबर गुडाळून खुटीवर अडकवली तर मग तुम्हासारख्या जमिनीवरच्या लोकांच्या नाकाला मिरच्या कां झोंबाव्या ? ”

या दिशेन कान्होजीरावाशीं वाद घालण्यात कांहीं फायदा नव्हता. तेव्हा चद्रदत्तानीं हलकेच पवित्रा बदलून म्हटल, “ वाः अगदीं रास्त. बरोबर बाजू मांडलीत. माझं येवढच म्हणण, की ही उतावळी—मुकुल मारे तयार असेल गुडघ्याला बाशिंग बाधून, पण त्या हिंमत-ची इच्छा नसली तर त्याच्या गळ्यात कशाला धोंड ?

“ छे, हिंमतची इच्छा नसली तर प्रश्नच नाही. माझा मुलाना काहीं आग्रह नाही. मीं त्यांना तयार केल आहे दर्यावर्दी म्हणून, त्याचं पहिलं कर्तव्य तें. त्याचा धर्म दर्यावर्दीपणा. मग त्याच्या लग्नाच्या बाबतीत मला चकारशब्द नाही काढायचा. ते एक लग्न करोत, बदरोबदरी एकएक बिऱ्हाड थाटोत किंवा काहींच न करोत, त्यांचं ते पाहायला पूर्ण मुखत्यार आहेत ! ”

शेवटी चद्रदत्तानीं हिंमतलाच गाठला. “ हिंमत, तुझ्यावर मुकुलचा जीव लागलाय म्हणे. तू तिला तुझ्याशीं लग्न करायची सूचना केलीस वाटत ? ”

“छे, छे ! उलट तिला इथच कुठ कलकल्यात चांगल स्थळ पाहून द्या म्हणून मी तुम्हाला सांगणार होतो, आणि तिलाहि तेंच सांगत आहे.”

“तें का म्हणून ?”

“कारण माझें तिच्यावर खरच प्रेम आहे, अन् त्यामुळच तिला जन्मभर सुख लागाव, तिच चांगल व्हाव अशी फार इच्छा आहे म्हणून.”

“हिमत ! तोंडान प्रेम नाही म्हणत, तुझ्या कृतींत नि भावांत तें आहे अस दिसल तर मुकुलचा समज तुझ तिच्यावर प्रेम आहे असा झाला तर त्यात नवल नाही. अरे ! मुली प्रेम अजमावतात तें प्रियकराच्या शब्दावरून नव्हे, तर कृतीवरून नि दृष्टीवरून. तुमच्या हृदयाचा ठाव दृष्टीतून त्यांना घेता येत असताना नुसत्या शब्दजालानं का त्याची फसवणूक होईल ?”

हिमत ऐकतच होता. चंद्रदत्तासारखा म्हातारा स्त्रीमनाचे भाव इतक्या कुशलपणानं विशद करितो याच आश्चर्य वाटलं त्याला.

“हिमत ! मी तर मुकुलचा पिता, माझ तिच्यावर फार प्रेम असणार हें तर खासच. माझ्या प्रेमाइतक मोठ तुझ प्रेम आहे का तिच्याबद्दल ?”

“हो !”

“त्याची कसोटी लावली तर टिकेल ?”

“हो. खासच !”

“मग, तुझ प्रेम तिच्यावर मुळींच नाही असं शब्दान, कृतीनं, दृष्टीन तिला तू दाखव. तिचा तसाच समज झाला पाहिजे. त्यातच तिचें हित आहे, तिच कल्याण आहे. तरच ती तुझा नाद सोडून दुसऱ्या एखाद्या स्थळाचा विचार करील. तिच कल्याणं माझ्याप्रमाणं तुझ्याहि मनात असेल आणि तुझ प्रेम तिच्यावर खरोखरच असेल

तर तें जणू काहीं नाहींच अशी मुकुलची खात्री करून तू देणं हीच तुझ्या प्रेमाची कसोटी !”

थोडा वेळ विचार करून हिंमत उद्गारला, “ ठीक आहे चद्रदत्त. माझी तयारी आहे. तिच सुस्थळीं लग्न झालं कुठ, तर तुमच्या-सारखाच मला आनंद होईल.”

चद्रदत्ताचा आवाज कृतज्ञतेनें थोडा गहिंवरला.

*

*

*

संध्याकाळच्या सुमारास राणीन ‘सायंतारा’ पाहून यायच ठरवलंन् आणि तिन हिंमतला आपल्याला दाखवण्यास चलण्याबद्दल विचारल. हिंमत अर्थात्च एकटा गेला. तीं दोघ परत आलीं तों जेवणाचा बेत तळयाजवळच्या चौथऱ्यावर राणीच्या सागण्याचरहुकूम तयार होता. तिथं सर्वजण गप्पा मारीत बसलीं होतीं. गाडींतून खाली उतरायला-हि हिंमतनं राणीला मदत केली. हिंमत नि राणी दोघाहि मोठ्यानं बोलत, मोठ्या खुषीत चौथऱ्याकड आलीं.

राणीची हिंमतशीं वादती सलग्गी मुकुलला आवडत नव्हती. हिंमतच्या बाजूनं तसं चालण्या बोलण्याचा हक्क आपला आहे; या राणीचा तर नव्हेच नव्हे, असं तिला वाटत होत. तिनं कितीदा हिंमतच्याकड पाहिल. पण त्याची नजर तिच्या नजरेला मिळतच नव्हती. प्रत्येक वेळीं हिंमत राणीकडच पाहताना तिला दिसे. आणि राणीच्या दृष्टिक्षेपात मुकुलला, ‘ का ग ! तुझं सावज मीं तुझ्या हातचं पळवलं ना ?’ असा कुत्सित गर्भितार्थ आहे असं वाटे. इतर सर्व बोलत होते; पण मुकुलच त्याकड लक्ष नव्हतं. हिंमत नि राणी यांच्यावरच तिच ध्यान केंद्रित झाल होत.

जेवताना राणी म्हणाली, “ कान्हो जीराव ! परवा मीं मला सफरी-वर नेण्याबद्दल तुमची कबुली मिळवली होती. आज मीं तुमची ‘सायंतारा’ पाहिली, आणि ती मला किती किती आवडली म्हणून सांगूं ! ”

‘सायतारे’च्या स्तुतीइतक गोड कान्होजीरावांच्या कानाला दुसरं कांहींच नव्हतं. त्याची कळी खुलली. मग राणी पुढं म्हणते, “ती पाहिल्यावर मी हिंमतला म्हटलं, मला सफरभरच काय, पण वारंवार त्या जहाजावर राहायला आवडेल. आता माझी सूचना अशी आहे, की मला तुमची सायतारा भाड्यान घ्या. तुम्हीच पूर्वीप्रमाणे कस्तान नि तुमचीच सारीं नेहमीची माणसं तुमच्या हाताखाली. फक्त मी आमच्या पेढीमार्फत माल जुळवीन, कुठ, केव्हा न्यायचा आणायचा तें ठरवीन. त्याबद्दल तुम्ही योग्य सागाल तें भाड मी उचलून देत जाईन. त्याशिवाय शेंकडा पचवीस इतका नफ्यात हिस्सा तुम्हाला मी कषूल करतें. विलायतेला नेण्यासाठी ताग, चहा, रबर, तांदूळ—सारा माल आता माझ्या पेढीमार्फत तयार आहे. काय आहे तुमचा विचार ?”

कान्होजीरावांनी गेल्या काहीं दिवसात केलेल्या चौकशीवरून व्यापाराला जरा सध्या मंदी आली होती, आणि पुरेसा माल मिळायला बरच थाबाव लागेल हें त्यांना ठाऊक होतं. अशा स्थितीत राणीनं सायंतारा भाड्यान घेण्याची केलेली सूचना फायदेशीर होती. कान्होजीरावांनी भरंदिशी विचार करून उत्तर दिलं, “ठीक आहे. केव्हापासून सायतारा भाड्यान ध्यायची तुमची इच्छा आहे ?”

राणी म्हणाली, “या क्षणापासून !”

कान्होजीरावाना राणीची ही एकधाव दोन तुकडे काम उरकायची पद्धत मोठी पसंत पडली. दर्यावर्द्यालाहि असेच चटपट निश्चय करावे लागतात.

“ठीक. मग राणीबाई ! या क्षणापासून सायंतारा भाड्यान घेतलेल्या मुदतीपर्यंत तुमच्या जवळजवळ मालकीची झाली. बर का रे हिंमत, दौलत, सायतारेची हालचाल आतां राणीबाईंच्या हुकमानं करायची. त्याचा मान मालकिणीचा आहे आतांपासून.”

राणीन मालकिणीच्या नात्यान हुकूम सोडण्यास त्याच क्षणीं सुरुवात खरोखरीच केली. “उद्यां सकाळपासून सायतारेवर माल लादायची व्यवस्था मी करवीत आहे. सात दिवसात लादण पुर होईल. आज आठादिवसा पहाटेच्या वेळीं ओहोटी सुरू झाल्याबरोबर सायंतारा मार्गस्थ व्हायला पाहिजे कप्तानसाहेब! निघण्याची तजवीज कलकत्याच्या बदराच्या अधिकाऱ्याकरवीं तुम्ही करवून ठेवा.” इतक भराभर सागून मग थोड्या विनोदान ती म्हणते, “सायतारेवर माल लादण उद्याला सुरू होईल, पण आता हे सार अन्न आपआपल्या पोटात लादण्याचा विसर बोलण्याच्या नादांत आपल्याला पडून उपयोगी नाही!”

जेवणानंतर चद्रदत्त म्हणतात, “खरच राणीबाई! या कान्होजी-रावांनीं आम्हाला चितगावकडन आपल्याबरोबर कलकत्याला आणल नि आता यांनीं सायतारा भाड्यान देऊन टाकली. आम्ही आता परत कस जायचं? आता आम्हाला परत आमच्या कर्णफुलीजवळ पोंचवून मग आपण सायतारा हवी तिकड न्या अस तुमच्याजवळ आता मला सांगितल पाहिजे.”

राणी म्हणाली, “होय चद्रदत्त, तुम्हाला पोंचवूं परत.” नि मग मुकुलजवळ चालत जाऊन तिच्या खाद्याभोवतीं हात टाकून आपुलकीचं प्रदर्शन करीत ती म्हणते, “पण एका अटीवर, की या तुमच्या सुंदर मुलीच लग्न उरकून आम्हाला निघण्यापूर्वी लाडू खाऊ घातलेत तर! या आमच्या कलकत्यांतला कोणता भाग्यवान् जमीनदार तुमचा जावई होणार याचा मी विचार करत आहे!”

सगळे हसले, पण मुकुल हसली नाही. विशेषतः त्या तसव्या मूर्खपणाच्या विनोदाला हसण्यांत हिंमतन सुद्धा सामील व्हावं हें तिला शोबल.

जेवण झाल्यावर चद्रदत्त नि कान्होजीराव निघून गेले. राणीन हिंमतशी गप्पा मारीत तळ्याच्या कांठीं फिरायला सुरुवात केली.

जिजी घरांत उठून आली आणि मुकुल बिचारी एकटी चौथऱ्यापाशी उभी होती. तिच्याशी बोलायची कुणालाच जरूर वाटत नव्हती. सगळ्या मोठ्या माणसांत तीच काय ती जणू कांहीं फारच लहान पोर ! तिच्या मनात दौलतन जातां जाता मारलेला टोमणा खुपत होता. दौलत तिला म्हणाला होता, “अग मुकुल ! मला वाटलं, तुझं लग्न व्हायचं होतं हिंमतशीं म्हणून, पण त्या आमच्या ढोंगी बंधु-राजाचं चिंत तुझ्यावरून उडून त्या नखरेल राणीच्या कच्छीं लागलंलंल दिसतयू, आणि माझ्याशीं तर प्राण गेला तरी तू लग्न करायची नाहीस म्हणालीस ? म्हणजे हिंमतहिं नाही नि दौलतहिं नाही. आता लवकरच एखादा वृद्ध जमीनदार गाठ त्या राणीच्या सूचनेप्रमाण.”

मुकुलन पुनः एकवार दौलतच्या गालावर पाच बोटां उठवलीं असती, पण तिला धीरच होईना. हिंमतला त्या अमावास्येसारख्या राणीन काबीज केल्यापासून मुकुलचा सारा आवेश कुठच्या कुठच लोपून गेला. हो, खरोखरीच तिची कुणाला जरूर नव्हती तर !

सायतारेवरच्या त्या रात्री तिला आठवल्या, ते सारे रोमांचकारी प्रसंग तिला आठवले. हिंमत त्या वेळीं आपल्याला फसवत होता का ? छे ! त्याच्या ओठांच्या स्पर्शांत किती अनन्यता होती. त्याच्या बाहूच्या विळख्यांत कपटाचा लवलेश नव्हता. त्याची नजर तिच्या नजरेला म्हणाली होती, “अग, बावनकशी सोन म्हणतात ना, तेंच हें ! लवकर लूट ते ! समुद्रमथनातनं अमृत निघालं; देवदानवाच्या झटापटींत त्यातले थोडेसे थेंब पृथ्वीवर ओघळले. मर्त्य मानवांच्या शरीराना अमर करण्याची शक्ति त्या थेबात नसली तरी, निदान त्यांच्या आत्म्यांना अमरपद देण्याची शक्ति अमृताच्या थेबानीं मानवाना दिली ! त्यालाच प्रेम म्हणतात ! ! वेडे मुली ! पी ! लवकर प्राशन कर तें ! तिन तें प्राशन केलं होतं. तिचा हिंमतवरचा विश्वासहिं अमर झाला होता. तो माझा आहे. त्याचं माझ्यावरच प्रेम आहे. अगदीं अव्याभिचारी प्रेम आहे. मी या पैजेसाठीं प्राणसुद्धां

पणाला लावीन.-पण-पण मग माझ्या डोळ्यांपुढं दिसतं त्या दृश्याची नि माझ्या मनोमन साक्षीची सागड कशी घालूं? माझ्या अधरातून माझ्या हृदयात उतरलेला त्या रात्रीचा हिंमत खरा, की या अमा-वास्येबरोबर तळ्याच्या काठी हिंडताना दिसणारा हिंमत खरा!”

मुकुलन तळ्यातल्या चद्राबिबाकडं पाहिलं. निशिगधाचा मद वास जवळूनच कुठून तरी येत होता. रातकिड्यांनी झाडांच्या गर्दीत आपली किरकिर सुरू केली होती.

तिच्या मनांत एकदम गंगासागराजवळ भेटलेल्या त्या महापुरुषाचे शब्द उमटले. त्याची अशी एकदम का आठवण झाली मला ?

जड पावलानीं आणि त्याहिपेक्षा जड अतःकरणान ती घरांत आली. तिच्या खोलीकडं निजायला जाताना राणीच्या खोलीवरन तिला जायचं होत. राणीच्या खोलीच्या दारांत उबरठ्यावर दाराजवळच्या छोट्या टेबलावरन वाऱ्याच्या झोतान उडून एक तसबीर खाली पडली होती ती मुकुलच्या पायाला लागली. तसबिरीवरच्या काचेला तडे गेले होते, पण ती फुटली नव्हती. मुकुलनं ती उचलून पाहिली. तिन ती पूर्वी पाहिली नव्हती, पण त्यांतील स्त्रीची चेहरेपट्टी तिला परिचित वाटली. छे ! हिंमतच्यासारखाच होता तो तोडवळा.

निजायच्या खोलींत येऊन मुकुलन अर्धवट गुर्गीत गेलेल्या जिजीला हलवून विचारल, “जिजी ! ही कुणाची तसबीर ग ?”

डोळे कसेबसे उघडून पाहत जिजी म्हणाली, “अऽऽ ? अग हीं तर मेघनेची तसबीर ! हिंमत दौलतच्या आईची ! तुला कुठ सापडली ?”

“कुठ नाही सापडली ! सायतारेवरन हिंमतच्या खोलींतन मी ती उचलून आणली होती मला जरा कुतूहल वाटत होत म्हणून !”

जिजीच समाधान झाल. ती निजली. मुकुलनं ती तसचीर सापडली तिथ परत नेऊन ठेवली. मग परत अथरुणावर पडल्यावर प्रहरभर ती विचारांत गडली होती. पण शेवटीं तिचा कांहीं निश्चय ठरलेला असावा. कारण त्यानंतर अगदीं स्वस्थ चित्तान ती झोर्पी गेली.

१४

सायतारा कलकत्याहून निघाली त्या वेळीं तिच्यावर अनेकांच्या निमित्तमात्र कारवाईन म्हटलं तरी, खरोखरी अटळ भवितव्य-तेनच अतिशय वैचित्र्यपूर्ण लोकांची गाठ पडली होती. त्यांचे भिन्न स्वभाव, विरोधी आकाक्षा नि वासना यामुळ गुतागुत झाली होती. जमिनीवर मोठ्या शहर गावात त्याची गाठ पडती तर इतका भडका उडाला नसता. पण या जहाजाच्या अतिशय मर्यादित नि लहानशा जगात ही वर उल्लेखिलेली दारू ठासून भरल्यामुळ होणाऱ्या स्फोटाची तीव्रता नि भयानकता हीं अमर्याद झालीं होती.

आगामी संकटाची चाहूल सगळ्यांनाच लागत नाही. पण हळुवार आणि भावनाप्रधान लोकांना त्याच्या सूक्ष्म संवेदनाग्राहक स्वभावान हें ज्ञान चटकन् होत. मुकुलला असच काहीं तरी भयंकर भवितव्य सायतारेवर नि सर्वावर लटकत आहे अस वाटू लागल होतं.

चित्तगावाहून कलकत्याला जाताना त्या छोट्या सफरीत आपण किती आनदात नि औत्सुक्यात होतो, नि आता कशा निराशापूर्ण मनःस्थितीत आहोत याच तिला नवल वाटत होत. पण त्याशिवाय दारुण संकटांची सूक्ष्म चाहूल तिला लागत होती. अधारातून जाताना

काहीं दिसत तर नसाव, पण काहीं तरी धोका आहे अशी मनात हुरहुर वाटावी तसच मुकुलला झाला होता.

कलकत्त्याला जास्त थाबावं नि मग दुसऱ्या एखाद्या जहाजानं चितगावला जावं असाहि एकदा चंद्रदत्ताचा विचार ठरत होता. पण मुकुलनं कलकत्त्याला आपण अगदीं कटाळल्यानं व कर्णफुलीकडं परत लवकर घरीं जाण्याच्या धरलेल्या हट्टान चंद्रदत्त, जिजी नि मुकुल सायतारेवरच चितगावला जाण्यासाठी आली होती.

राणीवर प्रीति जडल्याच हिंमतनं केलेल प्रदर्शन तिन पाहिल, पण विचारातीं त्यावर तिचा विश्वास बसत नव्हता. हिंमतच्या खऱ्या स्वभावाच दर्शन नि त्याच्या खऱ्या प्रेमाची ओळख तिला हिंमतच्या करपाशात असताना त्याच्या ओठानीं करून दिली होती. आणि नंतर हिंमतन कलकत्त्याला राणीच्या घरीं कितीहि नाटकी आविर्भाव केला तरी तें नाटक होत. आणि तें सुद्धा आपल्याचबद्दलच्या प्रेमान नि हितबुद्धीन प्रेरित होऊन केलेल होत, याची खूणगाठ तिन मनात बाधली होती. सायतारा आणि त्याबरोबर हिंमत सकटात पडणार तेव्हा आपण सन्निध असाव आणि आपल्याकडून शक्य तितकी मदत करावी, अशी तिची मनीषा. या साऱ्या गोष्टी तिच्या मनात विचारा-पेक्षा अतःप्रेरणेनच ठरल्या होत्या.

सायतारा कलकत्त्याहून हुगळी नदीतून बाहेर जाताना राणी आपल्या आढ्यतेखोर स्वभावाला अनुसरून बेधडक मागच्या कार्टर डेक्वर जाऊन उभी होती. सायतारा तिन भाड्यान घेतल्यामुळं सर्व-जण तिला फार आदरान वागवीत होते, तरी पण खुद्द नौकानयनात जेव्हा तिचा व्यत्यय येऊं लागला तेव्हा कुणी तरी तिला तशी सूचना करण भाग होत. नुसत्या डेक्वर ती उभी राहून शोभा पाहत किंवा काम कस चालत ते पाहत राहती, तर काहींच हरकत येण्याचा प्रश्न नव्हता, पण तिन कामांत लुडबुड करण्यास प्रारंभ केला. चाटे रूम-मधेंच जाऊन उभं राहाव, तिथल्या सामानाला, नकाशाना हात

लावावा, कामांत गुतलेल्या अधिकाऱ्याशीं भलत्या वेळींच संभाषण सुरू करावं, या लासान पायलटन विचारलं, “कप्तानसाहेब ! या बाईना खाली बसण्यास चागलीशी खोली नाही वाटत, म्हणून इथं कामाच्या जागी त्या हिंडत आहेत ?”

“दुर्लक्ष करा त्याच्याकड थोड तुम्ही—त्यानींच हें जहाज भाड्यान घेतल आहे, तेव्हा त्यांना मोकळेपणान हिंडण्याफिरण्यास मना करणं अवघड आहे.”

“त्यांना स्पष्ट सांगण अवघड वाटत म्हणून तुम्हाला तुमच जहाज धोक्यांत घालण तर नाही ना परवडणार ?”

“तें माझ मी पाहायला समर्थ आहे.” कान्होजीराव उद्गारले.

“मर्जी तुमची ! पण जोपर्यंत हुगळीतून बोट नेण्याच काम माझ्यावर तुम्ही सोपवता, तोंपर्यंत माझ्या कामात विनाकारण व्यत्यय आणलेला मला खपणार नाही.” पायलट म्हणाला.

“ठीक आहे. अरे हिंमत ! राणीबाईना तेवढी सूचना कर पाहू.” कान्होजीराव म्हणाले. अनेकदा असल अप्रिय काम स्वतः करण्यापेक्षा हाताखालच्यांकडून करवून घेण कप्तानाला सोयीच पडत. म्हणजे काम झालं तर बरच; नच झालं तर फिरून चुचकारून सारवासारव करायला त्याला मोठेपणान पुढ होता येत.

राणीला हिंमत म्हणाला, “चला आपण खालच्या डेकवर गप्पा मारीत हिंडू या. तिथं जास्त मोकळठाकळ आहे.” आणि राणीहि लागलीच गेली त्याच्याबरोबर. नाही तरी हिंमतचा सहवास जास्त मिळावा, त्याला शक्य तर आपल्या वश करवून घ्याव हा तर तिचा मूळ उद्देश !

“तुम्हाला एकट्याला अस जहाज चालविता येईल का ?” दूर धोरणान राणी विचारते.

“हो. शिडान चालणाऱ्या गलबताच्या कप्तानपदाची “Square Rigged Master's” परीक्षा मी दिलेली आहे. आणि त्याच्याहि

पुढची नौकानयनात विशेष पारगतता दर्शविणारी परीक्षाहि मी लवकरच देईन. आमचं जहाज लंडनला जर केव्हा गेल तर तिथ परीक्षा देणार आहे.”

“लंडनलाच फक्त परीक्षा होतात का ? ”

“इतरहि ठिकाणी होतात. इतर देशाच्याहि तत्सम परीक्षा आहेत, पण इंग्लंडची नाविकपरंपरा फार जुनी नि ख्यातनाम असल्यानं लंडनमधली परीक्षा दिली की त्याला जगभर मोठा मान असतो.”

“मग ती परीक्षा दिल्यावर तुम्ही निराळ्या गलबतावर नाही का जाणार ? स्वतःच्या एकट्याच्या मालकचि अस गलबत तुम्हाला असण नाही का आवडायच ? मला आवडेल बाई फार.”

“हं सायतारा आहेच की आमच.”

“पण तें कान्होजीरावाचं.”

“म्हणजे माझच ना ? ”

“छे ! दौलत नि तुम्ही दोघानाहि काही कतान नाही होता येणार सायतारेचे एकाच वेळीं. तुम्ही कतान होऊन दौलतना तुमच्या हाताखाली काम करण कस आवडेल ? तसच दौलत कतान झाले तर तुम्हाला वाटणार.”

“नाहीं राणीबाई ! मला त्यात काहीसुद्धा वाईट वाटणार नाही. दौलतच्या हाताखाली मी आनंदान काम करीन. अशा सुंदर जहाजावर दर्यावर हिंडण्यात, आनंदान काम करण्यात मला मोठी मौज वाटते. कोणत्या हुद्द्यावर, ही मला फार गौण गोष्ट वाटते.”

“भारीच अल्पसंतुष्ट दिसता तुम्ही हिंमत ! ” राणी जवळ सरकत म्हणाली. भावाबद्दल हिंमतच्या मनात असूया नसल्यान चतुप्रवेश करायला त्याच्या स्वभावातील दुसर एखादं छिद्र शोधलं पाहिजे हे राणीनं तात्काळ ताडल.

सर्वसाधारण सृष्टिनियमान पुरुषाला स्त्रीच आकर्षण वाटाव हा ठोकळ सिद्धान्त झाला. आणि त्यावरच राणीची मदर असेल कदाचित्.

पण स्त्रीजातींतहि असे काहीं नमुने असतात, की हिंमतसारख्या उमद्या नि फार मोठ्या मनाच्या तरुणाला त्याच्याबद्दल आकर्षण तर दूरच राहो, पण तिटकारा आणि त्याहि पुढवी पायरी म्हणजे किळस वाटावी.

राणीन हिंमतच्या जवळून चालताना सायतारेच्या कलण्यान आपला तोल गेला अशा आविर्भावान हिंमतच्या अगावर आपण पडल्यासारखं केल. त्या स्पर्शान राणीच्या आतुरतेत काय भर पडली असेल ती पडो, पण हिंमतच्या अगावर रोमांचाचा औषधालाहि मागमूस तिला आढळला नाही. एखाद पडलेल पीप उचलून फिरून सरळ उभ करून ठेवाव, तशा पूर्ण विकाररहित औदासीन्यान हिंमतन राणीला सावरून उभी केली. आणि राणीला त्याची जाणीव झाली. प्रेमाचा पडसाद उठला की नाही, प्रत्युत्तर मिळाल की नाही याची ओळख एखाद्या हस्तस्पर्शान किंवा दृष्टिक्षेपानहि पटू शकते, नि अवघड अप्रिय भाषणान ते सागत बसण्याचे वाचेचे श्रमाहि अनायासे वाचतात.

“ हिंमत ! मला समुद्रावर हिडायची फार हौस वाटू लागली आहे. मी परत गेल्यानंतर एखाद सुंदर जहाज किंवा कदाचित् ही सायताराच विकत घेईन.”

“ सायतारा विकत घेता येणार नाही तुम्हाला, राणीबाई ! ”

“ हिंमत ! मला अहो-जाहो म्हणू नका. त्यापेक्षा सुटसुटीत एकेरी नाव बरं. एवढ्या सफरीवर आपण एकत्र असणार, अहो-जाहोचा काय उपयोग ? ”

“ राणीबाई ! ” हिंमत पुन्हा जास्त खोचून म्हणतो, “ अहो-जाहोची मर्यादा प्रथमच पाळली म्हणजे पुढे एकेरीवर येण्याचा कटु प्रसंग उद्भवत नाही.”

“ तें असो. पण सायतारा मला का विकत घेता येणार नाही ? अशी किती किंमत पडेल या जहाजाला ? ”

“ तुम्हाला देता येणार नाही एवढी किंमत पडेल.”

“माझ्या सपत्तीची तुम्हाला कल्याणा असती तर, हिंमत तुम्ही अस म्हणण्याच धाडस केल नसत. सायतारेची किंमत केवढीहि वाढविलीत तरी त्याच्या चौपट मी देऊ शकेन !”

“हेच तर चुकत आहे. राणीबाई, पैशाच्या मोलान ज्याची किंमत होत नाही अशा अनेक गोष्टी जगात असू शकतात.”

“हें मला खर नाही वाटत. पै किंवा परार्थ याच्या मधें कुठ ना कुठ तरी बसणारी किंमत देऊन विकत घेतां येणार नाही अशी व्यक्ति किंवा वस्तु जगात कोणतीच सापडणार नाही अशी माझीहि खात्री आहे.”

यावर हिंमत खदखदून उपहासान इतका हसला, की राणीन जरा चिडून विचारल, “मला यात विनोद फारसा आढळत नाही.”

“अस पाहा राणीबाई ! तुमच्या जमिनीवरच्या सपत्ति म्हणून गणल्या जाणाऱ्या दगड, धोंडे, धातूच्या असख्य खाणी या समुद्राजवळ आहेत. रत्न रत्न म्हणतात त्या अमोल गोष्टीसुद्धा समुद्रमथनानच उपलब्ध झाल्या. पण अशा या प्रचंड संपत्तीचा धनी—हा रत्नाकर चुकून तरी त्याबद्दल बढाई मारतो का ? त्याच पाणी उथळ नसल्यान त्याला खळखळाटहि कमी आहे. समुद्रावर त्या सपत्तीची काय किंमत ? म्हणूनच समुद्रान ती सपत्ति वर न ठेवता कचरा, अडगळ, कुचकामी म्हणून तळाशीं टाकून दिली आहे ! आता या कचऱ्याची केवढी रास ओतली म्हणजे सायतारा नि अशा अनेक गोष्टी मिळतील म्हणून तुम्ही विचारल. —तर मग हसू नको तर काय करू ?”

“हिंमत !” राणी रागान म्हणाली, “तुमच भाषण उपमर्दकारक वाटत मला. माझी मैत्री तुम्हाला वाढवू दिली त्याचा अर्थ तुम्ही आपली पायरी सोडावी असा नाही. मी या बोटीची मालकीण आहे.”

“राणीबाई ! बोट भाडयान तुम्हांला सफरभर दिली आहे इतकच ! —मालकीहक्काचा प्रश्न कशाला ?”

“प्रश्न कशाला ! मला त्याची शहानिशा एकदा करून घेतलीच पाहिजे कान्होजीरावाकडून. आणि गोष्ट निघालीच तेव्हा आत्ताच मी कान्होजीरावाना जाऊन विचारतें.” अस म्हणून राणी परत कार्टर डेक्कडे जाऊ लागली.

“राणीबाई !” हिंमत म्हणाला, “आत्ता कार्टर डेक्वर जाण्यात अथे नाही. कार्टर डेक्वर आत्ता कुणाला येऊ देऊ नका म्हणून कप्तान-साहेबाचा हुकूम आहे. हुगळीचा पायलट त्याच काम संपल्यान परत जाण्याची वेळ आहे, त्यामुळ कप्तानसाहेब पायलटचा निरोप घेण्यात नि बोटीचा पुढचा मार्ग ठरवण्यात व्यग्र असणार. तेव्हा त्यांना आत्ता मुळीच फुरसत असणार नाही.”

“हिंमत ! तुम्ही प्रथम आमच्या घरी आला त्या वेळीं तुमच्यांत जास्त स्त्रीदाक्षिण्य असेल अशी माझी कल्पना होती. त्या वेळच्या नि नंतरच्या बोलण्या-चालण्यावरून तुम्हाला इतकं फटकून नि माणूसघाणेपणान वागता येत अस मुळीच वाटल नाही. केवळ मैत्री-खातर नि आपुलकीच्या भावनेसाठी मी इथवर गप्प होतें. पण आता मी सांगते तें लक्षात ठेवा, की त्या भावनाना थारा नसला तर मला हुकमत कशी गाजवावी, नि पायातील वहाण पायात कशी ठेवावी हे छान कळत. ही सायतारा मी पैसे मोजून कान्होजीरावाकडून एका सफरीसाठी भाड्यान घेतली आहे. ती कोणत्या मार्गान, केव्हा, कुठं जाणार हे सांगणारी मी आहे. जहाजाचे कप्तान या नात्यान कान्होजीरावाची हुकमत असली, तरी त्याच्या हाताखालचे सटरफटर अधिकारी माझ्या विजगणतींत ठेवण्याची मला जरूर दिसत नाही. कान्होजीराव हे कप्तान म्हणून मला जबाबदार आहेत, आणि काहीं थोड्या शिस्तीपुरती मी फक्त त्यांनाच जबाबदार आहे. या जहाजावर माझा प्रवेश आहे कुठ नि कुठ नाही हे, आणि मला अडवण्याची कुणाची प्राज्ञा लागून गेली आहे तें, माझ मी पाहीन.” इतक बोलून फणकाच्यान राणी सरळ कार्टर डेक्वर जाऊन हजर झाली.

राणीला सडेतोडपणें आपण बोललें खरे, पण तिला खिजवण्यात सुज्ञपणा नाहीं अशा विचारान हिंमत गप्प राहिला.

हुगळीचा पायलट परत जाण्यासाठीं सायतारा थाबली त्या वेळीं तिन्हीसांजा झाल्या होत्या. ‘पायलट कटर’ सायतारेजवळ येऊन पायलट होडीत बसून पायलट ब्रिगकडे परत रवाना होईपर्यंत आजू-बाजूच्या मच्छीमाराच्या होडग्यानी सायतारेजवळ येऊन जाता जाता थोडी विक्री केली. सफरीच्या सुरुवातीच्या रात्री जेवणाला ताजे ताजे मासे घेण्याचा मोह अनिवार होता. पायलटन कान्होजीरावाना ‘शुभास्ते पथानः सन्तु’ किंवा ‘पुनरागमनाय च’ या अर्थी इंग्रजी-मधे शुभेच्छा प्रदर्शित करून त्याशीं हस्तादोलन करून त्याचा निरोप घेतला. मच्छीमाऱ्याच्या जवळ आलेल्या होडग्यानी आपली छोटीं त्रिकोनी शिड झराझरा उभवून सायतारेचा मार्ग मोकळा केला. याच वेळी सूर्यास्त झाल्यान कसाबान उजव्याडाव्या बाजूचे हिरवे ताबडे दिवे लावले. वर फडकणारीं सारी निशाण उतरवून गुडाळून टेवलीं.

सर्व शिड उभारून ठीकठाक केल्यावर आणि सायतारा योग्य दिशेवर लावल्यावर रातपाळींचे लोक आपापल्या कामावर रुजू झाले, आणि बाकीच्यानी स्वयंपाकघराकडे आपला मोर्चा वळवला.

अधार झराझर पडला. अगोदर जेवण करून दौलतला हिंमतन डेकवरच्या ड्यूटीवरून मोकळ केल. त्याच वेळीं राणी मागच्या कठड्यावर रेलून बेफिकीरपणान आणि तिच्या नेहमीच्या ऐटनि उभी होती. हिंमत वर आल्यावर दौलत त्याला म्हणतो, “काय रे हिंमत, राणीबाईना क्वार्टर डेक्वर न येण्याची सूचना तू कशी काय केलीस?”

“कामाच्या वेळी क्वार्टर डेक शक्य तेवढ मोकळ असाव, एवढाच माझ्या सागण्याचा उद्देश होता.” इतक्यात राणी तावातावान पुढ येऊन म्हणते, “पण क्वार्टर डेक् नेहमींच इतक मनुष्यराहित ठेवण्याची खबरदारी हिंमत, तुम्ही स्वतः घेतां अस लोकांच्या सागण्यावरून दिसत नाहीं.”

“ म्हणजे काय ? ”

“ म्हणजे अस की, मुकुलसारख्या मुलीच्या रात्री अपरात्री कार्टर डेक्वर असण्याने जर तुमच्या नौकानयनाला व्यत्यय येऊ शकत नाही तर माझ्या येण्याने तरी तो कसा संभवेल ? का तुमच्या मते मुकुलला आणि मला निरनिराळे नियम लागू आहेत ?

हा पूर्वीचा उल्लेख राणीने केल्याबरोबर हिंमत सतापला. दौलत-खेरीज दुसऱ्या कुणाचाच हा चहाडखोरपणा नव्हता. “ कुणी सांगितले तुम्हाला हे ? ” हिंमत चिडून म्हणाला.

“ त्याच्याशी तुम्हाला काय करायचे आहे ? कुणीही भुतान ती बातमी सांगितली असेल. मुद्दा एवढाच की, ती खरी आहे की नाही. आणि तुमच्या चिडलेल्या मुद्रेवरून त्याबद्दल माझ्या मनात शका असली तरी आता ती उरली नाही.”

हे सगळं भाषण होईतों दौलत तेथून केव्हाच पसार झाला होता. इतक्यांत सध्याकाळच्या भोजनाची वर्दी मिळाली, आणि शिडी उतरून खाली जाता जाता मार्गे वळून राणीने हिंमतला म्हटले, “ हिंमत ! तुम्ही मघाशी मला बरच उपदेशांमृत पाजण्याचा आव आणला होतात. आता मीहि तुम्हाला एखादी सूचना केली तर तुम्ही नाक मुरडण्याचं कारण नाही. ती सूचना हीच की, मी भाड्याने घेतलेल्या या सायतारेवर शिस्तीचा करडा अमल कप्तानसाहेबाच्याकडून चालविला जातो की नाही हे पाहण्यासाठी आता मीच खुद्द इथ आहे. तुमच्या प्रेमलीलाना नौकानयनात वाव मिळणार नाही. हलगर्जीपणा किंवा कामात कुचराई करणाऱ्या कुणालाहि त्याच्या लहानथोर अधिकारपदाची पत्रास न बाळगता कडक शासन केलं जाईल. तसच तुमच्या अति वळवळणाऱ्या जिभेला तुम्ही लगाम घातला तर बर, नाही तर माझा अपमान करणाऱ्याच्या धडावर त्याच शिर फार दिवस राहू शकत नाही हे मी तुम्हांला निश्चून बजावते.”

हे सारे उद्गार आणि धमक्या त्या तरुण स्त्रीच्या तोंडून बाहेर पडताना ऐकून हिमंतला मय नाही, तरी अत्यंत अचंबा वाटल्या- शिवाय राहिला नाही.

भंडाऱ्यान सैपाकघरातली आवरासावर करून ड्यूटीवर असलेल्या सुकाण्याच जेवण ताटात बाजूला काढून झाकून ठेवले होते, आणि तो बाहेर डेकवर बसून हुक्का पीत होता. त्याच दिवसाच काम संपले होते, थोड्या वेळान थंड हवा खाऊन मग झोपण्यास जाण्याचा त्याचा इरादा होता.

त्याच्या हुक्का पिण्याच्या तर्जात कोणी तरी दुसऱ्या दारान सैपाक- घरात शिरल्याचं त्याला समजले नाही. थोड्या वेळानं माडी खळखळत खाली आपटल्याचा ध्वनि आला तेव्हा तो उठला. “काय शिंचा माजराचा उपद्रव आहे! जरा स्वस्थ बसाव म्हणजे तर याच्या उदराच्या शिकारीन उच्छाद माडतात.” त्यान शुकशुक करीत सैपाकघरात डोकावून पाहिले. माजर तिथं नव्हते. बहुतेक पळाले असावे, त्यान विचार केला.

सावळ्यानं सुकाण धरण्याची पाळी संपल्यावर सैपाकघरात येऊन मोठ्या अधीरपणे आपली झाकलेली थाळी उचलली आणि डेकवर येऊन सैपाक्याच्याजवळ ती ठेवली. हात धुता धुता त्यान विचारलं, “का भंडारी! काय आहे आज खायला?”

“राजाचा बेत आहे आज. ताज्या माशाची आमटी नि जिरासाल तादळाचा मोकळा भात आहे.”

“छान!” सावळ्या मांड ठोकून, जिभळ्या चाटीत म्हणाला. पुढ्यांत आढलेले अन्नाचं ताट, आणि चरचरून लागलेली भूक अशा स्थितीत केवळ्या अपेक्षेन त्यान ताटावरचं झाकण काढले, आणि त्याच्या तोंडून जवळजवळ दुःखोद्गारच निघाला. ताटात काहीच नसून तें कुणी तरी चाटूनपुसून साफ केले होते. हा भंडाऱ्याचाच काही तरी फाजीलपणा आहे असं वाटून, त्याला तडाखा द्यायला

सावळ्या उठला आणि म्हणतो, “अन्न कुठ आहे ? असली कसली चेष्टा करतोस ?”

भडारी बसल्या जागेवरूनच म्हणतो, “अस कस होईल ? मी माझ्याच हातान ताट भरून ठेवेल होत.”

“मग कोणी ते तुझ्या बापान खाल्ले ?”

“माझा किव। तुझा दोघाचाहि बाप खायला आलेला मी पाहिला नाही, पण मी हातान अन्न ठेवेल एवढे मात्र खर.”

इतक्यात सावळ्यान एकदम बिचकल्यासारखे करून भडाऱ्याचा हात घट्ट धरला आणि आपल्या हातान खूण करीत त्यान भडाऱ्याचे चित्त बोटीच्या पुढच्या भागाकडे वेधलं. त्या दोघाचे बाचाबाचीचे शब्द त्याच्या तोडातच विरले होते.

त्या अतिशय अधुक उजेडात काही तरी काळी आकृति ढागा टाकीत नाळेजवळच्या कठड्याजवळ गेली आणि कठड्यावरून पाय टाकून पलीकडे जहाजाच्या बाहेरच्या बाजूकडे उतरत एकदम दिसेनाशी झाली. सावळ्या आणि भडारी उभे होते तिथून तर ती आकृति बोटीवरून निघून समुद्रातच गेल्याप्रमाणे दिसली. अस बोटीवरच कोणीच माणूस चालत्या सायतारेवरून बाहेरच्या समुद्रात जाण शक्य नव्हत.

त्या दोघांनीहि एकदमच सहजपणे ‘रामनाम’ घेतलं. ते कोण असावं याबद्दल चर्चा त्यांनी उघडपणे केली नाही. पण त्यांनी एकाकडे पाहिल त्यात एकच भयसूचक अर्थ होता.

शिडान चालणाऱ्या गलबताच्या या काळात अधश्रद्धा, भुताखेताबद्दलच्या दृढ समजुती खलशात फार मोठ्या प्रमाणावर रुजलेल्या होत्या. आणि या सायतारेच्या सफरीच्या पहिल्याच सध्याकाळी दिसलेल्या त्या पिशाचाकृतींनी त्याच्या तोंडच पाणीच पळालं. आणखी पाच-दहा मिनिटाच्या आत साऱ्या खलाशी मडळीत—त्यातच लखीराम नि बनबीर जमा होते—या भूतचेष्टेची बातमी प्रसृत झाली आणि

कितीकानीं तोंड वाकडीं करून, 'शेण खाल्ल नि या बोटीवर आलों' असे उद्गार काढले.

मध्यरात्री घटेच्या ठोक्यावर हिंमत डेक्वर हजर झाला; आणि विशेष न बोलता दौलत काम त्याच्या हवालीं करून खाली गेला. हिंमतन दौलतच्या चहाडखोरपणाबद्दल अवाक्षर काढलं नाहीं.

हिंमत येऊन इकडे तिकडे पाहतो न पाहतो तोंच चंद्रदत्त चट्टो-पाध्याय वर डेक्वर घाबऱ्या घाबऱ्या आले, आणि हिंमतला म्हणतात, "हिंमत ! कुणी तरी माझ्या खोलींत येऊन आत्ता गेल नि मला अचानक जाग आली. कोण आल तें मला ओळखल नाहीं, पण माझ्या मनात चलबिचल झाल्याखेरीज राहिली नाहीं. मी इथ वर क्षणभर उभा राहतों. तू चटकन् खालीं डेक्वर हिंझून एकदा खात्री करून घे म्हणजे माझ्या जिवाला जरा स्वस्थ वाटेल. नाही तर अगोदरच या बोट लागण्यान मला अस्वस्थ वाटत आहे नि त्यात मनावर हें दडपण राहिल तर मला झोपच यायची नाही."

"बर आहे." म्हणून हिंमत लागलीच शोध घ्यायला गेला. चंद्रदत्त हिंमतच्या जागीं कठड्यावर रेलून उभे होते. त्याच्या तोंडून एक किकाळी ऐकू आली, आणि दुसऱ्या क्षणी ते कपाळ फुटून डेक्वर आपटले.

"अरे फसल ! हा तर त्या सुंदर पोरीचा थेरडा बाप, नि तो हिंमत वाचला." इतक म्हणत त्या व्यक्तीनं चंद्रदत्ताचा देह कठड्यावरून समुद्रात टाकला. थोडा आवाज झाला तो जहाजाच्या करकरींत नि पाण्याच्या खळखळाटात विरून गेला. सायतारा वेगान मार्ग आक्रमीतच होती.

हिंमत परत आला व त्यान चंद्रदत्ताना खूप हाका मारल्या. पण चंद्रदत्त केव्हाच समुद्राच्या तळाशी पोचले होते !

१५

कांही तरी दगाफटका झाला असावा अशा समजुतीन हिंमतन खुद्द कान्होजीरावाना बोलावून आणाविल होते. कान्होजीरावानी शातपणान जितका शोध करण शक्य होता तितका करविला. खुद्द सायताराच परत फिरवून ज्या सुमारास हा प्रसंग घडला त्या वेळच्या तिच्या जागेच्या आसपास त्यांनी नेववली. छोट होडग उतरवून आसपासच्या पाण्यात वल्हवत बुडून पाहिल. इतकच नव्हे तर, दिवस उगवल्यावर सर्व उजेडात पाहता याव म्हणून दुसरे दिवशी सकाळपर्यंत पुढ जाण तहकूब केल. पण त्या सगळ्यात काहीसुद्धा निष्पन्न झाल नाही. सायतारेवरन चंद्रदत्त किंचित्सुद्धा मागमूस मार्गे न राहता नाहीसे झाले होते. पुराव्याच्या अभावी चौकशी तरी काय करायची नि कुणाला गुन्हेगार ठरवायचं. त्याखेरीज असाहि एक सभव कुणी सुचवला तर त्याला अगदीं बिनतोड उत्तर देता येणं शक्य नव्हतं. तो हा की, चंद्रदत्तांनी आपण होऊनच आत्महत्या कशावरून केली नाही? त्यांची तशीच काही खासगी कारणं असलीं तर तीं लोकांना कशी कळणार? शिवाय हें सर्व डोळ्यांनी पाहणारा कुणीच नव्हता. मग दुसऱ्या कुणी चंद्रदत्ताना पाण्यात ढकललं—टाकल किंवा तोल

जाऊन ते अपघातान पडले—का त्यांनीं जाणूनबुजून उडी मारून देहत्याग केला हे कळण्याला मार्ग काय होता ?

या मृत्यून, अगोदरच पिशाचाच्या अस्तित्वानं गोंधळलेली खलाशी मडळी जास्तच बिचकली. कुणीहि मन मोकळेपणान हसेना, बोलेना. चंद्रदत्ताच्या अदृश्य होण्यान सर्वांच्या मनात भीतीची अढी बसलेली. विशेषतः रात्र पडल्यावर जो तो अतिशय सावधगिरीन नि अगदीं जरूरच पडली तर हिंझू लागला. नाहीं तर सर्वांच्या सोबतीत गपचूप का होईना बसलेल बर !

इकड सायतारेच्या मागच्या भागी राहणाऱ्या वरिष्ठ मडळींत तर जास्तच परिणाम झाला होता. जिजी आपल्याकडून मुकुलचं खूप सात्वन करीत होती; आणि त्याला राणीन तोंडान खूपच जोराची साथ चालवली होती. तिन हिंमतला दिलेली धमकी आणि त्याच्या लगोलग हिंमतच्यावर झालेला पण योगायोगान चुकून चंद्रदत्ताच्या गळ्याशीं आलेला हा प्रसंग याचा अन्योन्यसंबध, तें धमकीवजा भावण ऐकणाऱ्याच्या मनात आत्याशिवाय राहणार नाही ही गोष्ट राणीच्या मनात डाचत होती. त्यावर पाघरून घालण्यासाठीं मुकुलच्या-बद्दल सहानुभूति दाखवण, तिच्या सात्वनपर एकाऐवजीं चार वाक्य सारखीं बोलण; तिला विचारपूस करून हव-नको तें विचारण इत्यादि गोष्टींनीं आपल्याला मुकुलबद्दल केवढा प्रेमाचा कळवळा आहे त्याच राणी बेमालूम प्रदर्शन करी. आणि त्या सोगाला जिजी व बहुतेकजण फसलींसुद्धा. मुकुल फसली नव्हती, पण तिच तोडच दुःखान मिटल होत, नि राणीचा हा पूतनामावशीचा पान्हा मुद्दाम उघड करण्या-इतकी उत्सुकता आणि जरूर तिला वाटत नव्हती. ती उदासपणें बसून राही. तिच्या डोळ्याला अजून पाणीच आल नव्हतं, इतकं तिच मन अतिदुःखान कोदल होत.

हिंमत मुकुलच्या खोलीत आला नि तिच्या शेजारीं बसला. त्यान तोंडातन चकारशब्द काढला नाहीं, की मुकुलहि काहीं म्हणाली नाहीं.

हिंमतन तिच्या पाठीवर ठेवलेला हात, तिचा आपल्या दुसऱ्या हातान धरलेला हात आणि पूर्ण मौन, येवढ्याच गोष्टींनी तो तिच सात्वन करीत होता. तिच्याबद्दलच गाढ प्रेम नि सहानुभूति व्यक्त करण्याची ही अति साधी रीत होती, पण तीच शेवटी प्रभावी ठरली. दुःखाच्या पहिल्या आघातासरशीं हृदयाच पाणी पाणी होतं, मग त्याच्या अतीव-तेची आणि दुर्निवारतेची जाणीव होऊन अनेकदा हृदय गोठत-थिजत. अशा वेळी शब्दजजाळान किंवा वेदान्ताच्या गोष्टी सागूनहि जें काम होण अशक्य तें प्रेमाच्या मद आचेन होत. अगदी मूकपणान तीं दोघ बसून राहिली होती. शेवटी हळूहळू मुकुलच्या दृष्टीतील शून्यता जात जात तीमध्ये स्निग्धता दिसू लागली. हळूच तिच्या डोळ्यात पाणी जमू लागल. तिन शेजारी बसलेल्या हिंमतच्या माडीवर डोक टेकल आणि इतका वेळ गोठलेली दुःखगगा वितळून तिच्या डोळ्या-वाटे वाहू लागून तिच्या अतःकरणाला हलक होण्यास वाव मिळाला.

त्या दोघाच्यामधें गेल्या काहीं दिवसात पडलेलं अंतर या प्रसंगान एकदम नाहीस झाल. स्वऱ्या प्रीतीची हीच तऱ्हा असते. सुस्थितीमधें आपल्या प्रिय व्यक्तीशी कलहाची वरपागी चाललेली आधळीकोशिबीर नि पाठशिवणी, सकटाच्या आगमनाच्या चाहुली-बरोबर बद पडून, प्रेम करणाऱ्या व्यक्ति एकदम एकत्र येऊन एक-जुटीन पुढ सरसावतात, नि दुसऱ्याकरिता स्वार्थत्यागाची कुरवडी जास्ती कोण करत यामधेंच त्याची अहमहमिका लागते. मग वाटत मनाला, कीं दोन मनाना प्रीतीच्या प्रयोगशाळेंत विरघळवून एकजीव करायला दुःखाच्या जालीम तेजाबाची योजना त्या मोठ्या शास्त्रज्ञान केली असावी !

तिच मन हलक झाल्यावर तिन डोक वर उचललं नि ती म्हणाली, “कान्होजीरावांना माझ्याकरिता येवढ सागाल का तुम्ही, — कीं मला सध्याच कर्णफुलीकड जाववत नाही. घरीं गेल्यान तर वडिलाची पदोपदीं फार आठवण होईल—त्यापेक्षा सायतारा चितगावला

नेण्याऐवजी तिच्या सफरीवरच्या पुढच्या ठिकाणी जाऊ लागाव. त्यांनी परवानगी दिली तर एवढी सफर मी सायतारेवरच राहीन.”

हिंमत उठला. बसलेल्या मुकुलच वर उभवलेल करुणमुख त्यान आपल्या छातीशी क्षणभर धरल, तिच्या केसावरून कुरवाळीत आपला हात फिरविला, नि “ हु ” म्हणून तो तिथून गेला.

मुकुलची मागणी इतकी साधी होती, की कान्होजीरावांनी तात्काळ हो म्हटल. हिंमतन सायतारा चितगावच्या दिशेकडून बाजूला बळवून नव्या बदललेल्या मार्गावर आणवली.

राणीच्या मनात तिच्या बापाच्या क्रूर नि मुर्दाड स्वभावाची झाक पूर्णांशान उतरली असली पाहिजे. कारण चंद्रदत्ताच्या मृत्यून तिच्या मनात यत्किंचितहि चलबिचल झाली नव्हती. तिचे बेत, तिच्या महत्त्वाकांक्षा तिच्या मनात अगदी निर्वेधपणे शिजत होत्या.

दौलतला दारूची आवड आहे हे कळल्यावर त्याला गप्पा मारण्यास आपल्या खोर्लीत आणून त्याच्यापुढ मद्य ठेवण्यास तिन प्रारंभ केला. जहाजावर असताना मद्याला कोणीहि स्पर्श करावयाचा नाही या कान्होजीरावांच्या दडकाला हलके हलके बगल मिळाली. दौलतची मद्यासक्ति नि विषयासक्ति या दोन वाद्यांच्या लगामान राणीन दौलतला हा-हा म्हणता काढून आणला.

हिंमतची अभिलाषा राणीन मनांत बाळगली होती. तिच्या निर-कुश स्वभावाला इच्छा मनात उत्पन्न होण नि त्या इच्छेची लागलीच पूर्ति होण यामधे आजवर अंतरच उरल नव्हत. तिचा उतावळा तडका-फडकी स्वभाव नि पैशाच अमूप पाठबळ यामुळ, तिला अतृप्त इच्छा म्हणजे काय तेच कळनास झाल होत. ती चढाई नेटान करी; आणि मार्गातून अडचणी बाजूला सरत. पण आता प्रथमच तिच्या सर्वग्राही-पणाला बाध पडला होता. हिंमतन केलेल्या उपहासान नि धिक्कारानं तिच्या अगाची लाही लाही झाली होती. आणि प्रत्येक दिवसा-दिवसान हा भडका वाढतच होता.

हिंमतन माझा धिक्कार करावा. त्या अकलदाढ न फुटलेल्या पोरान माझी हेटाळणी करावी. सायतारा नि आपली प्रीत या पैशानं विकत मिळणाऱ्या वस्तु नव्हेत अस ध्वनित करून माझा पाणउतारा करावा !

समजा, ही संपत्ति मला न मिळती—माझं नैनीबाबूशी लग्न झालं नसत— तर आमच्या दरिद्री कुळातल्या देवळाची झाडलोट करीत मी बसलं असते. सायतारा मी भाड्यान घेऊ शकले नसते— पण मग आमच्या कुलधर्माच्या शपथेवरहुकूम याच हिंमत नि दौलतला यम-सदनाची वाट दाखवण्याच काम माझ्यावर पडलं असत. खरोखरी आईच्या त्या दिवशीच्या सागण्यावरून तर, ती माझी जबाबदारी अजूनहि आहे, असा तिला निरोप कळल्याच ती म्हणाली. वास्तविक ती प्रतिज्ञा पुरी न करण्यान मी माझाच जीव धोक्यात घालीत आहे. त्यात आणखी भर म्हणून माझ्या भाड्याच्या पैशावर याची सायतारा चालणार नि या काट्याचीं पोट भरणार, आणि या गोष्टीची—माझ्या त्याच्यासाठी केलेल्या आत्मवचनेची परतफेड होते कशी ? तर हा बोलघेवडा हिंमत मला उटावरून शहाणपण शिकवण्याच्या भरीस पडतो.

आई म्हणाली नाहक हत्या करू नको. बोलून चालून ती दुसऱ्या घरची ! तिच्यात माझ्या वडिलांच्या कुळातला पीळ कसा असणार ? पण मला तर त्या कल्पनेन किचित्सुद्धा अस्वस्थ वाटत नाही. हत्या करण्यातहि मौज आहे. कोबडी, बकरीं केकाटताना एका घावात त्याची ती हास्यास्पद धडपड संपविण्यात मला काहीच विचित्र वाटलं नाही—दुर्गापूजेच्या शेवटी गेल्या वर्षी तर मी स्वहस्तान तो भरभक्कम रेडा मारला. त्याच धडावेगळ झालेल शिर, वाहणार रक्त, सफाईनं घाव घालतांना पात्याच्या तीक्ष्ण धारेपुढ थोडीशी नाखुषी नि अल्प प्रतिकार करीत कापल जाणार तें मृदु मास—महिषासुर-मर्दिनीच नररुडमालाधारी, खड्गधारी रौद्र स्वरूप—कोण म्हणतं

हत्येत आनंद नाही ! माझ्या तर अगावर त्या कल्पनेने रोमांच उभे राहत आहेत. निर्बुद्ध रेडा मारण्यात काहीच नव्हत, पण हा गर्विष्ठ व चतुर हिंमत—त्याच्याशी बुद्धीने झटापट करीत, त्याच्या बुद्धीची नि शक्तीची परिसीमा झाली—त्या क्षुद्र सरड्याची धाव सारी कुपणापर्यंतच हें त्याला दाखवीत व मग त्याला आपल्या चिमटीत धरण्यात केवढी शर्थ आहे !

मीच तर हिंमतचा काळपुरुष अशी अवतरले आहे. माझ्या तळहातावर तो आहे. चाहेल तितका वेळ त्याचा खेळ करीन—चाहेल तेव्हा त्याला नष्ट करीन. त्याचा मी बळी घेईन. माझ्या वासनेला तरी त्याचा बळी पडेल. बळी पडणारच, पण कोणत्या तऱ्हेन, इतकच ठरवण्याची मी त्याला औदार्यान परवानगी देईन.

आणि मला धिक्कारून त्याची ओढ त्या मुकुलकड. ती रूपान जरा उजवी आहे म्हणून. थाबा, जरा थाबा. येवढ्यातच काय झाल आहे ! तुम्हाला मेलेल्या उदरासारख जमिनीवर लोळवीन. तुमची मन हतवीर्य करीन—तुमची शरीर निर्माल्यवत् लाथाडीन. तुमची कुतरओढ करीन, तरच मी नावाची 'राणी' !

दौलतने नाही नाही म्हणत राणीच्या आग्रहान मद्याचे काही प्याले तर पोटात ढकललेच. त्यान त्याची वृत्ति उल्लसित, उन्मादकारक नि बेदरकार होऊ लागली होती. मद्याची मौज हीच. मनाचे उच्च विचार नि सद्गुण यांना गवसणी घालून वासना, वाच्छा, विषय यांना एक एका घुटक्यागणिक एक एक जास्त अवतरणचिन्हाकित करणार पेय म्हणजे हें मद्य. त्याच्या उपयोगाची राणीला यथार्थ कल्पना होती.

दौलतच्या धुद डोळ्यांना राणी सुंदर दिसू लागली होती. तिच्या चिथावणीच्या भाषणात फार सत्य आहे अस कानाना वाटू लागल होतं.

“ ही सायतारा चालवायला तुमच्याइतक योग्य कोण आहे दुसर दौलत ! त्या तुमच्या मूर्ख भावाला कान्होजीरावामाग आपणच मालक

अशी का खाली वाटते कुणास ठाऊक. खरं पाहिल तर कुठ तुमचा उमदा दिलदारपणा नि कुठ त्या हिंमतच माणुसघाणेपणाच नि निःस्वार्थीपणाच ढोंग ! मला तर बाई किळस येते त्याच्या मानभावीपणाची. आणि काल तर कमाल झाली. तिला म्हटल, “अग रडतेस तरी आता किती ? या दौलतसारख्या उमद्या नि आनंदी जीवाबरोबर लग्न कर म्हणजे विसर पडेल तुला दुःखाचा.” तर म्हणते काय, “दौलतशी लग्न करायला मी काय रस्त्यावर पडले आहे !”

“ती पोरटी—अ—अस म्-म् म्हणाली ? खर—ब-ब—बोलतीस तू ?”

“खर तर काय खोट सागेन मी तुम्हाला ? तुमच्याजवळ कस बोलवेल मला खोट ? दौलत ! तुमच्या हितासाठी मी तळमळत असते. हो खरच, ही सायंतारा नाही मिळाली तरी मी याच्यापेक्षा केवढ तरी सुंदर जहाज बाधवून घेणार आहे. नि मला तुमच्याशिवाय कुणीसुद्धा कप्तान करायची इच्छा नाही. पण मग मी म्हटल, तें तर हव तेव्हा करू. हातचीच गोष्ट आहे. पण तुमच्या चागलपणाचा फायदा घेऊन त्या हिंमतलाच सायंतारा का देऊन टाकावी, आणि त्या उद्दाम मुकुलन तुमचा अपमान का करावा ? मला तर वाटत की दौलत, तुमच्याशी हे लोक असे वागतात ना तर मग त्याचीच खोड मोडू, दौलत तुझ्याशी लग्न करायला योग्य नाही का ? बर तर मग, त्याच्याच पायाशी तुला जन्म-भर बाधीन ! सायंतारा हिंमतला मिळणार का ? नाहीच तर मग. दौलतशिवाय कुणालाहि तिच कप्तानपद मिळणार नाही. दौलत ! नाक दाबल्याशिवाय याची नाही हो तोड उघडणार ! का मला इतक तुमच्याबद्दल वाटत काय जण—वेडीच आहे मी.” इतक म्हणून राणीन दौलतच्या गळामिठी पडून धाय धाय रडण्यास सुरुवात केली.

दारूच्या धुर्दित थोडं प्रेम किंवा त्याची नकल शतपट खरी वाटते. तर छोट्या अपमानाला सहस्रपट जास्त मानहानीच स्वरूप येतं. आणि या अतिशयोक्तीच्या प्रतिक्रियेत हातून घडणाऱ्या क्रिया इतक्या

विकृत होतात कीं, शुद्धीवर असताना माणूस अशा विचाराना मनात चुकूनसुद्धा थारा देणार नाही.

दौलत राणीच्या इतका कच्छपीं गेला होता कीं तिच म्हणण त्यान वेदवाक्याप्रमाण ऐकून घेतल ! त्याला मध्यरात्रीं कामावर जायचं होत; आणि अजून चागले तीन तास अवकाश असल्यान गर्दी नव्हती.

सगळीकड निजानीज झाली होती. पण मुकुलला झोप येत नव्हती, ती डेक्वर आली होती. राणीन तिला जाता जाता म्हटल, “मुकुल ! मीं थोडी कॉफी केली आहे. घेतेस का थोडी ?”

“ह” मुकुल म्हणाली. काहीं तरी करायच. चला. घ्यावी थोडी कॉफी. राणी प्रथम कॉफी पीतच होती बहुतेक. तिन दुसरा कप ओतून मुकुलपुढ ठेवला.

कॉफी प्याल्यावर झोप उडण्याऐवजीं मुकुलवर झोपेचा अमल चढू लागला. चंद्रदत्त गेल्यानंतर तिला स्वतंत्र खोली मिळाली होती. तिथवर जाऊन बिछान्यावर टेकण्याचाच अवकाश तो मुकुल निश्चेष्ट पडली होती. ही झोप होती का औषधान आलेली गुगी ?

मध्यरात्र टळून पंधरा मिनिट लोटलीं तरी दौलतचा कामावर पत्ता नव्हता. शेवटीं कटाळून हिंमत मोकळ्या खलाशाला लक्ष ठेवण्यास सांगून स्वतःच खाली दौलतला उठवण्यासाठीं गेला.

हिंमत खालीं आला आणि त्याच्या दृष्टीला आणखी एक धक्का बसला. दौलत चंद्रदत्ताच्या खोलीच्या दारात उबरठ्यावरच बेशुद्ध होऊन अस्ताव्यस्त पडला होता. हिंमत खालीं वाकला तो दारुची घाण त्याला आली !—आणि त्यान आत नजर टाकली तेव्हा त्याला काय दिसल ? — त्या दृश्यापेक्षा डोक्यावर हातोडीन मारलेला घाव त्याला जास्त सहन झाला असता !

१६

हिंमतन काय पाहिल ?—“ हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ! ”
पाढरं शुभ्र, सकुमार, अर्धोन्मीलित नि चैतन्यान टवटवलेल, भर-
गच्च पाकळ्याच कमलपुष्प तुम्ही पाहिल आहेत ? तुम्हीं त्या सौंदर्या-
नं दिङ्मूढ होऊन उभे आहात. तोडून घेण्यापेक्षा, त्याच्या सृष्टि-
निर्मित परिस्थितीतच तें जास्त रम्य दिसत आहे, तिथच त्याचं
सौंदर्य जास्त खुलून आणि उठून दिसत म्हणून तुम्हीं रसिकतेन तें
पाहत आहा. अशा वेळीं कुणी रानटी माणसान याव, ते कमलपुष्प
देठासकट खस्दिशी उपटाव नि मग त्याच्या पाकळ्या उपटून त्याची
नासधूस करून तें जलपृष्ठावर इतस्ततः उधळून द्याव !

देवकीच्या पोटीं जन्मून पृथ्वीवरच्या मोकळ्या हवेचा पहिला श्वास
घेतला न घेतला तों कसान ते कोमल तान्हुल हवेत गरगर भिरकावून
धरणीवर आपटाव हे पुराणातल दृश्य तुम्हाला मनःश्रृंखली पाहता
येत का ?

अभिजात कलावत शिल्पकारान शुभ्र स्फटिकाची मूर्ति घडवावी—
इतकी स्फूर्तिदायक, कीं पाहणारांच्या सवेदनाना क्षणकाल स्वर्गाय
निरपेक्ष आनदाच्या उच्चतम शिखराची प्रचीति यावी—आणि एकाद्या
चैंगीझखानान विध्वंसबुद्धीन प्रेरित होऊन त्या मूर्तीच्या ठिकच्या

कराव्या. मग तुम्हीं दुःखान विवळत ते तुकडे एकत्र जुळवीत मनानं तिच्या अभग पूर्वस्थितीची आठवण काढीत हळहळतां ना ?

तसच हिमतला वाटत होत, जिच्यावर त्याच प्रेम बसल होत— त्याच्या मनाला जिच्या उत्कट प्रेमाची ओळख पटली होती त्या मुकुलचा देह निश्चेष्ट, गलितगात्र, विकलित, कुस्करलेल्या स्थितीत पडला होता. अगावरच वस्त्र विस्कळीत झाल्यान—केवड्याच्या कणसार्ची वर ग्री हिरवी पान सोलल्यावर आतील पीत निर्मल पानाची जुडी उघडी पडावी तद्वत दिसत होत.

हिमतन हलक्या हातानी मुकुलच्या देहावर पाघरुण घातल. त्या दुःखान—आपल्या पवित्र देवतेला भ्रष्ट केल्यान झालेल्या हानिनि त्याच हृदय तिळतिळ तुटत होत, तर क्रोधान डोळे लालबुद झाले होते. हाताच्या मुठी त्वेषान वखवखल्या होत्या, नि त्या सतापाच्या आवेगान त्याच शरीर थरथरत होत

हिमतन एखाद घाण पोतेर उचलाव तशा तिरस्कारान दौलतच्या अंगरख्याला मानेशीं मागं पकडून त्याला वर उचलल आणि अर्धवट फरफटत, अर्धवट ढकलीत त्याला बाहेर मोकळ्या डेकवर नेऊन कठड्याशीं टेकवून बसवल. हिमतन बादलीभर पाणी समुद्रातून वर उपसल, नी दौलतच्या तोडावर गार पाण्याचे हबके जोरान मारले. त्यानी आणि रात्रीच्या गार वाऱ्यान लौकरच दौलतची धुदी उतरली.

“ आलास का तू शुद्धीवर ? ”

“ शुद्धीवर नव्हतो कधी ? जरा झोप लागली जास्त इतकच.”

“ ऊठ. पायावर उभा राहा पवित्र्यात.”

“ छे. मला कामावर जायच आहे मध्यरात्री.”

“ कामाचा विचार करायला अवधि नाही. सायतारेच काय हव ते होऊ दे. माझ्या हातून तू जिवत सुटलास तर पुढचे विचार. मी तुझ्याशी मुष्टियुद्ध करणार आहे.” हिमतने बाह्या गुडाळल्या नि तो पवित्र्यात उभा राहिला.

दौलत पूर्ण शुद्धीवर आला होता. दारूच्या धुर्दोत काय काय घडल याची त्याला फारशी स्वच्छ आठवण नव्हती. पण मुष्टियुद्ध केल्याशिवाय सुटका नाही, अस पाहून त्यानहि मुठी वळव्या.

दौलत लेचापेचा मुष्टियोद्धा नव्हता, आघात निमूटपणें सहन कसे करावे, नि त्याला प्रत्युत्तर म्हणून सर्व शक्ति एकवटून मार कसा द्यावा हें त्याला उत्तम अवगत होत. नेहमीच्या भाडकुदळ नि तामसी स्वभावामुळ मारामाच्याचे अनेक प्रसंग त्यान पाहिले होते, तो अनुभवी मुष्टियोद्धा होता. उलट हिमतला मारामाच्याचा अनुभव फारच कमी. पण इतक्या त्वेषान मुष्टिप्रहार करणारा नि स्वतःच्या तोंडावर, नाकावर, कानशिलावर, डोळ्यावर, हनुवटीवर नि बरगड्यावर होणारे दौलतचे मुष्टिप्रहार जणू आपल्याला समजतहि नाहीत अशा निगरगट्टपणान त्यावेळी लढणारा हिमतसारखा योद्धा दौलतच्या आठवणींत नव्हता. हिमतच्या अगी जणू भूतच सचारल होत.

लौकरच दौलतचा ओठ फुटला, त्याच्या डाव्या डोळ्यावरची कातडी फुटून काळी निळी झाली, त्याच्या नाकातून भळभळां रक्त गळू लागून त्याचे ठिपके दौलत डेकवर पवित्र्यात नाचे तेव्हा डेकवर ठिपकू लागले. दौलत पायावर उभा होता अजून, पण क्षणाक्षणान ते अवघड व्हायला लागल. हिमतचे मुष्टिप्रहार घणाच्या घावाप्रमाण अचूकपणान न प्रचंड शक्तीन दौलतच्या मर्मावर लागत होते. त्या माच्याच्यापुढ निभाव लागण अशक्य अस दौलतलाहि वाटू लागलं.

दमछाक झालेल्या तुटक आवाजात त्यान विचारल, “तू मुष्टियुद्धाचं आव्हान दिलस म्हणून तें मीं स्वीकारल खर-पण कशासाठी तू इतका अटीतटीन माझ्याशी लढतोस हिमत ?”

आपल्या शब्दावर एकीकडे मुष्टिप्रहारानीं ताल देतच हिमत म्हणतो, “नीचा ! कुठल पाप केल मां पूर्वजन्मी म्हणून माझा तू सहोदर झालास ? मी कशासाठी मारीत आहे तुला ? थाब, तुझ्या या पाशवी शक्तीची रंग अगोदर जिरू दे. ज्याच्या जोरावर तू उन्मत्त-

पणान सार तुडवीत हिंडतोस ते हें तुझ शरीर हतवीर्य होऊन, पराभूत होऊन पदतली लोळूं दे. मग तुझ्या मनात शौर्य केवढ आहे याची प्रचीति तुला येईल. तुझ मन कस कमकुवत, निर्बल आणि भिन्न आहे याची खात्री पटेल. तुझी मी चामडी लोळवणार आहे, आणि तुझ्या मरत्या डोळ्यांना तूं भ्रष्ट केलेल्या त्या निष्पाप मुकुलचा देह दाखवणार आहे. मृत्यूच्या पूर्वक्षणी तुझ्या कानांना तुझ्या पापाचा पाढा ऐकविणार आहे मी. म्हणजे मरताना तुझ्या नीचत्वाची तुला यथार्थ कल्पना येईल. तुझ हें शरीर सोडून जाताना, तुझ्या आत्म्याला तुझ्या पापस्मृतीच्या अवजड लोखंडी शृंखलांच्या खळखळाटात पुढचा मार्ग चालावा लागू दे.” दौलतची सहनशक्ति सपुष्टात आली होती.

“आता फार वेळ नाही उरला. हा घे एक ठोसा ! आणखी हा ! नि हा ! !” हिमतच्या त्या त्या प्रहारानं दौलतची मृत्युघटका खरीच जवळ येत असावी, अशा त्वेशान हिंमत मारीत होता, आणि त्याला आणखी थोडा वेळ मिळता तर हिमतन आपले शब्द खरे केलेहि असते, पण—

दौलतच्या सुदैवान राणी स्वस्थ बसली नव्हती. आण सुरू केलेलं चक्र कुठवर फिरल आहे, हें पाहण्याचा मोह तिला आवरला नव्हता. मुकुलचा घात तिच्या इच्छेप्रमाणेच पार पडला होता. हिंमत आणि दौलतच मुष्टियुद्ध ती आडून पाहत होती. त्याचा उघड परिणाम म्हणजे हिंमतच्याकरवीं होणारा दौलतचा मृत्यु तिला सोयीचा नव्हता. अधाच्या रात्री एकान्तात दोन भावांची होणारी लढत आणि मुकुलचा घात या गोष्टी न साधलेल्या संधीप्रमाणे वाया जात्या. पण या प्रकाराची, आपण नामानिराळे राहून, बोंबाबोंब करविली, वरच्या घटना जगजाहीर करून कान्होजीची नाचकळी आणि मुकुलची बेअब्रू परस्पर कान्होजीच्या मुलाकरवीच झाली, तर खर कौशल्य असा राणीचा विचार.

तिन जिजीकड जाऊन तिला उठवले आणि ती म्हणते, “अहो

जिजी ! माझा कसा तो डोळा आज लागत नाही. त्या भूतचेष्टेचे प्रकार ऐकल्यापासून तर माझ्या मनान धास्ती घेतली आहे. शोप अगोदरच लागत नाही, नि त्यात जागेपणी एकट खोलीत राहायच म्हणजे तर मला अशक्य वाटत. जरा कुठ खुट झाल की वाटत, चद्रदत्ताच्या खोलीत त्यांना दिसल तसें तर काहीं दिसणार नाही ना भूत ? त्यात खोलीत उकडनय्हि अतोनात नि डेकवरहि एकट जायचा धीर होत नाही मला. म्हणून तुम्हाला उठवल. जिजी, तुमचा प्रेमळ, आपुलकीचा स्वभाव म्हणून अस मोकळेपणान तुमच्याशी बोलायचा धीर होतो—खरच माझ्या आईची आठवण होते बाई तुम्हाला पाहून, खर म्हणजे तुमच्यात दुसऱ्यासाठी खस्ता खायचा हा गुण जास्तच आहे माझ्या आईपेक्षा.”

एक ना दोन, सतरा तऱ्हेन राणीन साखर पेरली. जिजी झोपेतन उठल्यान प्रथम जरी त्रासली होती, तरी तो तास तोडावर दाखवण आपल्या झालेल्या गुणवर्णनाला धरून नाही असें पाहताच तिन त्रासिक मुद्रा बदलून तोडावर स्मित नि वात्सल्य आणण्याचा प्रयत्न केलाच. ती म्हणाली, “तुला बर वाटत नाही ना ? चल तर मी येते तुझ्याबरोबर डेकवर मोकळ्या वाऱ्यात.”

“नको जिजी ! मला फार भय वाटत बाई !”

“अग भय कसल ? मी आहे ना तुझ्याबरोबर ? या जहाजावर मी खूप राहिलेली आहे. मला काहीं भीति वाटत नाही. डेकवर जाऊ, तुला अमळ बर वाटल, म्हणजे मग माझ्याच खोलीत तूं येऊन नीज म्हणजे झाल.”

जवळ जवळ जिजीचाच जणू काहीं हट्ट म्हणून राणी डेकवर आली ! आणि—मुष्टियुद्धात गुतलेल्या हिमत-दौलतच्या जवळ आल्याबरोबर तिन इतक्या भयानक किचाळ्या मारण्यास सुरुवात केली, की त्या ऐकून रक्तच गोठाव. त्या किचाळ्या ऐकून सार जहाज जाग होऊन डेकवर धावलं. दिवे आणि मशाली लावून खलाशी जमले. कान्होजीराव

आले. आलं नाही अस कुणीच उरल नाही, येवढ पाहून राणीनं धाडदिशीं अग टाकून दिल. जणू काही भयान तिला मूर्च्छा आली होती ! आलेल्या खलाशानीं दौलत-हिमतला आवरून धरून बाजूला केल आणि दौलतचा मृत्यु टळला. चंद्रदत्ताची खोली सर्वात जवळची असल्यान व ती मुकुलकडे असल्याच माहीत असल्यान मूर्च्छेना आलेल्या राणीला उचलून दोघांनी त्याच खोलीत साहाजिक नेल, त्यामुळ मुकुलची झालेली बेइज्जत चुकून सर्वांच्या दृष्टीआड राहायची असा संभव होता तोसुद्धा नाहीसा झाला. आणि झालेल्या प्रसंगाचा पूर्ण बभ्रा नि वाच्यता सुरू करण्याच श्रेय सुद्धा अतिशय नामानिराळं राहून राणीन स्वतःकड घेतल.

कान्होजीरावानी तोडावर खळबळ दिसू न दिली तरी त्याच्या मनात काय झाल असेल त्याची कल्पनाच केलेली बरी. ही गोधळून जाण्याची किंवा रागाच्या भरात वाहवून जाण्याची वेळ नव्हती. राणीला तिच्या खोलींत नि मुकुलला जिजीच्या खोलीत त्यानीं पोंचविल. हिंमतला खोलीबाहेर न पडण्याचा हुकूम सुनावला. दौलत तर आणखी चार दिवस हालचाल न करू शकणाऱ्या स्थितीत होता. कान्होजीरावानीं मागच्या नि पुढच्या डेक्वर पहारेकरी नेमले आणि स्वतः सायतारेच्या क्वार्टर डेक्वर 'ड्यूटी' देण्यास सुरुवात केली. सगळ्या लोकाना आपआपल्या ठिकाणी परत जाण्यास हुकूम करून "दिवस उजाडल्यावर मला काय करायच ते मी करीन" म्हणून त्यानीं सर्वांना डेक्वरून आपआपल्या जागी पिटाळल.

कान्होजीरावाच्या हुकुमाप्रमाण जरी सगळे लोक परतले तरी वरचा अनपेक्षित आणि विपरीत प्रकार पाहिल्यावर रात्रीचे उरलेले चारपाच तास स्वस्थ झोपेतच काढण्याच कुणालाच शक्य नव्हत. खलाशी मडळीत तर यावर सारखी चर्चा चालू होती.

सर्वसाधारणतः जहाजावर कडक शिस्त पाळली जाते ती जहाजाचा सर्व कारभार निर्वेध चालावा म्हणून. अर्थात्च सत्ता एक हार्ती ठेवण

भाग असत. शिस्तीच्या अमलबजावणीत हुकुमतीच जोखड मानेवर वागवणाऱ्या खलाशाना जरी ते जाचक वाटल तरी त्यातून सुटका नसते. आणि ही हुकुमत गाजवणाराला आपला आब राखण्यासाठी खालच्या कुणाशीही न मिसळता जवळ जवळ एकलकोंडेपणान राहाव लागत. या अत्यल्प परिचयान त्याच्याबद्दल अवज्ञा होण्याचा संभव कमी होतो, आणि त्या अधिकारी व्यक्तीबद्दल मनात एक प्रकारे धाक उत्पन्न होतो. म्हणूनच कप्तानाला सर्वासमोर तोळून मापून बोलाव चालाव लागत, आणि नाटकीपणान आपल्या मोठेपणाला शोभेस वर्तणुकीच मखर भोवती निर्माण कराव लागत.

अशा शिस्तीच्या लगामात धरलेल्या अवखळ नि आडदांड खलाशासमोर जर कप्तानाची शोभा झाली तर त्यान जहाजाच्या शिस्तीला केवढा बाध येत असेल ! खुद्द कप्तानाच्या पोरानी एका मुलीची बेअर् करून, तिच्यावरून सुदोपसुदी करावी, नि अशा उच्छृंखल मूर्खाना सायतारेवर अधिकारी म्हणून राहू द्यायच, येवढच नव्हे तर त्याच्या दरडावणीला भीक घालीत त्याच्या हुकुमतीखाली राबायच ! कडक शिस्तीचा बडगा खलाशाच्या डोक्यावर धरणाऱ्या कप्तानसाहेबाच्या हातून अधिकारपदावर असलेल्या नि खुद्द त्याच्या मुलाच्या गैर वर्तणुकीच्या बाबतीत आता काय फैसला होतो हे पाहण्यास खलाशी टपले होते.

खलाशीमंडळात अकल बेताबाताचीच होती. त्यामधेच लखीराम नि बनबीर कलकत्याहून आलेले. दौलतन त्या दोघाना खलाशी सफरीसाठी निवडून घेताना, नेमून घेतल होत. बदरात ओळख झालेला मौजा गडी व चागला खलाशी अधिकारी इतकीच माहिती लखीरामाबद्दल त्याला होती, आणि बनबीर तर गयावया करून “मला परत होडग नको, खलाशी म्हणून अन्नाला लावा” म्हणू लागल्यान दाखल करून घेतला गेलेला.

लखीरामान आपल्या गोडव्या वाणीन, कामांतल्या हुशारीन, आणि

सर्वांना सदा हसतमुखान मदतीसाठी हात पुढ करण्याच्या युक्तीने साऱ्या खलाशी मडळीच मन केव्हाच काबीज केल होत. खुद्द सारगाला नि ताडेलाला स्तुतीने खूष ठेवून त्याचीहि मर्जी त्यान सपादन केली होती. नावापुरता सारग जरी खलाशांवरचा मुकादम होता तरीसुद्धा खरा म्होरक्या लखीरामच झाला होता. त्याच्याच कलान खलाशीमडळ चाले. येवढा जुना, विश्वासू झिलमिट आणि सावळ्या, आतापर्यंतच्या लखीरामाच्या वागणुकीत काहीं सुद्धा छक्केपजे न दिसल्यान, त्याच्याशी दोस्तीन वागत होते.

राणी कारस्थानीपणात गुरु असली तरी लखीराम हा परात्परगुरु होता ! कलकत्त्याला राणीकडे तिच्या आईकरवी अप्रत्यक्षपणाने निरोप पाठविण्यात त्याचच अग होत. अनायासे उपलब्ध झालेल्या राणीच्या आणि हिंमत-दौलतच्या जुन्या कुलकलहाचा बरोबर फायदा स्वतःच्या कार्यसाधनात करून घेण्याची शकल लखीरामाचीच. एखाद्या निष्णात खेळाडूपणान बुद्धिबळाच्या पटावरच्या या अनेक प्याद्याच्या हालचाली तो बाजूला राहून करीत होता. फक्त राजाला शह लागला की मग सारा डाव उधळून, सगळ्यांना स्वतःच्या खिशात घालाव आणि सायंतारेचा कबजा घ्यावा हें त्याच साध्य !

राणी परस्पर सायंतारेवरील शिस्त पोखरून टाकीत आहे तें तो समाधानान पाहत होता.

लखीराम पाळीपाळीन मागच्या भागी पहारा करण्यासाठी आला; त्याने लक्ष ठेवून आजूबाजूस कुणी नाहीं हें पाहून झाल्यावर राणीच्या खोलीच्या खिडकीवर टिचक्या मारल्या. राणी बाहेर आली, आणि उपड्या करून ठेवलेल्या डेकवरच्या होडग्याच्या आडोशाला तिने लखीरामाची गाठ घेतली.

राणी म्हणाली, “ लखीराम ! परवा एकदा बोलताना दौलत म्हणाला की तू जरी खलाशी म्हणून काम स्वीकारल आहेस तरी जहाजावर तूं अधिकाराचीं कामं केलेलीं आहेस; खरं का हें ? ”

“ खर आहे राणीबाई ! ”

“ मी तुला अशाकरिता बोलावले होत की, जर या जहाजावर अधिकाऱ्याची नड पडली आणि मी तुझी नेमणूक करायची व्यवस्था केली तर तुला जमेल का तें ? ”

“ मेहेरबानी होईल फार आपली गरिबावर, पण या जहाजावरच्या जागा साऱ्या भरल्या आहेत. ”

“ भरल्या असल्या तरी त्या रिकाम्या होतील. सध्याच्या अधिकाऱ्यांनी कसा गोंधळ केला तो पाहिलात तुम्हीं सर्वांनी. या जहाजावर माझा इतका माल आहे, मी भाडो दिले आहे या जहाजासाठी ते सर्व अधिकाऱ्यांच्या नालायकीने वाया घालवायची माझी इच्छा नाही. ”

“ राणीबाई ! आपणच विषय काढला म्हणून बोलतो, नाही तर माझी गरिबाची कशाला लुडबुड ! या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनाने सार खलाशीमडले फारच विथरले आहे. ते म्हणतात या साऱ्या प्रकरणाचा नीट न्याय करा, नाही तर या बेबंदशाहीत काम करायला आम्ही तयार नाही. त्यांनी मलाच कप्तानसाहेबाना त्याच सर्वांचे म्हणण जाऊन सांगायचा आग्रह धरला होता. पण मी बिचकत होतो. मी म्हटले आपणच या जहाजाच्या वास्तविकपणे मालकीणी-सारख्या. तुम्हालाच आमचे गाऱ्हाण सांगू. ”

“ आणि मी कप्तानाना सांगून त्यांनी ऐकले नाही तर ? ”

“ तर मी आणि सार खलाशीमडले राणीजी, तुमच्या पाठीशी आहो. तितकीच वेळ पडली तर तुमचे जहाज मी हाकरीन. माझी परीक्षा उतरलेली आहे. ”

“ कशावरून ? ”

लखीरामाने खिशातून एक कागदाची घडी काढून दाखविली.

ती पाहून राणीचे समाधान झाले. राणीने लखमीरामाकडून आपला शब्द पाळीन म्हणून आणभाक घेविली.

तो जाण्यापूर्वी राणीला म्हणतो, “राणीजी ! या माझ्या शपथेवरनं आठवण झाली. एक विचारू का ?”

“काय ?”

“एक अर्धवट खलाशी बोटीवर आहे. तो सागू लागला की आपण जहाजावर आलात तें आपली काही कुलदेवतेची शपथ पुरी करावयाची होती म्हणून आला आहांत-सफरीसाठी नाही.”

“कोण म्हणत ?”

“मी नाही म्हणत राणीजी, तो खलाशी सागत होता मला सहज. तो म्हणाला, राणीजीच्या कुलातल्या माणसाना शपथ पुरी न केल्यास देहदडाच शासन असत म्हणे.”

“कसली शपथ ?”

“ते मी कशाला विचारू त्याला ? मला कशाला नसत्या चौकशा ! मी म्हटल, असेल काहीं तरी, रामेश्वरची यात्रा करून तिथला सेतु आणून गंगेत टाकायची शपथ, नाही तर द्वारकेच्या यात्रेची. असतात अनेक कुलात अशा शपथा.”

“तो आणखी काही म्हणाला का ?”

“इतकच म्हणाला की राणीजी इतक्या तरुण, चांगल्या आहेत, त्यांना शपथ मोडल्यासाठी देहदड देण्यासारखे प्रसंग येणारच नाहीत. त्या शपथा पाळणार नाहीत, तर पाळील तरी कोण दुसरं ?”

“हे बघ लखीराम ! मी तुला जहाजाचा अधिकारी करीन म्हटल आहे तेव्हा तूहि त्या उपकाराला जागल पाहिजेस. त्या खलाशावर नीट लक्ष ठेविल पाहिजे. कोणता खलाशी हें म्हणत होता तें मला एकदा दाखीव. माझ्या गुप्त यात्रेचा भन्ना त्यान करण मला आवडत नाही.”

“दाखवीन एखादे वेळीं, पण आपण काळजी करू नका. मी त्याला चांगला जरबेंत वागवतो, आणि तो माझ ऐकतो सुद्धा.” इतक्यात कुणाची तरी चाहूल लागली. राणी परत गेली. लखीराम

“खर आहे राणीबाई !”

“मी तुला अशाकरिता बोलावले होते की, जर या जहाजावर अधिकाऱ्याची नड पडली आणि मी तुझी नेमणूक करायची व्यवस्था केली तर तुला जमेल का तें ?”

“मेहेरबानी होईल फार आपली गरिबावर, पण या जहाजावरच्या जागा साऱ्या भरल्या आहेत.”

“भरल्या असल्या तरी त्या रिकाम्या होतील. सध्याच्या अधिकाऱ्यानी कसा गोंधळ केला तो पाहिलात तुम्हीं सर्वांनी. या जहाजावर माझा इतका माल आहे, मी भाडो दिले आहे या जहाजासाठी ते सर्व अधिकाऱ्यांच्या नालायकीने वाया घालवायची माझी इच्छा नाही.”

“राणीबाई ! आपणच विषय काढला म्हणून बोलतो, नाही तर माझी गरिबाची कशाला लुडबुड ! या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनाने सारखलाशीमंडळ फारच बिथरले आहे. ते म्हणतात या साऱ्या प्रकरणाचा नीट न्याय करा, नाही तर या बेबंदशाहीत काम करायला आम्ही तयार नाही. त्यांनी मलाच कप्तानसाहेबाना त्याच सर्वांचे म्हणण जाऊन सांगायचा आग्रह धरला होता. पण मी बिचकत होतो. मी म्हटले आपणच या जहाजाच्या वास्तविकपणे मालकीणी-सारख्या. तुम्हालाच आमचे गाऱ्हाण सांगू.”

“आणि मी कप्तानाना सांगून त्यांनी ऐकले नाही तर ?”

“तर मी आणि सारे खलाशीमंडळ राणीजी, तुमच्या पाठीशी आहो. तितकीच वेळ पडली तर तुमचे जहाज मी हाकरीन. माझी परीक्षा उतरलेली आहे.”

“कशावरून ?”

लखीरामान खिशातून एक कागदाची घडी काढून दाखविली.

ती पाहून राणीचे समाधान झाले. राणीने लखमीरामाकडून आपला शब्द पाळीन म्हणून आणभाक घेवविली.

तो जाण्यापूर्वी राणीला म्हणतो, “राणीजी ! या माझ्या शपथेवरून आठवण झाली. एक विचारू का ?”

“काय ?”

“एक अर्धवट खलाशी बोटीवर आहे. तो सागू लागला की आपण जहाजावर आलात तें आपली काहीं कुलदेवतेची शपथ पुरी करावयाची होती म्हणून आला आहात-सफरीसाठी नाही.”

“कोण म्हणत ?”

“मी नाही म्हणत राणीजी, तो खलाशी सागत होता मला सहज. तो म्हणाला, राणीजीच्या कुलातल्या माणसानी शपथ पुरी न केल्यास देहदडाच शासन असत म्हणे.”

“कसली शपथ ?”

“ते मी कशाला विचारू त्याला ? मला कशाला नसत्या चौकशा ! मी म्हटल, असेल काहीं तरी, रामेश्वरची यात्रा करून तिथला सेतु आणून गंगेत टाकायची शपथ, नाही तर द्वारकेच्या यात्रेची. असतात अनेक कुलात अशा शपथा.”

“तो आणखी कांही म्हणाला का ?”

“इतकच म्हणाला की राणीजी इतक्या तरुण, चांगल्या आहेत, त्यांना शपथ मोडल्यासाठी देहदड देण्यासारखे प्रसंग येणारच नाहीत. त्या शपथा पाळणार नाहीत, तर पाळील तरी कोण दुसरं ?”

“हे बघ लखीराम ! मी तुला जहाजाचा अधिकारी करीन म्हटल आहे तेव्हा तूहि त्या उपकाराला जागल पाहिजेस. त्या खलाशावर नीट लक्ष ठेविल पाहिजे. कोणता खलाशी हे म्हणत होता तें मला एकदा दाखीव. माझ्या गुप्त यात्रेचा भन्ना त्यान करण मला आवडत नाही.”

“दाखवीन एखादे वेळीं, पण आपण काळजी करू नका. मी त्याला चांगला जरबेंत वागवतो, आणि तो माझ ऐकतो सुद्धा.” इतक्यांत कुणाची तरी चाहूल लागली. राणी परत गेली. लखीराम

पहारा करण्याच्या कामात गढल्याप्रमाणे येरझारा घालू लागला. पालथ्या होडग्यात कुणी तरी सुस्कारा टाकल्यासारखा आवाज झाला; पण तो लक्षात येण्यास कुणीच जवळपास नव्हत !

या वरच्या सभाषणान राणीच्या मनाला थोड अस्वस्थ वाटलं, पण अल्पकाळच. आपल्या बुद्धिमत्तेवर तिचा विश्वास होता आणि सकट गुदरल तरी त्याला आपण पुरे पडून उरू अशी तिला धमक होती.

राणीन जाऊन कान्होजीराजाची भेट घेतली आणि त्याच्या-पुढं असा कागावा केला कीं बस ! सायताग जहाजावर शिस्तच नाही, पहिल्याच दिवशी एक वृद्ध गृहस्थ नापत्ता झाला. मग त्या बिचाऱ्या अजाण पोरीवर कुणी अनन्वित प्रकार केला. ड्यूटीवर राहण्याचं सोडून अधिकारपदावर असलेले कप्तानाचे दोन्ही मुलगे डेकवर आपसात प्राणातिक लढत करीत आहेत. काय हा गोंधळ ! अगोदर कल्पना असती तर सायतारा आरण भाड्यान घेतलीच नसती, किंवा कान्होजीरावाशीं मोत्याच्या व्यापाराच्या वाढीसबधानं कोणताच व्यवहार केला नसता. आपल्या भोळ्या नि चागल्या स्वभावाचा कान्होजीराव गैरफायदा घेत आहेत. या जहाजावर काहींच सुरक्षितता नाही. या साऱ्या प्रसंगाची कान्होजीरावांनीं पुरी चौकशी केली पाहिजे, आणि ती सुद्धा सर्वासमक्ष. मुकुलला अन्याय करणाऱ्याशींच तिचं लग्न करवून दिल पाहिजे म्हणजे त्याला अद्दल घडेल, आणि केल्या गुन्ह्याच परिमार्जन त्याला कराव लागेल. कामांत दुर्लक्ष करून सर्वांना धोक्यात आणणाऱ्या हिंमतला अधिकारपदावरून बडतर्फी करून खलाशात त्याची नेमणूक शिक्षेखातर काही दिवस झाली पाहिजे. अशा कडकपणान शिस्तीची अमलबजावणी झाल्याशिवाय आपलाच काय पण कुणाचाच विश्वास कान्होजीरावावर उरणार नाही, इत्यादि गोष्टी राणीन बोलावून दाखविल्या.

एकंदर जहाजावरच्या सर्वांचा नूर पाहून कान्होजीरावांनीं डेकवर

सर्वांना बोलावून आणलं होतं. फारसा गोधळ न होऊ देता चर्चादिशीं उघड चौकशी करून टाकावी; आणि शिक्षा ठरविताना मात्र जरा काळजी घेऊन कौशल्यान वागाव अस त्यांनीं ठरविलं होतं.

क्वार्टर डेकवर कान्होजीराव उभे होते. त्याच्यापुढे खालच्या बाजूस सार खलाशीमंडळ जमा झालेलं होतं. क्वार्टर डेकवर कान्होजीरावाच्या बाजूला जिजी, मुकुल नि राणी, हिंमत वगैरे उभी होती. दौलतला बसण्यास खुर्ची दिली होती—त्याच्यान अजून चालवत सुद्धा नव्हतं. माग सुकाणाशीं लखीराम उभा होता. तो मात्र सर्वांच्या दृष्टीआड होता.

“या जहाजाचा कप्तान म्हणून ही चौकशी मी तुम्हा सर्वासमक्ष करित आहे, निःपक्षपातीपणाने शिस्तभंगाला योग्य तें शासन मी करीन, आणि त्या अमलबजावणीत तुम्ही सर्व मला योग्य ती मदत कराल हीहि माझी खात्री आहे.” कान्होजीराव म्हणाले.

“मुकुलवर ज्या कोणी अत्याचार केला, त्याच्याकड मुकुलन बोट दाखवाव.” राणीनं मधेच तोंड घालून सुचविलं.

आता मुकुल कार्तीत सापडली ! तिला दौलतच नाव घ्यावं लागणार, आणि ते तिच्या तोंडून निघालं की दौलतला मुकुलशी लग्न करणं भाग पडेल. परस्पर दौलतकडून मुकुलचा काटा निघून, हिंमतला आपल्यापुढे नमविण्यास मार्ग जास्त सुकर झाला अशा खालीन राणी आनंदली. आपल्या बुद्धिकौशल्यान या सगळ्यांचे कसे धिडवडे करून आपण त्यांना पकडीत धरलं आहे याबद्दल तिला अभिमान वाटत होता.

मुकुल त्या दिवशी बेशुद्ध झाली होती. तिला कुणी हात टाकला तें ठाऊक नव्हतं; माल त्या दिवशी कॉफी पाजणारी राणी; आणि आताचे तिचे उद्गार याची सांगड तिला बरोबर घालता आली.

तिनं यात राणीचा काही तरी डाव आहे हे ओळखलं; क्षणभरच विचार केला आणि ती म्हणाली, “माझ्यावर कुणीच अत्याचार केला

नाहीं. माझ हिंमतवर प्रेम होत, आणि त्यांना मी मनान वरल होत. त्यांना मीं स्वखुशीन शरीर अर्पण केल. त्यात गुन्हा कुणाचाच नाही, मग ही चौकशीच कशाला ! ”

साऱ्या जहाजावरच्या लोकाना या उद्गारांनी स्तमित केल. ज्यांनी त्यांनी आपआपल्या बुद्धीन तर्कवितर्क केले होते. राणीनं तर आपला सारा व्यूह त्यावर आधारला होता. पण कुणालाच या प्रकाराला मुकुलकडून अशी कलाटणी मिळेल अशी कल्पना नव्हती.

“ हिमतचं काय म्हणण आहे ? ” राणी उद्गारली. चार लोकात आपल्या तोडान आपली नाहक नाचक्री करून घेण्याइतका हिमत मूर्ख असणार नाही अस तिला वाटल.

सगळ्याचे कान नि डोळे हिमतकडे लागले, पण विशेषतः मुकुलचे ! आपल्याला अतिशय प्रिय अशा हिमतवर चार लोकादेखत तो निष्पाप असताना आपणच आळ घालावा ही प्रेमाची तऱ्हा न्यारीच होती ! त्याच्या “ हो ” किंवा “ नाही ” म्हणण्यावर तिच्या अग्रूचे धिडवडे निघण अवलघून होत. डोळ्यात प्राण आणून ती हिमतच्या शब्दाकडे कान लावून बसली होती—कारण डोळे पाण्यान डबडबल्यान तिच्या दृष्टीला काहींच नीट दिसत नव्हत.

“ होय ! मुकुलच म्हणण खर आहे. मीच तो ! ” हिमत शातपणे म्हणाला. “ आपल नाव सांगण जर मुकुलला योग्य वाटल, तर बस झाल. तिचा शब्द मी खोटा ठरू देणार नाही.”

सगळ्या खलाशात या शब्दांनी कुजबूज सुरू झाली. मुकुलचा जीव भाड्यात पडला—पण आणखी एका व्यक्तीच्या मनात या खऱ्या निःस्वार्थी, प्रेमाच्या कसोटीन स्वभावपरिवर्तनचक्र फिरू लागल. ती व्यक्ति म्हणजे दौलत ! वास्तविक त्याच्यामुळ ओढवलेल्या सकटात मुकुलन विश्वासान हिंमतला मारलेली हाक नि त्या हाकेला निःस्वार्थीपणान हिंमतन दिलेल प्रत्युत्तर या गोष्टी दौलतच्या मनात खोल रुजल्या.

ही नामी सधि पाहून कान्होजीराव म्हणाले, “चौकशोच तर कारणच आतां नाहीस झाल आहे; माझ तर समाधान झालं ! आता सर्वजण आपआपल्या कामावर परत जा.”

“तुमच झाल असेल, पण माझ झाल नाही. छे ! कुणाचंच समाधान असल्या चौकशीच्या या खोट्या नाटकानं होणार नाही.” राणी चिडून म्हणाली. खलाशांच्याकडे तोंड करून ती ओरडली, “थाबा ! कुणी जागचे हलू नका. अशा आपसातल्या समजुतीन चौकशी संपत नाही. मुकुलचा न हिंमतचा हवा तो सावळागोधळ असेल, त्यानीं हवा तो धुडगूस प्रेमाच्या नावाखाली घालावा. पण त्यावरून दौलतचा खून करायला हा हिंमत का उठला ? ड्यूटी सोडून बेजबाबदारपणान हा हवा तसा वागतो याचा अर्थ काय ?”

कान्होजीराव आता गरम झाले होते. राणीला त्यानीं आत्तापर्यंत आदर दाखवण्याची व तिच्या उद्दामपणाकडे कानाडोळा करण्याची शिकस्त केली होती. पण आता राणीन मर्यादा ओलाडली होती. ते सतापान खवळून उद्गारले, “चूप बसा राणीबाई ! तुम्हाला तुमच्या पायरीचा विसर पडलेला दिसतो. या जहाजाचा मालक नि कप्तान मी आहे. काय चौकशा करायच्या, काय हुकूम सोडायचे असतील ते मी सोडीन. अलबत्या गलबत्या उतारूच ते काम नाही. केवळ जहाज भाड्यान तुम्ही घेतल व तुम्ही बाई माणूस म्हणून तुमची गय केली. पण यापुढ एक शब्दहि बोलाल तर खबरदार ! मी साऱ्याना चौकशी सपली—परत जा म्हणून हुकूम दिला तोच खरा. माझ्या हुकुमावर उलट हुकूम ऐकण्याची या जहाजावर मला सवय नाही !

“नसली तर मी करीन—मी या जहाजाची मालकीण आहे !”

“या बाईच तर डोक फिरलेल दिसत ! माझ्या हुकमतीच अतिक्रमण करणाराला दर्यावर काय शिक्षा असते तें पाहा. सारंग ! या मूर्ख नि उद्दाम बाईला पकड, नि तिच्या खोलीत तूर्त तिला बदिस्त करून ठेव—”

पण सारग हलला नाही. कुणीच हलल नाही. कुणाचीच हलण्याची प्राज्ञा झाली नाही. राणीनं केलेल्या खुणेबरोबर लखीराम पुढे आला. सुकाणाचं चाक त्यानं रस्सीन एका जागी बाधून ठेवल होत. सर्वांच्या मार्गं असल्यान तो पुढे येईपर्यंत कुणाला कळलहि नाही. त्याच्या दोन्ही हातात पिस्तुल होती. एक त्यान कान्होजीच्या बरगडींत खुपसल होत आणि दुसऱ्यान क्वार्टर डेक्वरच्या सगळ्याची अडवणूक केली होती. लखीरामान फितवलेल्या तिघा खलाशांच्या साहाय्यान बनबीरनं खालच्या डेक्वरच्या साऱ्या खलाशाना कोंडीत धरल. त्या सर्वांच्या जवळ लखीरामान पुरवलेली पिस्तुल होती. झिलमिटन प्रतिकार करायला सुरुवात केली, पण लखीरामाची गोळी त्याच्या हाताच्या पंजातून अचूक आरपार गेली—त्यामुळे तर सर्वांना जास्तच जरब बसली. आड आले तर लखीराम कापल्याशिवाय राहायचा नाही हें सर्वांना कळून चुकल

“हे बड आहे तर !” कान्होजीराव उद्गारले.

१७

कान्होजीला हातकड्या घालण्यात आल्या, तेव्हा राणी खदखदून हसत होती. “का कान्होजीराव ! कोण आहे या जहाजाचं मालक आता ? तुम्ही का मी ? कोण कुणाला गिरफदार करणार ? माझ डोक फिरल नव्हतंच पण आता तुमच फिरू नये याची काळजी घ्या.”

राणीन बद्द झालेली चौकशी पुन्हा सुरू केली, त्यापेक्षा खुनशीपणान आपल्या रागालोभाच उद्द काढण्याची सुरुवात केली.

“हिंमत !” ती म्हणते, “मी तुला मघाशी तुझे गुन्हे ऐकविले, पण त्यात तुझा एक मुख्य गुन्हा उच्चारला नाही. तो म्हणजे चंद्रदत्त चट्टोपाध्यायाचा खून ! अपरात्री तो म्हातारा भिऊन म्हणे उठला नि इतर कुणाला न सांगता फक्त तुझ्याचकडे मदतीला आला. त्याला डेक्वर सोडून तू म्हणे भूत शोधायला खाली गेलास, नि इतक्यांत चंद्रदत्त बेपत्ता झाला ! वा ! काय पण बेमालुम कारस्थान. चंद्रदत्ताला तूच समुद्रात ढकलला नाहीस, त्याच्या खोलीतून तूच त्याला हुसकून काढला नाहीस बाहेर, याला काहीं पुरावा ? तिसर कुणीच हे पाहिल नाही—चंद्रदत्त खरं सांगायला परत येत नाही, तेव्हा भुताखेताच्या चेष्टा मदतीला घेऊन तू हव ते बनवून सांगितलस तरी कुणाला

कळणार ? दौलतला परवा मध्यरात्री डेकवर हुसकून आणून तू जिवे मारायचा घाट घातला नाहीस का ? तसाच चंद्रदत्ताचा प्रकार. फक्त दौलत जवान असल्यान तुला आवरला नाही, आणि चंद्रदत्त अशक्त म्हातारा, तो काय प्रतिकार करणार ! ”

“ चंद्रदत्ताना मी कशाकरिता सुखासुखी मारीन, राणी ! ”
हिंमतन विचारल.

“ कशाकरिता ? अरे मुकुलशी स्वैराचार करता यावा म्हणून ! तिच लग्न करून द्यायची चंद्रदत्ताची खरी इच्छा. पण तू तिला फितवून लग्न होऊ दिले नाहीस. आता चंद्रदत्ताबरोबर ती चित्तगावला परत जाऊन काय फायदा तुला, नि चंद्रदत्ताची आडकाठी कशाला मधे ? दिली म्हाताऱ्याची गुपचूप विव्हेवाट लावून ! मग तुला दौलतबद्दल मत्सर वाटू लागला म्हणून त्याच्याहि जिवावर तू उठलास परवा, हीं तुझीं कारस्थाने कुणाला खरी सुद्धां न वाटतीं; पण बर झाले, तुमच्या गाढ नाही पण गाढवी प्रेमाची कबुली तुम्हींच दोघानी आपल्या तोडानीं थोड्या वेळापूर्वीं सर्वासमक्ष दिलीत.”

सर्वजण राणीन सांगितलेली हीं नवी बनावट ऐकत होते. खुद्द हिंमत नि मुकुल यानाहि आपल्या वागणुकींतून असा अर्थ लावला तर आपली बाजू किती लगडी पडते याची जाणीव झाली, पण राणीचं डोक याहूनहि सुपीक होत !

“ हा सगळा प्रकार, कान्होजीराव तुमच्या मदतीन, समतीन चालला होता. आपल्या खुनी मुलाची बाजू सावरण्यासाठी, केवळ मी खरी गोष्ट—माझे सशय बोलून दाखवीत होते म्हणून—मला या ना त्या कारणान बदी करून भेवडावयाचा तुमचा बेत ! नाही तर मी उघड चौकशी करा म्हणत असतां तुमचा इतका विरोध का ? ‘बड केल’ म्हणून माझ्यावर तोहमत घेत तुम्ही मला परिणामाचा धाक दाखवितां ! पण मी परत गेल्यावर योग्य अधिकाऱ्यांकडे स्वतःच तक्रार गुदरणार आहे. एक निरुपद्रवी, श्रीमंत विधवा, की जिला एका फतरुड दरिद्री

कप्तानाच भिकारड जहाज बड करून हस्तगत करण्याची यात्किंचितहि जरूरी नाही—कारण सरळपणान तिला तसली दहा जहाज विकत घ्यायची ऐपत आहे ! ती बड उमारील आणि तुमच्यासारखे अनुभवी, कुशल कर्णधार तोवर चुरमुरे खात स्वस्थ बसतील हें कुणाला तरी खर वाटेल ? उलट अनायासे सफरीवर आलेल्या या भोळसट विधवेला धमकावण्या दाखवून भिववाव, तिला वश करून घ्याव म्हणजे तुमच्या वनलोभाची नि विषयवासनेची एकाच ठिकाणी सुदर सोय साधली असा तुमचा बेत ! माझ्या जिवावर नि अब्रूवर प्रसंग बेतला म्हणून स्वसरक्षणार्थ तुम्हाला नि तुमच्या खुनी मुलाला मी गिरफदार केल, आणि जहाज सुरक्षित परत नेऊन कलकत्त्याला सरकारी अधिकाऱ्याच्या हाती—हवाली केल, तर कुणाच म्हणण त्यांना खर वाटेल ? मी बडखोर असते तर आपण होऊन सरकारात जाऊन कशी सादर झाले असते असाहि नाही का ते विचार करणार ? मला शिक्षा तर नव्हेच नव्हे पण साऱ्या लोकाकडून आणि सरकार-दरबारातून शाबासकीच मिळेल ! आणि कान्होजीराव, तुम्ही म्हातारपणी ही दगदग करीत कशाला बसता दर्यावर ? त्यापेक्षा जमिनीवर उन्हात बसून खडी फोडून दोन वेळ फुकट जेवायच काम फार योग्य. त्याला मेंदूहि फार लागत नाही ! नि हा हिमत तर फासावरच लटकेल ! अहरे दर्यावर्दी ! काय कौशल्य, काय नौकानयन, काय सामर्थ्य, नि काय मगज ! मेलेल्या उदरालाहि जास्त मगज असेल तुमच्यापेक्षा ! ”

इतक बोलून राणी खदखदा, पोट धरून हसली. तिच्या वकिली बोलण्यान त्या खलाशाचीसुद्धा मन फिरली. तिच्या बोलण्यात सत्यच आहे अस त्यांना वाटू लागल, आणि ते तिच्या हुकमतीखाली बिन-बोभाट काम करण्यास तयार झाले. बड केलं तरी जहाज हाकारायला खलाशी हवेतच, मारून मुटूकून त्याच्याकडून काम करवून घेण्यापेक्षा त्याची समजूत घालून त्याच्याकडून खुषीन काम करवून घेण साधल तर जास्तच बरं होत. नि राणीन आपल्या वाक्चातुर्यान तेंच नेमक

साधलं. खलाशी परत आपआपल्या कामावर रुजू झाले. कान्होजी आणि हिमत या दोघानाहि गिरफदार करून वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणीं जहाजातील माल ठेवण्याच्या गोदामातील खालच्या मोकळ्या जागी अडकवून टाकल होत. दौलत निकामी झाल्यासारखा असल्यान तात्पुरता त्याच्याच खोलींत पडून होता. मुकुल आपल्या दुर्धर प्रारब्धाच्या ओझ्याखाली वाकली होती, तर राणीचा खरा स्वभाव इतक्या उशिरा कळल्यान जिजी मनात राणीविषयीं जळत, मुकुलची जिवाभावान काळजी घेत होती.

लखीरामान कप्तानाच काम बिनबोभाट हुशारीन अगावर घेऊन चालविल होत, आणि त्याच्या दुय्यम अधिकाऱ्याच काम मिळाल्यान बनबीरला कृतकृत्य वाटत होत.

राणी तर स्वतःच्या बुद्धिमत्तेच्या अभिमानात आणि इच्छापूर्तीच्या समाधानांत गुग होती. केवळ कुलाची शपथ म्हणून कुणाला मारण्यासाठी काही राणी जिवाचा आटापिटा न करती; पण तिचा अन्वेष करणाऱ्या हिंमतला हालहाल करून मारण्यात जर तिची कुलशपथ आपोआप पाळली जात असती, तर एका दगडात दोन पक्षी मारल्याचं श्रेय ती घेण्यात कसूर करणार नव्हती. विशेषतः आता इतक्या कौशल्यानं हिमतला कात्रीत धरण्यात—त्या सर्वांचा पाठपुरावा करण्यात राणीला शिकारीत लाडगेतोड करतात त्या ईर्ष्येचा आनंद प्राप्त झाला होता. आता तर केवळ मौजेखातर हिमतला छळून मारण्यास ती उद्युक्त झाली होती. आणि नंतर दौलतचाहि निकाल लावू अशी तिची मनीषा. लखीरामान सांगितलेल्या त्या खलाशाच्या राणीबद्दलच्या धमकीवजा आठवणीच शल्य, नाही म्हटल तरी, राणीच्या मनात खुपत होतच.

एका अगदीं अंधाऱ्या, कुबट घाण येणाऱ्या अरुद् कोपऱ्यात हिमत जहाजाच्या एका लाकडी खाबाला जखडून बाधलेला होता. राणी तिथं आली नि म्हणाली, “ हिंमत, तुझ्या आडमुठेपणानं तूं हें सार दुःख

तुझ्यावर ओढवून घेतल आहेस. मी तुला सामोपचाराच्या नि तुझ्या हिताच्या दोन गोष्टी सांगायला आले आहे.”

“ माझ तू आत्तापर्यंत केलस तेवढे ‘हित’ पुरे नाही का झाले ? ”

“ हिमत ! तू माझ्याशी तुच्छतेन, उपहासान वागू लागलास म्हणून तुला या गोत्यात आणल, पण मला हवे तर तुला फिरून अधिकाराच्या शिखरावर चढविणाहि तितकच शक्य आहे. मी फक्त तुझ्याशी म्हणून खर बोलते. त्या मुकुलवर तू फार निरपेक्ष प्रेम करतोस तसच माझ्यावर प्रेम कर. तुझ्यात नेकी आहे, नौकानयनाच कौशल्य आहे, तारुण्य आहे. मी श्रीमत आहे, तरुण आहे आणि बुद्धीनहि काही टाकाऊ नाही, हें तू सुद्धा कबूल करशील. आपण एकमेकांना अनुरूप आहो. तेवढी कबुली दे. मी तुला मुक्त करीन. सव्याच सार पारड उलट फिरवीन. फार मोठ्या फायद्यासाठी ही अतिशय थोडी किंमत आहे.”

“ राणी ! मी व्यवहारात पहिल्यापासूनच कच्चा आहे. नफा-तोटा मला कधीच कळला नाही—पण चांगल नि वाईट कळत. तुझ्या-जवळच्या पैशान नव्हे, तारुण्यान नव्हे, बुद्धीन नव्हे, कशानहि तुला हिंमत विकत मिळणार नाही.”

“ हिमत ! नको असा अट्टाहास करू. मला तू फार आवडतोस.” अस म्हणत राणीन हिंमतच्या ओठाजवळ आपलें तोंड आणल. हिंमतचे हात नि पाय सर्वच खांबाला जखडले होते. त्याला हालचाल सुद्धा करता येत नव्हती. पण त्यान एकच गोष्ट केली. तो राणीच्या तोंडावर तिरस्कारान थुकला !

आता पुन्हा राणी खवळली. तिन जाड दोराच्या हातभर लाब तुकड्यान हिमतला बेदम मारल. पण त्यान हू की चू केल नाही. दोराचे वळ त्याच्या अगावर उठले, कातडी फाटून रक्त वाहू लागलं, नि त्वेषान मारलेला दोराचा तुकडा शेवटीं मासांत रतून, मासुडें फोडू लागला. तरी हिंमतच्या तोडून सुस्कारा निघाला नाही—फक्त शेवटीं

साधलं, खलाशी परत आपआपल्या कामावर रुजू झाले. कान्होजी आणि हिमत या दोघानाहि गिरफदार करून वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणीं जहाजातील माल ठेवण्याच्या गोदामातील खालच्या मोकळ्या जागी अडकवून टाकल होत. दौलत निकामी झाल्यासारखा असल्यान तात्पुरता त्याच्याच खोर्लीत पडून होता. मुकुल आपल्या दुर्धर प्रारब्धाच्या ओझ्याखाली वाकली होती, तर राणीचा खरा स्वभाव इतक्या उशिरा कळल्यान जिजी मनात राणीविषयीं जळत, मुकुलची जिवाभावान काळजी घेत होती.

लखीरामान कप्तानाच काम बिनबोभाट हुशारीन अगावर घेऊन चालविल होत, आणि त्याच्या दुय्यम अधिकाऱ्याच काम मिळाल्यान बनबोरला कृतकृत्य वाटत होत.

राणी तर स्वतःच्या बुद्धिमत्तेच्या अभिमानांत आणि इच्छापूर्तीच्या समाधानात गुग होती. केवळ कुलाची शपथ म्हणून कुणाल मारण्यासाठी काही राणी जिवाचा आटापिटा न करती, पण तिचा अब्देर करणाऱ्या हिंमतला हालहाल करून मारण्यात जर तिची कुलशपथ आपोआप पाळली जात असती, तर एका दगडात दोन पक्षी मारल्याचं श्रेय ती घेण्यात कसूर करणार नव्हती. विशेषतः आता इतक्या कौशल्यानं हिंमतला कात्रीत धरण्यात—त्या सर्वांचा पाठपुरावा करण्यात राणीला शिकारीत लाडगेतोड करतात त्या ईर्ष्येचा आनंद प्राप्त झाला होता. आता तर केवळ मौजेखातर हिंमतला छळून मारण्यास ती उद्युक्त झाली होती. आणि नंतर दौलतचाहि निकाल लावू अशी तिची मनीषा. लखीरामान सांगितलेल्या त्या खलाशाच्या राणीबद्दलच्या धमकीवजा आठवणीच शल्य, नाही म्हटल तरी, राणीच्या मनात खुपत होतच.

एका अगर्दी अधाऱ्या, कुबट घाण येणाऱ्या अरुद कोपऱ्यात हिंमत जहाजाच्या एका लाकडी खांबाला जखडून बांधलेला होता. राणी तिथं आली नि म्हणाली, “ हिंमत, तुझ्या आडमुठेपणान तूं हें सार दुःख

तुझ्यावर ओढवून घेतल आहेस. मी तुला सामोपचाराच्या नि तुझ्या हिताच्या दोन गोष्टी सांगायला आले आहे.”

“माझ तू आत्तापर्यंत केलस तेवढे ‘हित’ पुरे नाही का झाले ?”

“हिंमत ! तू माझ्याशी तुच्छतेन, उपहासान वागू लागलास म्हणून तुला या गोष्ट्यात आणल; पण मला हवे तर तुला फिरून अधिकाराच्या शिखरावर चढविणाहि तितकच शक्य आहे. मी फक्त तुझ्याशी म्हणून खर बोलते. त्या मुकुलवर तू फार निरपेक्ष प्रेम करतोस तसच माझ्यावर प्रेम कर. तुझ्यात नेकी आहे, नौकानयनाच कौशल्य आहे, तारुण्य आहे. मी श्रीमत आहे, तरुण आहे आणि बुद्धीनहि काही टाकाऊ नाही, हें तू सुद्धा कबूल करशील. आपण एकमेकांना अनुरूप आहो. तेवढी कबुली दे. मी तुला मुक्त करीन. सध्याच सार पारडं उलट फिरवीन. फार मोठ्या फायद्यासाठी ही अतिशय थोडी किंमत आहे.”

“राणी ! मी व्यवहारात पहिल्यापासूनच कच्चा आहे. नफा-तोटा मला कधीच कळला नाही—पण चांगल नि वाईट कळत. तुझ्या-जवळच्या पैशान नव्हे, तारुण्यान नव्हे, बुद्धीन नव्हे, कशानहि तुला हिंमत विकत मिळणार नाही.”

“हिंमत ! नको असा अट्टाहास करुंस. मला तू फार आवडतोस.” अस म्हणत राणीन हिंमतच्या ओठाजवळ आपल तोंड आणल. हिंमतचे हात नि पाय सर्वच खाबाला जखडले होते. त्याला हालचाल सुद्धा करता येत नव्हती. पण त्यानं एकच गोष्ट केली. तो राणीच्या तोंडावर तिरस्कारान थुकला !

आता पुन्हा राणी खवळली. तिन जाड दोराच्या हातभर लाब तुकड्यान हिंमतला बेदम मारल. पण त्यान हू की चू केल नाही. दोराचे वळ त्याच्या अगावर उठले, कातडी फाटून रक्त वाहू लागलं, नि त्वेषान मारलेला दोराचा तुकडा शेवटी मासात रुतून, मासुडें फोडू लागला. तरी हिंमतच्या तोंडून सुस्कारा निघाला नाही—फक्त शेवटी

यातना असह्य झाल्यावर त्याची मान लुली होऊन खांद्यावर एकीकडे कलली नि तो बेशुद्ध झाला. त्या बेशुद्ध स्थितीत हिमतला सोडून जाताना राणी म्हणते, “मूर्खा ! हें सार तुला व्याजमुदलासकट परत देईन ! तू शिजून शिजून, पळ पळ मोजीत मरशील !”

राणी गेली न गेली तो कुणी तरी व्याक्ति त्या अधारातून पुढे आली. तिन हिमतच्या जखमावर नि उठलेल्या वळावर काही स्निग्ध औषध लावले. हिमतच्या ओठाजवळ पाणी धरून त्याला तें पाजले. आणि ती व्याक्ति हिमतची शुश्रूषा करीत बराच वेळ बसली, हिमतला बांधलेली दोरी सोडून त्याला त्या अडचणीत शक्य तितक्या सुखाने तिनं निजाविले.

हिमत शुद्धीवर आला तेव्हा ती व्याक्ति म्हणाली, “भिऊ नकोस. माझ्यापासून काही भय नाही तुला. माझ्या हातून तुला मदतच होईल. जहाजावर चाललेला सारा प्रकार मी पाहिला आहे.”

हिमतचा विश्वास तरी एकदम कसा बसावा ? पण त्या व्यक्तीन ते ओळखून कान्होजीरावाच्या हस्ताक्षराची एक चिठी हिमतला दिली. त्यान हिमतच बरचस समाधान झाले.

“तुला लागलं असलं तरी या औषधान बर वाटेल, हे घे. आणि हें अन्न खा. तुमच्या भडाऱ्याच्या अन्नांतलंच चोरलेलं आहे. आता भरपूर खा नि खूप खूप झोप घेऊन ठेव. तुला पुढे काही दिवस फारच काम पडणार आहे, असा रंग दिसतो.” पुन्हा त्याला भेटण्याचं आश्वासन देऊन ती व्याक्ति तिथून गेली. आणि हिमतनहि थोड खाऊन झोप घेण्यास सुरुवात केली.

राणीन बड उभारल्यावर बनबीराला प्रथमच जहाज कलकत्त्याकडे नेण्यास सांगितलं होतं. आणि बाकीच्या गोष्टींत जरी तिला पुष्कळ ज्ञान असलं तरी नौकानयनाचा मुळींच गंध नव्हता. त्यामुळे कलकत्त्याला जाण्याऐवजी, जहाजाची दिशा बरोबर विरुद्ध आहे हे

तिच्या चट्टिशी ध्यानात येण शक्य नव्हत. शिवाय वाऱ्याच्या अनुकूल-प्रतिकूलतेचा सावळा गोधळ तिला अगम्य होता.

कान्होजीरावाना मात्र ही गोष्ट ताबडतोब कळली. ज्या अज्ञात व्यक्तीन हिंमतचा समाचार घेतला होता, त्याच व्यक्तीन कान्होजीरावाचीहि विचारपूस केली होती. कान्होजीरावांनी बोटीच्या कोणत्या अगावर सूर्य उगवला, शिड कोणत्या बाजूला भरली आहेत, किती व कोणती उभारली आहेत, पाण्याचा रंग कसा आहे अशा थोड्याशा वेचक पण साध्या प्रश्नांनी त्या व्यक्तीकडून सायतारेची सारी माहिती काढली.

उभा जन्म दर्यावर्दीपणात काढला कान्होजीरावांनी तो काहीं फुकट नव्हता. त्यांना या बगालच्या उपसागराचीच नव्हे, तर बहुतेक साऱ्या समुद्रमार्गाची माहिती अतिसूक्ष्म नि सविस्तर होती. कैदेत पडल्यावर त्यांनी पहिली गोष्ट केली, ती म्हणजे बाजूला उभ्या असलेल्या सामानातल एक लाकडी खोक्याच्या, त्यातल्या त्यात स्वच्छ, फळीवर त्या पेटीचाच एक खिळा उपसून त्यान चरा पाडीत बगालच्या उपसागराचा ठोकळ नकाशा काढून त्यावर जरूर त्या किनाऱ्याच्या रेषा, अक्षाश-रेखाशाची मुख्य वृत्त इत्यादि काढली होती. कलकत्याहून जहाज कुठवर आल, किती अंतर उरली आहेत इत्यादि गोष्टी त्यांना खडान्खडा ठाऊक होत्या.

या नकाशावर त्या अज्ञात उपकारी व्यक्तीकडून उपलब्ध झालेली सर्व नवी माहिती विचारात घेऊन सायतारेची अद्यावत् परिस्थिति कान्होजीराव नकाशावर माडीत. कुणाची चाहूलच लागली, तर ती पेटी नकाशा काढलेल्या बाजूवर उभी करून ठेवीत, की झालं.

ती अज्ञात व्यक्ति पुन्हा हिंमतला भेटली. त्या वेळी तिन हिंमतशी पुष्कळच विचारविनिमय केला. काही तरी फारच महत्त्वाची गोष्ट असली पाहिजे, कारण हिंमत त्यात अगदी गुगून गेला होता. त्याखेरीज त्या व्यक्तीच्या सद्धेतूबद्दल त्याला आतां

तिळमात्रहि शका उरली नव्हती, आणि पूर्ण विश्वासान व कृतज्ञतेन हिंमत तिच्याशीं बोलत होता.

त्या दिवशी तिसरे प्रहरी खलाशानी राणीच्या हुकुमाप्रमाण एक तराफा बाधून ठेविला होता. चार पाच बंद पिपावर रक्षीनें फळकुटें करकचून हा उघडा तराफा बंदविला होता. त्याखेरीज त्यावर काहीं सुद्धा जास्त सोय नव्हती. सव्याकाळीं अधार पडून बराच वेळ झाल्यावर राणीन मुकुलला डेकवर आणाविल. ती बिचारी किती खराब झाली होती ! तिच्यावर ओढवलेले एक एक प्रसंग जास्त जास्तच कठीण होते. आणखी तिच्यापुढ काय वाढून ठेवल होत बर !

डेकवर खलाशांनीं बदिस्त हिंमतला आणून उभा केला. राणी मोठ्या ऐटीत होती. ती म्हणाली, “ हिंमत ! तू माझ्या केलेल्या अपमानाची सव्याज परतफेड करण्याच मीं तुला वचन दिल होत ना ? आत्ता तुला त्याच कामासाठीं मीं इथ बोलावल आहे. हा तराफा पाहिलास ? त्याच्या पाच फूट चौरस जागेंत किती सुखसोयी आहेत पाहिल्यास ना ? खालीं तुझा आवडता समुद्र, वर सुंदरस आकाश, आजूबाजूला मोकळी हवा. बगालच्या उपसागरांत किनाऱ्यापासून शेंकडों मैल दूर समुद्रात मी तुला सोडणार आहे या तराफ्यावर. आता तुझ नौकानयन नि वेदान्तावर प्रवचन निर्वंधपणें चालू देत. आणि मीं मुकुललाहि तुझ हें प्रयाण पाहण्यासाठीं मुद्दाम डेकवर आणाविल आहे. म्हणजे तुला नि तिला एकमेकाना शेवटच भेटून घेता येईल. नाही तरी तीन जेवणाना पुरेल इतक अन्न आणि पाणीच जेमतेम आहे त्या तराफ्यावर दिलेल. तेव्हा ते सपल्यावर तुला तुझ्या प्रेमाच्या गोड आठवणींवरच तहानभूक भागवीत तुझे शेवटचे क्षण काढावे लागतील.”

इतक्यात मुकुल धावत जाऊन हिंमतला बिलगली. तिच्या हिंमतला ही राक्षसीण मोकळ्या अफाट समुद्रावर एकटं टाकून देणार होती. तें सुद्धा अपुऱ्या अन्नपाण्यामुळ शेवटी तहानभुकेन नि एकटेपणान

तडफडत तडफडत हळूहळू मरण्यासाठी. शिवाय त्याचा तराफा समुद्रात सोडायला वेळहि शोधून काढली ती रात्रीची, म्हणजे रात्रीचे दहा तास अधारात काढावे लागून, दुसऱ्या दिवसापर्यंत सायतारा पार दिसेनाशी होऊन, हिमतला इतरांनी कुणी उचलून घेण्याचा चुकूनहि संभव उरू नये !

हिंमतला विलगलेल्या मुकुलला पाहून राणी म्हणते, “छे, मला आणखी एक कल्पना सुचली आहे. या दोन प्रेमळ जीवाची ताटातूट करण्याऐवजी एकाच तराफ्यावर याना समुद्रावर सोडल, तर त्यांना किती तरी एकान्त मिळेल. चोरून प्रेम करण्याच कारणच नाही. मोकळ्याढाकळ्या प्रेमाला पूर्ण वाव आणि एकमेकांच्या दृढ प्रेमालिगनात मृत्यूची जोड. अशा दोघाच्या अथाग प्रेमसागरात दोघहि चिरकाल पोहत राहा. वा ! फारच रम्य आहे हे दृश्य ! ठीक आहे रे, या मुकुललाहि हिंमतबरोबर तराफ्यावर सोडा ! ”

इतक्यात अनपेक्षितपणे लखीराम मधे येऊन म्हणाला, “चल हडळी ! हो बाजूला. मी चाचा म्हणून मला वाटल, माझच हृदय तेवढ उफराट असेल, पण, तुझ्यापुढे खुद्द सैतानहि लाजेन तोंड खाली घालील.”

राणी क्षणभर कानावर विश्वास नसल्याप्रमाणे बघत उद्गारली, “काय रे लखीराम ! तुला मद चढला होय अधिकाराचा ? जा, तुला परत खलाशात नेमला आहे मी या घटकेपासून ! ”

“अग, जा राडे ! तुला दोन दिवस चेष्टेन मालकीण मालकीण म्हटल ते काय खरच वाटलं तुला ? हें जहाज काबीज केल तें का तुझ्यासाठी ? तू मोठ्या ऐटीन परवा हुकूम दिलास मला जहाज कलकऱ्याला नेण्याबद्दल, म्हणून कलकऱ्याला थोडच जहाज जात आहे!—परवापासूनच दक्षिण अदमानकडे जाण्यासाठी जहाजाच नौकानयन चालू आहे; तुझ्या हातून शिकार केली खरी पण ती तुझ्यासाठी नाही, मूर्खे ! तर या लखीराम चाच्यासाठी. या हिंमतला समुद्रात सोडायचा

तर जरूर सोडू, त्याची अडगळ नकोच आहे इथ ! पण मुकुल-
सारखी गुलबकावली काय समुद्रावर वाया घालवायची ? तिला तर
माझी राणी करणार आहे मी—आणि तू मात्र नांवाची राणी. तुला
बटीक करणार आहे.”

क्षणाधर्त राणीचा कडेलोट झाला ! अधिकाराच्या उच्चासना-
वरून दास्याच्या गर्तेत ! तिन रागान बोलण्यास तोड उघडलं मात्र,
तों लखीरामान तिच्या कडाडुंदिशी श्रीमुखात भडकावली ती अशा
जोरात की राणी डेकवरच विवळत पडली !

“रांड ! बटीक ! याद राख. मीच तुला वठणीवर आणतों. तो
कान्होजी, नि त्याची पोर तुझ्यापेक्षा हजार पटीन बरी. त्याना डाव-
पेच नसले तरी निदान त्याच्यात आपल्या धद्यातली वाकबगारी तरी
आहे. मला त्याच जहाज हव होत, त्यामुळ त्याना गोत्यात आणाव
लागल, नाही तर ती लाख माणस आहेत. पण तू, सटवे ! जाशील
तिथ वाटोळ करशील—जर कुणाला उठता लाथ न बसता बुक्की हवी
असेल तर ती तुला. आणि तसंच मी तुला वागवणार आहे.”

सरतेशेवटी हिंमत मात्र तराफ्यावर समुद्रात एकटा टाकला गेला
पूर्वीच्या बेताप्रमाणं, मुकुलला पूर्वीपेक्षा जास्त मोकळीक मिळाली,
आणि हिंमतच्याच जागी राणीला बदिवान् केल गेल. सायतारा मात्र
आता लखीराम चांच्याची धन झाली होती.

१८

समुद्र अगदी शान्त असल्यान हिमतचा तराफा सथपणें तरगत होता. हिमत तराफ्यावर स्वस्थ बसून राहिला होता. चितगावला जहाज गेल्यापासून तों आतापर्यंत घडलेल्या या सर्व गोष्टी त्याच्या मनांत घोळत होत्या.

त्याला समुद्रात सोडल्यानतर सायतारा पुन्हा मार्गस्थ झाली होती. हिमतच्या मनात दुःखान ठाण दिल होत. सायतारा त्याला प्रिय होतीच, आणि मुकुलहि प्रिय होती. त्याच्यापासून तो एकदमच दुरावत होता. रात्रीच्या अधारात किती लाबवर दिसणार? प्रथम सायतारेची आकृति अधुक होत होत दिसेनाशी झाली. दिवे बराच वेळ दिसत होते, तेहि दिसेनासे झाले. आणि आपल्या एकटेपणाची पुरी जाणीव हिमतला आली.

त्याच्या दुःखामधें वैयक्तिक हालअपेष्टाबद्दलच्या किंवा मृत्यूच्या भीतीचा भाग मुळींच नव्हता. फक्त प्रिय गोष्टींचा कायमचा वियोग, इतकच नाही तर तोहि अशा विपरीत स्थितीत, कीं आपल्या डोळ्याआड त्यांची काय दुर्धर गति होईल ही शका मनात सारखी सलत असताना, पण या गोष्टीबद्दल कितीहि विचार केला तरी

आपल्याकडून त्यांना मदत करण अशक्य आहे हे पाहून प्राप्त परिस्थितीशी झगडण्यासाठी धीरान कंबर कसण येवढच त्याच्या हार्ती होत.

तो जरी इतक्या अफाट समुद्रावर येवढ्याशा तराफ्यावर त्या वेळी तरंगत होता तरी त्याला निराशा वाटत नव्हती. दर्यावर्द्याच्या पेशातल्या माणसाला—दुसऱ्या कुणी अस खुनशीपणान समुद्रावर मरण्यासाठी सोडण जरी नाही तरी—वादळानं किंवा अनेक इतर कारणांनी जहाज बुडाल्यान लहानशा होडग्यातून दूरवर अतर उल्लून जमिनीला लागण ही काही कल्पनातीत किंवा अशक्य कोटीतली गोष्ट नव्हती. अशा परिस्थितीत काय काय करावं लागेल याची रूपरेखा दर्यावर्द्याला त्याच्या धद्याच्या अभ्यासात तरी येतेच. आता अशा प्रसंगाचा अनुभव काही प्रत्यक्ष तो प्रसंग बेतल्याशिवाय कुणाला येत नाही. पण माणसाजवळ आत्मविश्वास ही एक मोठी चीज असतेच की, त्यामुळं कोणकोणती सकट कशा कशा बनावान आपल्यावर कोसळतील हे जरी ठाऊक नसलं तरी सुद्धा शेवटी कशी तरी आपण त्याच्यावर कुरघोडी करूच करू, त्यांना पुरून उरू, अशी पक्की उमेद, जवळ जवळ खात्रीच, मनाला वाटते. आणि ज्याला हा आत्मविश्वास आहे त्यान आयुष्याची लढाई निम्मी जिकली म्हणून आरभीच सागायला हरकत नाही.

हिमतला आपल्या नाविकपणाची इतकी खात्री होतीच, पण त्या-खेरीज त्याला आशादायक अशी आणखी एक गोष्ट ठाऊक होती. सायतारेवरच्या त्या उपकारी अज्ञात व्यक्तीन हिमतला अगदी पूर्ण जीवदान जरी नाही म्हटल तरी, स्वतःचा जीव बचावण्याची जास्तीत जास्त सोय नि शक्यता उपलब्ध करून दिली होती.

राणीला किंवा लखीरामालाहि पत्ता नव्हता, पण हिमतला दर्यावर सोडायच हा त्याचा बेत हिमतला त्या व्यक्तीन अगोदरच सुचवून ठेवला होता. येवढच नव्हे तर तस झाल तर काय करावं लागेल

यावर कान्होजीरावाकडूनहि विचारपूर्वक सूचना मिळवल्या होत्या. या कार्मी तर कान्होजीरावाच्या अद्यावत् ठेवलेल्या नकाशाचा आणि सायतारेच्या हालचालीच्या नोंदणीचा फारच अप्रतिम उपयोग झाला. सोडताना राणीच्या दृष्टीला जरी अमर्याद पाणीच हिंमतपुढे दिसल तरी प्रत्यक्ष नकाशावर पाहणाऱ्या नाविकाला हिंमतची स्थिति इतकी निराशाजनक वाटली नसती.

सायतारा लखीरामान आपल्या चाचेगिरीच्या मुलखात नेण्यासाठी दक्षिण अदमानाकडे हाकारली होती. त्यामुळ सायतारेचा मार्ग प्रथम ब्रह्मदेशच्या नैर्ऋत्य टोकाच्या केप नेग्रेस व अल्ग्वारडा दीपगृह, आणि प्रेपारिस बेट याच्या मधल्या प्रेपारिस उत्तर चॅनेलमधून जात होता. तिथून दक्षिणेकडं अदमानकड जायच होत. त्यामुळ हिंमतच्या तराफ्याच्या आसमतात् दोन-अडीचशें मैलात जमीन होती.

साधा तराफा काहीं एखाद्या होडीसारखा वल्हवण्याला अथवा शीड उभारून हाकारावयाला सोईचा नसतो. होडीचा चिंचोळा लांबट आकार, सर्व बाजूनी जलपृष्ठापासून वर उंच असल्यानं पाणी चढ्दिशीं आत न येऊ देणाऱ्या उभ्या कडा इत्यादि गोष्टी तराफ्यात नसतातच. एखाद्या सपाट फळकुटासारखा तो अवजड नि वल्हविण्यास अवघड असतो.

ब्रह्मदेशचा किनारा जास्त जवळ असूनहि तिकड जाण सोयीच नव्हत, कारण वारा त्याच दिशेन येत होता. तेव्हा वाऱ्याच्या विरुद्ध जाण्यापेक्षा त्याच्या अनुरोधान अदमानकड तराफा हाकारण जास्त सोईच पडत. त्याशिवाय त्या मोसमातील समुद्रप्रवाहाची दिशासुद्धा अदमानकड झुकलेली होती. ताशीं मैल दीड मैल वाहणाऱ्या समुद्र-प्रवाहात तराफा सापडला तर अनायासें मार्ग आक्रमायला तितकी मदत.

हिंमतन प्रथम तराफ्यावर आडव पडून खालची पांच पिप चाचपून पाहिली. त्यातील एकावर हवी असलेली ती खूण लागतांच तें पीप

त्यान तराफ्याच्या खालून दोरी सोडून मोकळ केल आणि तराफ्यावर उचलून घेतल. त्या अज्ञात व्यक्तीनं तराफा तयार होत असताना तो करणाऱ्यापैकी एका खलाशाला मसलतीत घेऊन त्यावर हे पीप बांधवल होत. ते उघडल्यावर त्यातून बरचस अन्न आणि पाण्याच्या बुधल्या निघाल्या. येवढ्या अन्नावर व पाण्यावर हिंमतला पुष्कळच वेळ गुजराण करता आली असती.

त्याशिवाय तराफ्याच्या खाली आणखी काही सुटे लाकडी फळ-कुटाचे तुकडे नि वल्ह्याची दांडकी होती; आणि त्या खाली गोण-पाटाचे काही तुकडेहि बाधलेले होते. हिंमतनं दांडकी तराफ्यावर उभी करवून व घट्ट बाधून त्याच्यावर गोणपाट पसरून शिडासारखं बाधल. तराफ्याच्या एका बाजूस एक फळकुट पाण्यात अर्धवट बुडत बाधून त्याची सुकाणासारखी योजना केली.

ईशान्येचा वारा जोरान वाहत होता. त्याच्या जोरान तराफ्याच जुजबी शीड भरून चागल ताशी चार मैल अंतर तोडण्यास प्रत्यवाय नव्हता. त्याशिवाय वर उल्लेखिलेल्या समुद्रप्रवाहाचा ताशी मैलभर असा सर्व मिळून पाच मैल वेग धरला तर अदमानक एका दिवसात पुऱ्या शंभर मैलाच अंतर तोडून जाता येईल ह उघड होत.

हिंमतन त्याप्रमाण व्यवस्था करून धीमेपणान घाट पाहत बसायचं ठरवल. भूक अगदी आवरेनाशी झाली म्हणजे, अगदी थोडे मोजक अन्न खायच आणि तहान फारच लागली म्हणजे मोजक्या घोटानी पाणी प्यायच. तृषा फार लागली तरी समुद्राच पाणी पिण्यांत धोका होता. समुद्राच्या खाऱ्या पाण्यान तृषा जास्त जास्तच लागते—त्या-खेरीज शरीरांत क्षाराच प्रमाण जास्त वाढल्यान तृषा तर लागतेच पण माणूसहि जास्त वेडावून जातो, हे पूर्ण ठाऊक असल्यान फारच इच्छा झाली तर तराफ्यावर बसल्या बसल्या हिंमत आपले कोपरा-

इतके हात किंवा ढोपरापर्यंत पाय पाण्यांत लोंबते धरी. हेतु हा की, हातापायाची त्वचा पाण्यातून ओलावा ग्रहण करी, आणि क्षार माल बाहेरच राही. शरीराला लागणाऱ्या पाण्याचा काहीं अश असा मिळू शके, आणि त्याशिवाय अथून मधून बरोबरचं गोडं पाणी होतच थोडस. फक्त समुद्राच खार पाणी कितीहि तृषा लागली तरी प्यायचं नाही हें त्याला पुर ठाऊक होत.

अशा तऱ्हेनं दोन दिवस गेले, तरी जमीन कुठहि दिसत नव्हती. पाण्याच्या निळ्याभोर रगावरून अजूनहि खोल समुद्रावर असल्याच त्याला दिसत होत. अशा वेळीं माणसाच्या अंगच्या धीराची कसोटी लागते. इतक्या अफाट समुद्रावर तुमच्या हातीं काहीं नसताना स्वस्थ बसून राह्यच वाट पाहत—कशाची वाट ?—अति मद पावलांनीं पण निश्चयान जवळ जवळ येणाऱ्या मृत्यूची !

हिंमतच तत्त्वज्ञान फार साध पण प्रभावी होत. त्याच्या हातीं होतं तेवढ सार त्यान केल होत. आता दुःख करून किंवा निराशेन आक्रोश करण्यान का स्थिति सुधारली असती ? समजा, तराफा जमीन चुकून जास्तच भर समुद्राकड जात असला, नि मरण अटळ असल, तर मग उरलेला हा थोडा काल कोणत्या स्थितींत घालवावा ? व्यक्तीच्या स्वतःच्या जगाला तीन बाजू असतात. भूत, भविष्य नि वर्तमान. त्या तिहींपैकीं एकावर तरी निरभ्र ऊन विलसत असेल तीच बाजू आपल्यापुढ फिरवून ठेवण चागल नाही का ? वर्तमान नि भविष्य-काल निराशामय दिसला, तर देवान स्मृति दिली आहे ! तिनं भूत-कालातील गोड स्थळं शोधता येतात. भूतकाल नि वर्तमान मनपसत नसेल तर देवान कल्पनाशक्ति दिली आहे ! तिनं भविष्यांत आपल्याला हवी तीं सुखस्वप्न उभारता येतात, आणि भूत नि भविष्यात कडवट-पणा असला, तर देवान माणसातला पाशवीपणा अगदीं पूर्ण काढून न घेतल्यान, दृष्टीसमोरच्या सुखांत निश्चितपणें गुंगून जाण्याची 'निर्बुद्धपणाची कला'हि साध्य असते—

“ भरि चषक, कशाला व्यर्थ आवृत्ति याची,
 निसरुनि कशि जाई काळवाळू पर्दीची;
 मृत, अजनित पेशा कालचा वा उद्यांचा,
 छळ उगिच कशाला, आज जो हा मजेचा ! ”

सूर्यफुलापासून माणसान धडा घ्यावा. तें नेहमी सूर्याभिमुख असत ना ? तसच मनान आपण आनंदाभिमुख असलों तर किती नाहक क्लेश वाचतात !

काही माणस सूर्याभिमुख असतात; आनदस्थळच त्याच्या दृष्टीला दिसतात. काहींचा स्वभाव कृष्णकमळासारखा असतो, दुःखाच्या अधः-कारातच तीं उमलतात !

असे चार-पाच दिवस गेले. जवळच अन्न संपल नि पाणीहि सपल. श्रमानीं, तहानभुकेनं ग्लानि आलेला हिमत तराफ्यावर तरगत पडला होता. वारा, ऊन्ह, पाणी आणि क्षार याच्यामुळ त्याच तोंड मलिन झाल होत—पण त्या गुंगीतसुद्धा त्याच्या तोंडावरच स्मित पुसून गेल नव्हत—तें हास्य दर्यावर्द्याच होत—खऱ्या तत्त्वज्ञान्याच होत—सकटानींच काय पण प्रत्यक्ष मृत्यूनहि तें स्मित नष्ट होणार नव्हत !

*

*

*

धोपट मार्गावरचा पायिक चागला असतो, पण आडवाटेला जाऊन, गोता खाऊन शहाणा झालेला पायिक जास्तच चागला ठरतो. हलवून बळकट केलेल्या खुट्यासारख त्याचं मन सत्प्रवृत्तीवर खिळलेल असत. म्हणूनच उपरति होऊन सन्मार्गावर आलेला माणूस, उपरति होण्यासारख काहींच कधीं न केलेल्या माणसापेक्षांहि जास्त कट्टा सज्जन होतो.

दौलतची सायतारेवर हीच स्थिति झाली होती. ज्या दौलतला विचाराच पूर्वी वावड असे, तो आता सदान् कदा विचारात गुगलेला असे. त्याच्या हातीं आता काडीचीहि सत्ता नव्हती. आपल्याच

हातांनीं त्यान लखीराम चाच्याला सायताखेर आणल. आपल्याच करणीनं त्यान कान्होजी आणि हिंमत याच्या हातून सायतारा जाऊ दिली, आणि स्वतःहि तो तिला मुकला. दारूच्या नशेत असला म्हणून काय झाल? त्या निष्पाप मुकुलचा घात केला! अप्रत्यक्षपणान त्या राणीच्या हातीं सत्ता जाऊ देऊन, कान्होजीला गिरफदार करण्यात आणि जुळ्या भावाला समुद्रावर अन्नान करीत मरण्यासाठीं सोडण्यास आपणच कारणीभूत झालों. आणि या साऱ्यान आपण मिळवल तरी काय? काहीं नाहीं!

संकटाची कदर न करता मनाला पटलेल्या चागल्या गोष्टींना आविरत चिक्कटून राहण्यास मनाची केवढी तयारी लागते. त्या झगड्यातून पार पडण्यासाठीं माणसाच्या खऱ्या गुणाची तेजस्वी तलवार कशी चालवावी लागते हें त्यान पाहिल होतं.

खऱ्या प्रेमासाठीं स्वार्थत्याग केवढा करावा लागतो, मनोनिग्रह केवढा आचरावा लागतो याचहि प्रात्यक्षिक त्यान पाहिल होत. त्यान भ्रष्ट केलेल्या मुकुलची हिंमतला हाक, हिंमतन क्षणाचाहि विलंब न लावता तिच्यासाठीं आपल्यावर नाहक ओढवून घेतलेली तोहमत, आणि देहदंडाची शिक्षा—या गोष्टी दौलतच्या मनात अग्नी-प्रमाण धडाक्यान जळत होत्या. त्यांच्यातील हिणकस जळून जात होत तर शुद्ध सद्‌विचार तावून-सुलाखून निघत होते.

त्यानच या दुर्धर प्रसगात साऱ्यांना पाडल होत, आणि त्यातून सोडविण हेंहि त्याचच काम होत. केलेल्या अन्यायाची भरपाई या नाहीं त्या रूपान करायला हवी होती. झाल्या गोष्टी परत येत नाहींत, तरी पण त्याचं परिमार्जन करण आपल्या हातीं असत.

सध्यां दौलत मोकळा होता तरी उघडपणें बडाळी करण त्याला शक्य नव्हत. त्याच्या मूर्खपणामुळच सायतारा लखीरामाला मिळू शकल्यानं लखीरामचं दौलतबद्दल महामूर्ख येवढच एक मत होत,

आणि तें तसच राहू देण सध्या सोईच होत. त्यामुळें सर्वजण दौलतबद्दल निर्धास्ततेन व गाफीलपणान वागत. गुपचूपपणान योग्य सधीची वाट पाहत, तयारीन राहायच येवढच दौलतच्या सध्या हाती होत. आणि ती सधि आल्यावर प्राणाचीहि पर्वा न करता घाव घालायचा त्याचा निश्चय झाला होता. दौलतच्या अगात कर्तबगारी कमी नव्हती. होती ती वाईट दिशेला आजवर लागली होती, पण आता मात्र त्याला सन्मार्ग सापडला होता.

१९

या ईशान्येच्या मन्सूनला एकदा सुरुवात होऊन गेल्यावर बगालच्या उपसागरात हवा नेहमी फार चागली राहते. सर्वसाधारणपणे हिंवाळ्यातला हा मोसम सुंदर हवेचा असतो, पण त्यातहि वादळ होऊ शकत नाहीत अस नाही. आणि जर झाली तर ती लेचीपेची नसतात. चागली आदळआपट करून, ताडवतून करून जातात.

असच एक वादळ आता बगालच्या उपसागरात उठल होतं. इतके दिवस समुद्र शांत होता, तर सायतारेवरच्या व्यक्तीच्या भिन्न भिन्न वासनामुळ त्याच्यात वादळ झाल होत. आता त्या मनुष्य-निर्मित वादळाचा उपशम होतो न होतो तो, हे सृष्टिनिर्मित वादळ उपस्थित झाल.

प्रथम आकाशांत अभ्रं आली. हिम-कणिकानीं बनलेल्या, या जवळ जवळ तीस हजार फूट उंचीवरच्या ढगाच्या सावल्या पडत नाहीत. फक्त त्याच्यामुळ हवा बिघडल्याची पहिली सूचना मिळते.

सूर्यास्ताच्या वेळीं पश्चिमेचं तोंड इतक रक्तानं माखल होत, की प्राचीचं तान्ह मूल मारून खाणाऱ्या एकाद्या लावेसारखी ती भयानक दिसत होती.

अशा लालभडक सूर्यास्तान अपरिचित माणूस बेहद खूप होतो तर अनुभाविक दर्यावर्दी धोक्याची सूचना या दृष्टीन त्याकड पाहतो.

प्रथम जलपृष्ठावर तेलकट, ओंगळ आरशासारखी चकाकी आली. हसऱ्या लाटांचा कुठे मागमूसहि उरला नाही. अधूनमधून एकादा उडता मासा ते नितळ जलपृष्ठ फोडून उसळी घेऊन बाहेर पडे आणि आपले पख पसरून धरीत तीरासारख्या वेगान पाण्यासरपट उडत जाई. त्यामुळ उठणारे तरंगहि अपवादाप्रमाण जास्त उठून दिसत.

वाऱ्यान तर एखाद्यावर झडप घालण्यासाठी दबा धरून बसाव तद्वत् श्वास कोंडून धरला होता. सारं वातावरण कोंदल्यासारख झाल होत. वादळापूर्वीची शांतता म्हणतात ती हीच. आगामी वादळाच्या अपेक्षेन ती जास्तच भयसूचक वाटत होती. सायतारेचीं सारीं शिड रिकामी होऊन डोलकाऱ्या आणि दोरांचे ताण याच्यावर लोंबत होती. वारा पडल्यानं आणि लाटांच्या अजीबात अभावामुळं सायतारेची अगदीं यत्किंचितहि हालचाल होत नव्हती. उलट तिच प्रतिबिंब खालच्या पाण्यात स्पष्ट दिसत होत.

खलाशी लोकांनी जास्तच हाय खाल्ली. चांगल्या हवेच्या दिवसात जरी कप्तानाची जोखड लासदायक वाटते तरी वादळाच्या वेळीं सकटाला तोंड देणारा कोणी तरी खबीर, करारी आणि कर्ता माणूस बोटीचा कर्णधार आहे या विचारात एक प्रकारचं समाधान असत. यापूर्वी घडलेल्या अनेक प्रसंगांनी जहाजावरची शिस्त पारच नष्ट झाली होती. कुणाचा विश्वास कुणावर नव्हता. ज्याच त्याच बोलण आणि वागणं तोंडदेखल. सायतारेच्या लोकावर ओढवलेली सकट अजूनहि सपली नाहीत अस त्यांना वाटत होत.

जी पिशाच्चाकृति दिसली ती हिंमतच्या वेळीं समुद्रावर बाळतपणी मेलेल्या आणि समुद्रावरच दफन केलेल्या हिंमत-दौलतच्या आईची असावी, असा कुणी तर्क काढला आणि म्हणूनच हिंमतला सायतारे-वरून समुद्रात टाकल्यान ती या जहाजावर सूडाच्या भावनेन घुटमळत

आहे, अग्नी कल्पना सुरू झाली. या कल्पनेनं तर सायतारेच नक्कीच बरवाईट होणार, आता तिची धडगत लागणार नाही अस त्याच्या मनानं पक्क धेतल. निराशेन गोंधळून गेल्यानं कसोशीन कुणी काम करीना; आणि प्रत्येक लहानसहान गोष्टीचा अर्थ ते आगामी दुर्दैवाची एकेक खूण एवढाच करू लागले !

शेवटी जेव्हा प्रत्यक्ष वादळ सुरू झाल तेव्हा सायतारेवरच्या शिस्तीची आणि सघटनेची स्थिति जशी असावयास नको तशीच अगदी होती. लखीरामान आता बनबीराबरोबर दौलतलाहि दुय्यम अधिकारी म्हणून नेमल होत.

कान्होजीला, त्याच्या बदिवासात वर चाललेल्या सर्व घडामोडींची इत्थभूत बातमी कळत होती. त्याला तर ही सुसंधीच आल्यासारखी वाटू लागली. कारण आपल जहाज आपल्या हातीं जरी राहिलं नाही तरी तें माकडाच्या हाती कोलीत दिल्याप्रमाण या लखीराम चाच्याच्या हातीं इतर जहाजाना उपद्रव देण्यासाठी साधन म्हणून न राहता, जर या वादळात समुद्रतळीं गेल तरी जास्त बर, अस त्याला वाटत होत.

वारा वाहू लागून लवकरच त्याचा वेगहि वाढू लागला. त्याखेरीज त्याची दिशा डाव्या अगावर बदलू लागली. शिवाय बॅरॉमीटर-मधल्या पाऱ्याच्या स्तभाची उंची हलके हलके कमी होऊ लागली. या तीनहि गोष्टींच्या अनुप्रगानं वादळाचा मध्यबिंदु कोणत्या जागी आहे, आणि ते कोणत्या दिशेन जात आहे याचा सुगावा लागतो. या वादळाच्या मार्गाच्या कोणत्या बाजूस जहाज आहे, यावर जहाजा-ला होणारा धोका बराचसा अवलंबून असतो. आणि कुशल दर्या-वर्द्याच काम, ही धोक्याची जागा टाळून सुरक्षित भागात गलबत नेण, हें असत.

लखीराम हा कांहीं नवखा दर्यावर्दी नव्हता. चाचा असल्यामुळ त्याला इतर कोणाहि कप्तानाइतक, किंबहुना जास्तच नाविक ज्ञान

होत. त्यान या वादळाच्या हालचालीचा विचार करून सायतारेला वादळांतून बाहेर काढण्यासाठी एक दिशा ठरवली होती. इतक्या सत्ताशें उचापती करून आणि धोरण सभाळून मिळविलेली सायतारा एखाद्या वादळात हातची घालवण्याइतका लखीराम मूर्ख नव्हता.

आता वारा खूप वाढला होता. लाटा, पाणी घुसळल गेल्या-प्रमाण, एकाच दिशेनें न येतां गोधळल्यासारख्या झाल्या होत्या. त्या फक्त एकाच दिशेनें येत्या तर जहाज त्याच दिशेकडे तोड करून उभ ठेवणं जास्त सुरक्षित झाल असत. पण लाटांच्या विस्कळीतपणामुळ तें शक्य नव्हत.

काळ्याकुट्ट ढगानीं आकाश व्याप्त झाल होत. त्यातून पर्जन्याच्या मोठमोठाल्या सरींवर सरी पडत होत्या. त्यामुळ शंभर हातांपलीकडे सुद्धा दिसत नव्हत. त्यांतच भर म्हणून रात्रीचा अंधार पडला म्हणजे डोळ्यावर धोंगडी बाधून चालाव तद्वत् दर्यावर्द्याला वाटे.

आजूबाजूला अदमानच सान्निध्य आहे हे लक्षांत ठेवून लखीरामान किंचितहि धोका उरूं नये, आणि त्याच वेळी जहाज वादळातून शक्य तितक्या दूर जाव यासाठी जवळ जवळ आग्नेय दिशेकडे जहाज चालविल होत. जवळजवळ दीड दिवस लखीराम क्वार्टर डेकवर आलोचन जाग्रण करीत उभा होता. बनबीर त्याच्या विश्वासातला असला तरी त्याला वादळाच्या वेळीं जहाज एकट हाकारू देण त्याला प्रशस्त वाटत नव्हतं. आणि दौलतच्या कर्तबगारीवर विश्वास असला तरी, त्याच्या दारूबाजपणाची एकदा माहिती झाल्यावर विषाची परीक्षा घेण त्याला रुचत नव्हत. सरतेशेवटीं आता काहीं तात्कालिक धोका म्हणण्यासारखा उरला नाहीं अस पाहून थोडी विश्रांति घेण्यासाठी लखीराम खाली गेला.

रात्र पडली तरी वादळ कमी नव्हत. पाऊस असा मुसळधार पडत होता की, पवनरूपी भिस्त्यान मेघाच्या अजल काळ्या पखाली भरभरून आणून ओतण्याचा जणू सपाटा लावला होता. वाऱ्याच्या

जोरान पावसाचे टपोरे थेंब अशा वेगान चेहऱ्यावर आदळत, कीं डोळे उघडे ठेवून पुढें पाहण शक्यच नव्हत. पापण्याची सारखी उघडझाप करित अर्धवट किलकिल्या डोळ्यानीं दिसेल तितक खर. मधूनच वीज लवलवे. तिच्या क्षणकाल चक्रे उजेडान डोळ्यावर घाव घातल्यासारखा वाटे, तरी त्या उजेडात काय आजूबाजूला दिसेल तितक पाहून ध्यायचा प्रयत्न करायचा. लाटा एकामागून एक लोळण घेत येत. त्याच्यावर सायतारा असहायपणे तरगत होती. अधून मधून एखादी भरगच्च लाट, पाहिल्या लाटेच्या खळग्यातून सायतारा वर येण्यापूर्वीच तिच्यावर आपटून फुटे. मग शेंकडों टन वजनाचें खार पाणी सायतारेच्या डेकवर सर्वत्र पसरून सार दिसेनासं होई. अशी लाट आली की, जो तो कशा तरी भक्कम आधाराला बिलगून राही, नाही तर लाट डेकवरून त्याला लीलेन आपल्यापुढ वाहवून नेई, किंवा कुठल्या तरी जहाजाच्या भागावर जोरान फेकून व आदळून शरीरातील हाडामासाचा तिबल्या कणकेसारखा एकच गोळा करी. पाणी खळखळत ओसरे, आणि त्यातून आणखी एक जीवदान मिळाल्याप्रमाण सायतारा कष्टान हळूहळू वर येई. तिच्या लाकडी तुळ्या नि फळ्या त्या सतत चाललेल्या माऱ्यापुढ कशा अभग नि एकत्र राहत कोण जाणे, पण त्या करकरत, वाकत आणि आता मोडतात, का मग फुटतात अशी स्थिति दिसे.

वादळ वाढतच चालल होत. बनबीर डेकवर कामावर होता. खला-शाना डेकवर बोलावून घ्याव म्हणून बनबीरान हाकाट्या मारल्या. खालच्या गोदामात पाणी साचत होत, म्हणून सुतारान पाणी मापून सांगितलं होत. ते पाणी उपसून टाकण्यासाठी हाताचा पप चालवा-वयास पाहिजे होता. पण कुणीहि खलाशी डेकवर येण्यासाठी धजावेना—त्या वादळातल्या आवाजांतहि अगदीं हृदयभेदक आर्तस्वरात किंकाळ्या ऐकू येत होत्या. खलाशी कुजबुजत, “हेच तें मेघनेच भूत. डेकवर जाऊ नका. सापडेल त्याला ती वाहवून समुद्रात नेईल—तिच्या

बाळंतपणीं असच वादळ झाल होत—त्या वेळेपासून वादळात या जहाजावर नेहमींच तिच्या अशा किंकाळ्या ऐकू येतात ! ”

त्या किंकाळ्या इतक्या स्पष्ट ऐकू येत होत्या, कीं शेवटीं दौलत बाहेर येऊन त्या अनुरोधान रोखून पाहत होता. अधून मधून त्याला एक आकृति दिसे. तिच्या मागोमाग तो जाऊ लागला. शेवटीं ती आकृति लखीरामाच्या खोलीकडे गेली. दौलत आडून पाहत होता. त्या आकृतीन खोलींत डोकावून पाहिल. आत लखीराम दमून निजला असावा. ती आकृति आत पाऊल टाकून खात्री करण्यासाठीं थोडी पुढ वाकली, इतक्यात कुणी तिला आत लोटून बाहेरन दार बंद केल. लखीरामच होता तो. हसून तो म्हणतो, “ पिशाच का ! आता बस म्हणाव किंकाळ्या फोडीत माझ्या खोलींत. मला कोडून टाकायला आलीस आणि अडकून पडलीस स्वतःच. हा लखीराम तुम्हा सर्वांचं बारस जेवला आहे. वादळ झाल्यावर घेईन तुझा समाचार ! ”

लखीराम तेथून निघून गेला. खलाशाना वेठीला धरून त्यांना पपावर पाणी उपसायला त्यान उभ केल, आणि तो स्वतः त्याच्याकडून काम करून घेऊ लागला.

दौलतनं पुढ येऊन कडी काढली. लखीरामचे उद्गार त्यान ऐकले होते. त्याला मोठ कुतूहल उत्पन्न झाल होत. ही कोण ?—राणी—मुकुल—जिजी ?—त्यान दार उघडून पाहिल. त्याच्यापुढ उभ्या असलेल्या व्यक्तीला त्यान कधींच पाहिल नव्हत पूर्वी.

“ कोण तू ? ”

“ तुमच्या गाढवाच्या गोंधळात सायतारा वाचवणारी एक व्यक्ति ! ”

“ तुझ्यावर हा भार कसा पडला ? ”

“ त्याची कशाला तुला चौकशी ? तुझ्यासारख्या नादान मुलान बापाचा, भावाचा द्रोह करून जहाज गमावल, तेव्हां माझ्यासारख्या तिन्हाइताला मधें पडण भाग पडल ! ”

“ माझी मनःस्थिति पूर्वीचीच असती तर तुझ्या बोलण्यान मला

राग आला असता. पण तू बोलून दाखवलेस तें खरच आहे. मीं चूक केलीच तशी, तर तिच्या उच्चाराचा राग कसला ? पण मी पूर्वीचा उरलों नाहीं. जहाज परत मिळवण हे जर तुझें साध्य असल — तर माझ्या आणि तुझ्या हेतूमधें काहींच फरक नाही.”

“ हें खर कशावरून ? ”

“ तस नसत तर लखीरामन तुला कोंडलें असता आत्ता तुझी मुक्तता करायच माझें काय नडल होत ? लखीरामच्या मी बाजूचा असतों तर उत्साहानं त्याच्याबरोबर कामात गुंतलों नसतों का ? ”

“ ठीक आहे. तुझ्यावर विश्वास टाकून पाहूं. कान्होजीरावाची खालीं जाऊन गाठ घेऊ आत्ताच्या आत्ता.”

कान्होजीरावाना खालीं कोठडींतच पायात बेडी घालून खाबाला जखडल होत. दौलतन जाऊन त्याचे पाय धरले.

“ मी चुकलों ! केल्या चुकाच परिमार्जन प्राण गहाण टाकून करायला माझी तयारी आहे. मी क्षमेची याचना करीत नाहीं; तर चूक सुधारण्याची मला सधि देण्याबद्दल तुम्हाला विनवीत आहे.”

कान्होजीराव म्हणाले, “ गतगोष्टींबद्दल बोलण्याला आता वेळ नाहीं ! येवढच कर, की लखीरामला तुझ्यातल परिवर्तन कळू देऊं नको. आणि कामावर जाशील तेव्हा जहाजाचा मार्ग गुपचूप बदलून आग्नेयीएवजीं दक्षिण कर.”

“ ती गोष्ट तर मीं अगोदरच केली आहे.” दौलत उद्गारला.

कान्होजीराव अति आश्चर्यानं म्हणाले—“ कोणत्या हेतून ? ”

“ आग्नेय दिशेन जाण्यात जमीन अजीबात टाळून वादळाबाहेर आणि खोल समुद्रात जहाज नेण्याचा लखीरामचा इरादा आहे. वादळांतून जहाज सुरक्षित निघाल तर तो तें चाचेगिरीवर नेणार. माझ्या हिशोबान सायंतारा नरकुडम् बेटाच्या उत्तरेस असावी. म्हणून कालचा संबंध दिवस सायंतारा दक्षिण दिशेनच चालूं आहे. होका-

यंत्राच काडें मीं कुणास न कळत हालवून एका जागीं ठोकून ठेवेल होत, त्यामुळ जहाजाची दिशा होकायत्रानं आग्नेय दिसत असली तरी प्रत्यक्ष लखीरामला न कळत जहाज दक्षिण दिशेन चालत राहिल आहे. माझा हेतु सायतारा लखीरामच्या हातीं सुरक्षित राहूं देण्यापेक्षा नरकुडम् बेटावर आपटावी, असा आहे. कदाचित् नरकुडम् बेट थोड चुकून बाजूला राह्यल तर दुदैव म्हणायच. गेल्या दोन दिवसात वादळ सारखं चालूं राहिल्यान सूर्यदर्शन तर राहोच, पण शंभर हात आजूबाजूला सुद्धा काहीं दिसणं अशक्य होत. माझ्याकडून मी प्रयत्न केला आहे. असेल दैवाच्या मनात तर सायतारा नरकुडम् बेटावर आपटेल आणि माझा हेतु साधेल.”

—आणि दैवान ‘तथास्तु’ म्हटलं ! सबध सायतारा एक मोठा धक्का बसून हादरली ! धक्का येवढा होता कीं, जहाजावरची फळी न फळी साध्यातून आणि खिळ्यातून विलग होऊन फुटते कीं काय अस वाटलं. कर्क कर्क कर्क कर्क असा आवाज झाला, आणि नरकुडम् बेटाच्या खडकाळ उंच किनाऱ्यावर सायतारा आपटली.

अतिशय खोल समुद्रांत नरकुडम् बेटाचा सुळका एकदम तेवांसशें फूट उंच उभा आहे. या बेटाच्या आसपास व्याहत्तर मैलांच्या टापूत काहीं एक नाहीं, नुसतं चोहोंबाजूला खोलच खोल पाणी आहे. अदमान या नरकुडम् बेटाच्या पश्चिमेस पसरलेल आहे. आजूबाजूच्या खोल पाण्यामुळ आपण जमिनीसन्निध आलों आहों हें कळण्यास मार्ग नाही. त्यात हें वादळ चालू असताना, आणि पावसान व अंधारान काहींच दिसत नसतांना जहाज नरकुडम् बेटावर जाऊन आदळेपर्यंत कुणालाच कळलं नाही. शिवाय लखीराम आपण आग्नेयी-कडे जात आहों अशा समजुतीखालीं असल्यान हें सकट त्याच्या स्वर्मीहि नव्हतं. दौलतलाहि अदमासानंच दक्षिणेचा मार्ग ठरवावा लागला होता. आणि कदाचित् तरीहि नरकुडम् बेट हुकून बाजूस राहण्याचाच जास्त सभव होता. पण सुदैवानं दौलतचा नि कान्होजी-

रावाचा अदमास खरा ठरून सायतारा बरोबर नरकुडम् बेटावर आपटली !

कान्होजीरावांना आपल्या मुलाच्या स्वभावांत झालेलं हें चांगलं परिवर्तन पाहून सतोष तर झालाच— हातच्या काकणाला आता आरसा नको होता—पण आणखी एका गोष्टीचं त्यांना सकौतुक समाधान वाटलं. ती गोष्ट म्हणजे सायतारा लखीरामच्या हातून सोडविण्यासाठी आपण ठरविलेला बेत दौलतच्याहि मनात एकदमच आला; इतकच नव्हे तर धडाडीन त्यानं तो परस्पर ठरवून अमलातहि आणला. आपण सुचविण्याच्या अगोदरच त्यानं आपल्या मनान तीच नेमकी गोष्ट पार पाडली; नि आपण योजलेला बेत त्याला सांगत असता नेमकी त्याच क्षणी सायतारा नरकुडम्वर आपटली ! आपण मुलांना दर्यावरचं काम शिकविण्याचे कष्ट घेतले ते सफळ झाले याचं हे प्रात्यक्षिक होतं. कान्होजीन दौलतला पोटाशीं धरलं नि तो म्हणाला, “शाबास ! बापसे बेटा सवाई ! दौलत, आता अगोदर जा नि सर्वोंना किनाऱ्यावर सुरक्षित पोचवण्याची व्यवस्था कर. हें वादळ कमी झालं नाही तर सायतारा खडकाळ किनाऱ्यावर लाटांनीं सारखी चेचत राहिल्यानं मोडूनतोडून तिचा निकाल लागेल. जा, दिरगाई करूं नको क्षणाचीहि. शाबास रे माझा दर्यादौलत नि दर्याहिमत ! हिंमत-सुद्धा आपल्यावरच्या सकटातून सुखरूप मार्ग काढील !”

दौलत घोटाळत होता. त्याला कान्होजीरावांच्या हातापायातील बेड्या तोडून त्यांना मोकळं करायचं होतं. पण तें ओळखून अगदीं खानदानी दर्यावर्दी कप्तानाला साजेशा तऱ्हेन कान्होजीराव म्हणाले, “मुला, घोटाळू नको. जहाजावरच्या बायाबापड्यांना अगोदर वाचीव. मग तुम्ही सारे खलाशी नि अधिकारी सुरक्षित जमिनीवर उतरा. मग वेळ उरला तर मला नि माझ्या सायतारेला एकदमच वाचवायला या. पण ती जर या नरकुडम् बेटावरचं फुटून इथं हाड ठेवणार असली आपली, तर मीहि माझ्या जहाजाबरोबरच नष्ट झालेला बरा. माझी

काळजी करू नको. माझी जागा या जहाजावरच, सायतारा नि मी रसातळाला जायचंच तर एकदम जाऊ ! जा, क्षणाचाहि विलंब करू नको.”

छुज्जुमूजू झाल तोंवर नरकुडम् बेटावर एक माणसाची टोळी किनाऱ्यावर उभी दिसली. आपटून फुटणाऱ्या या जहाजाला मदत करण्याचा, शक्य तर ते सुरक्षित आणि शक्य तितकी कमी मोडतोड झालेल्या स्थितीत वाचविण्याचा त्याचा उद्देश होता.

लखीराम कुठ दिसेनासा झाला होता. बाकीचे सारे खलाशी डेकवर जमले होते. जहाजाची इतिश्री ओढवली होती. आता जीव वांचवावयाचे होते त्यामुळ जो कुणी पुढाकार घेऊन तें काम करील त्याला सर्व मदत करायला तयार होते. पूर्वीप्रमाण एकमेकाचे हेवेदावे आणि पूर्वदूषित ग्रह या मृत्यूच्या दारात उभें असताना फारसे कुणाच्या मनात येत नव्हते.

दौलतनं पुढाकार घेतला. किनाऱ्यावर जमलेली टोळी पाहून त्याला आश्चर्य वाटलं. नरकुडम् बेटावर मनुष्यवस्ती मुळींच नाही; इतकच काय, पण दक्षिण अदमान व निकोबार बेटांवरच्याप्रमाण नरमासभक्षक रानटी लोकसुद्धा या बेटावर नाहीत. मग हे कोण ? अशा विचारांत असतांना किनाऱ्यावरच्या टोळक्यापैकी एकाने एका बाजूस निराळ उभ राहून शरीराभोवती चक्राकार हस्तक्षेप करीत ‘सेमॅफोर’ पद्धतीनं संदेश पाठविण्यास सुरुवात केली.

दौलतचा हात टोपीसह उंच वर तिरका गेला. आपण संदेश वाचीत असल्याची ती खूण होती. ती मिळताच किनाऱ्यावरच्या माणसाने अतिशय जलदपणे व फारच सफाईन संदेश पाठविला; आणि दौलतनं तितक्याच सफाईन तो वाचला व प्रत्युत्तरें पाठविलें.

वादळ कमी होत होत बरंच उतरला होता. साऱ्या खलाशांनीं मोठ्या उत्साहाने दौलतशीं सहकार्य केलं. दौलतनं प्रथम एका बंदुकीच्या साह्याने एक बाण किनाऱ्यावर उडविला. बाणाच्या

काठीला एक मजबूत, चिवट नि बारीक दोरी बाधली होती. तिचं एक टोक बाणासहित किनाऱ्यावर जाऊन पडल, तें किनाऱ्यावरच्या लोकानी पकडल. बोटीवरच्यानीं दुसरी मोठी दोरी छोट्या दोरीच्या टोकाला घट्ट बाधली. तीहि किनारेवाल्यानीं ओढून घेतली. मग या मोठ्या दोरीच्या टोकाला एक भक्कम, जाडजूड, काथ्याचा दहा इंची दोर बाधला. त्याच टोक किनारेवाल्यानी ओढून घेतल्यावर त्यांनीं त्याच्याकडच टोक व बोटीवरच्यानीं आपल्याकडच टोक उच जागीं ताणून अशीं बाधलीं, कीं त्या दोराचा सारा भाग पाण्याच्या व लाटाच्या वरून उंच हवेंतून बोटीपासून किनाऱ्यापर्यंत अधातरी तरगत होता. मग त्या दुसऱ्या मोठ्या दोरीचा एक लोंबता फासा करून त्या दोरावर लटकावला, त्याच्या खालीं एक बुचाच तरगणार गोल मोठ कड अडकल होत. या बुचाच्या दोन कडाना मोठ्या दोरीच्या भागाचे ताणे बाधले होते. त्यापैकीं एक ताणा किनारेवाल्याच्या हाती तर दुसरा बोटवाल्याच्या हाती होता.

हे झाल्यावर रचना नीट झाली कीं नाहीं हे पाहण्यासाठीं दौलतनं स्वेच्छेन कोणी पुढ येत का तें विचारल. दोघाचौघानीं पुढ पाऊल टाकल. त्यातील एकाला दौलतन त्या बुचाच्या कड्यात बसवला आणि तारेवर लटकत चालणाऱ्या खाणींमधल्या पाळण्याप्रमाण, त्याला दोरीन ओढीत मोठ्या दोरावर लटकत लटकत सुरक्षित किनाऱ्यावर ओढून घेतला. युक्ति साधली अस पाहिल्यावर एका मागून एक जिजी, मुकुल, व एक एक खलाशी अशीं सर्वेच माणस सुरक्षितपणें फुटलेल्या जहाजावरून जमिनीवर उतरविलीं गेलीं.

अज्ञात व्यक्ति आतांपर्यंत कुणालाच दिवसाढवळ्या नीट दिसली नव्हती. तिन अगोदर खालीं जाऊन राणीच्या हातापायांतील बध मोकळे केले; आणि तिला डेकवर जाण्यास सुचविल व स्वतः ती वर गेली. पण राणीला आपल्या पलीकडच चाललेल रागाचें संभाषण ऐकू आल; तिकडंच ती कांही वाक्य ऐकल्यावर, वर जाण्याऐवजीं वळली.

“कान्होजी ! तूं नि तुझ्या मुलांनीं डाव उलटविला आणि माझ्या हातीं सायतारा लागू दिली नाही. पण चाचा म्हणून मी आता तुमच्या हातीं लागेन, आणि मला तुम्ही दर्यावरच्या रीतीन फाशी देऊ शकाल अस समजू नको. मी लढत मरेन, उदरासारखा कुचकुच करीत चिरडला जाणार नाही. पण मरताना जबर किंमत घेईन तुमच्याकडून ! मी मरेनच पण तुलाहि माझ्याचबरोबर मरायच आहे !”

लखीरामन आपल्या कबरेचा मोठा तीक्ष्ण जबिया काढला. उलट्या बाजून त्याच्या पात्याच टोक बोटात धरून त्यान नेम धरला आणि तो गिरकावीत आता कान्होजीरावावर फेकणार इतक्यात, राणीन मागून येऊन वाधिणीसारखी लखीरामवर झडप घातली. पण लखीरामन पडता पडता राणीलाच त्या जबियाचा वार केला आणि मोकळा झाला. राणी कितीहि धाडसी आणि काटक असली तरी लखीराम-सारख्या हुशार चाच्याची तिच्यान कितीशी बरोबरी होणार !

कान्होजीराव अजून खाबाना जखडलेलेच होते. त्याना काहीच प्रतिकार करिता येत नव्हता. “राणी ! तू कशाला मधें पडलीस ?” त्यानीं विचारल.

“कशाला ? तुम्हाला वांचवायला ! या लखीरामान माझा दुष्ट स्वभाव ओळखून, परस्पर माझ्या हातून तुम्हा सर्वांचा घात साधून घेण्याचा बेत पार पाडला, आता त्याला विरोध नको करायला ?”

लखीराम हसत उभा होता. कान्होजीराव बाधलेले होते, नि राणी जंबियाचा वार लागून पडली होती म्हणून त्याला भय नव्हतं.

“वाः राणी ! तुझ्या कुलाच्या शपथा विसरलीस का ?” राणीच्या कुलातील जुन्या विसरलेल्या गोष्टी, आपण त्यांत आपला तिळमात्र सबध नसताना उकरून काढून, तिच्या हातून हिंमत-दौलतचा काटा दूर करण्याचा व्यूह कशा शिताफीनं रचला हे त्याला राणीला सांगून हिणवायच होतं.

“माझ्या आईनं मला अगोदरच त्याबद्दल उपदेश केला होता. तेव्हाच मीं तो ऐकिला असता, नि माणुसकीन वागतें तर इथवर गोष्टी येत्याच ना. पण उशिरा का होईना मी शहाणी झालें लखीराम ! कुलशपथा गेल्या चुलीत ! माझ्या हातून यापुढ कुणाच सुद्धा काडी-मात्र वाईट होणार नाही—झाल तर चागलच मात्र करीन. पण त्या संकल्पाची सुरुवात करण्यापूर्वी मला तुझ्या रक्ताच उदक सोडायच आहे—”

“नको राणी ! ते गोड काम माझ आहे !” कुणी तरी मागून उद्गार काढले. ते ऐकून राणीन नि कान्होजीरावानी माग वळून पाहिल. दौलत उभा होता. पण लखीरामान तिकडे चुकून सुद्धां पाहिलं नाहीं; उलट त्यान अकदीं अचानकपणे कान्होजीरावावर पलीकडे झडप घातली, आणि त्या म्हाताऱ्याच्या उरात जबिया खुपसला.

“मला मारणं इतक गोड नाहीं, दौलत ! त्या आनंदापूर्वीं तुम्हांला दुःखान आवढे गिळावे लागतील. कदाचित् तुझ्याकडे लक्ष देताना तो म्हातारा चुकून विसरायचा म्हणून त्याची विल्हेवाट अगोदर लावली. आता चल, तुलाहि त्याच्या मागोमाग धाडतों.”

दौलत त्वेपान, चिडूनचिडून लखीरामला भिडला. या चाच्यानं साऱ्याच वाटोळ केल, आणि आता तर प्रत्यक्ष डोळ्यादेखत बापाचा खून केला ! जिवावर उदार होऊन अगदीं मारीन किंवा मरेन अशा इरेला पडून दौलत लढत होता. उलट लखीराम अगदी मुर्दाडपणानं आणि विनाप्रयास लढत होता. रक्तपात करणं आणि शिर तळहातावर घेऊन लढण ही त्याच्या सरावातली गोष्ट होती. तो निर्ढावला होता.

“दौलत ! त्या माझ्या दारूच्या गुन्यात तुला फसवून आणवला; तुझी आणि त्या धर्तिगणाची लढत लावली आणि मग तुझ्यावर वजन मारून तुला माझा भिंथा करण्यासाठी मी मधें पडलों, तो प्रसंग आठवतो का ? त्या वेळी त्या धर्तिगण बैलाची कशी वाट लावली

मीं तें विसरलास का ? मग तुझ्यासारख व्यसन नि दुराचार यानी पोखरलेलं अशक्त घुंगुरड का मला जिंकिल ! ”

आणि लखीरामन म्हटल्याप्रमाणच दौलतला तें शक्य झाल नसत, पण इच्छाशक्ति शरीरापेक्षाहि अनेकदा प्रभावी ठरते. दौलत नुसताच लढता तर त्याचा केव्हाच निःपात झाला असता, पण दौलतची सारी सदसद्विवेकबुद्धि आता जागृत झाली होती. आपल्या लढण्याच्या मागे पाठीराखी शक्ति न्यायाची आहे ही खात्री असली तर माणसाला चार अश्वच बळ येत.

त्याच्या अंगातल्या कपड्यांचीं लक्तर होऊन लोबत होती. अगावर जखमा होऊन त्यांतून रक्त वाहत होतं. लखीरामच्या हातातला जबिया दौलत एका हातान पकडून हिसकवण्याचा प्रयत्न करीत होता. बैलाच्या झुजीप्रमाण ते एकमेकांच्या मगरमिठींन एकमेकावर कुरघोडी करण्याच्या उद्देशानं मागपुढ हेलकावत लढत होते.

शेवटी लखीरामनं दौलतला डेकवर खाली पाडून खिळवून धरला, त्याच्या हातावर पायावर जबियाचे वार चालविले होते. पण राणी पडल्या पडल्या फरपटत सरकत सरकत जवळ आली. तिन सगळी शक्ति एकवटून उसळी घेतली आणि लखीरामची नरडी दोन्ही पंजांनी घट्ट धरली. राणीच्या फासान लखीरामचा हात जरा लटका पडला तोच दौलतनं लखीरामचा जबिया हिसकावून घेतला.

लखीराम चाचा मेला, पण त्या पुण्यकर्मात दौलत व राणी एकमेकांचीं भागीदार होती. लखीराम मरून पडला होता. आणि त्याच्याच जवळ रक्तस्त्रावान ग्लानि येऊन दौलत नि राणी पडली होती.

वादळ सपून गेल्यावर आता सार कस स्वच्छ झाल होत. लखव उन्हान वातावरणात नवचैतन्य भरल्यासारख दिसत होत, दिशा उजळल्या होत्या, आकाशात अजूनपर्यंत माग रेगाळलेले दगाचे काही थोडे पुजके सुद्धां हळूहळू पुढ सरकत होते.

नरकुडम् बेटावरची दाट झाडी अजून ओलीचिंब असून तीतून पाणी ठिबकत होतं. पाण्याचे ओहोळ वाहत जात जात एकत्र होऊन ठिकठिकाणी समुद्रात मिसळत होते. नरकुडम् बेटाच्या उच खडकाळ किनाऱ्याला लाटा आता हलकेच स्पर्श करून परतत होत्या. साऱ्याच देखाव्याला एक ताजेपणाचं सौंदर्य आता प्राप्त झाल होत. क्रांतीनंतर येणाऱ्या शांततेप्रमाण वादळानंतरच्या या सृष्टीच्या शांत स्वरूपांत अतीव माधुरी प्रकट होत होती.

त्याचंच प्रतिबिंब साऱ्या भाणसातहि उमटल होतं. सायतारेवर घडलेल्या अनेक भीषण घटनांची स्मृति, आदल्या रात्री पडलेल्या वाईट स्वप्नाप्रमाणंच कांहींशी मायावी नि दूर दूर अशी भासत होती. पण ती प्रेक्षकाना ! हिंमत, मुकुल, दौलत, राणी अशा त्या भोंवऱ्या-मध्ये सापडून प्रत्यक्ष भरडून निघालेल्या व्यक्तींच्या मनावर मात्र त्या अनुभवाचा खोल परिणाम झाला होता.

वादळ सुरू झाल्यान सायतारा नरकुडम् बेटावर आपटून चाच्यांच्या हातून वाचली, पण हे वादळ सुरू होण्यापूर्वी हिंमतचा तराफा वाहत येऊन सुखरूपपणे नरकुडम् बेटाला लागला होता. नरकुडम् बेटावर काही वर्षांमागं दुसरं एक जहाज फुटल होत, त्यातून वाचलेली आठ-दहा माणस या बेटावरच सध्या राहत होती. नरकुडम् बेट जहाजाच्या नेहमींच्या मार्गाबाहेर असल्यान त्याना परत स्वदेशात जाण्याची संधीच अजूनपर्यंत मिळाली नव्हती. त्याशिवाय त्या लोकात नाविक असा कोणीच नसल्यान केवळ स्वतःच्या तुटपुज्या ज्ञानावर नरकुडम् बेटावरून निघून समुद्र उल्लूखून परत स्वदेशी पोंचण्याचा प्रयत्न करण्याच धाडस त्याना स्वतःच्या वकुबाबाहेरच वाटत होत. तेव्हा तशी संधि येईपर्यंत नरकुडम् बेटावर हीं माणस राहत होती— आणि तिथल्या अनेकविध निसर्गदत्त गोष्टीतून युक्तीनं आपल्याला हव्या त्या अन्नवस्त्राच्या गरजा आणि इतर सुखसोयी भागवून आपला हा वनवास शक्य तितका कमी दुःसह करण्यात त्यांनीं बरंच यश मिळवल होत. तराफ्यावर वाहत आलेल्या हिंमतला त्यांनीं उचलून घेतल आणि त्याची चागली शुश्रूषा केली. दोन-चार दिवसातच हिंमत अगदीं पूर्ववत् झाला. या बेटावर अडकून पडलेल्या लोकाना हिंमतची हकीकत ऐकल्यावर तो देवदूताप्रमाण वाटला, कारण त्या सर्वांची इथून सुटका करून परत स्वदेशीं न्यायच अवघड काम करायला हिंमतसारखा अनुभविक दर्यावर्दी योगायोगान त्याच्यांत येऊन पडला होता. एकमतान त्यांनीं हिंमतची आपला सर्वाधिकारी पुढारी म्हणून नेमणूक केली, आणि क्षणाक्षणान आपल्या निवडीबद्दल जास्त जास्त संतोष वाटण्यासारखेच हिंमतच्या चागुलपणाचे आणि हुशारीचे प्रत्यय त्याना येत होते.

सायंतारा नरकुडम्वर आपटली तेव्हापासूनच या सर्वांच्या मनात एका मोठ्या आशेची सुफलता होण्याची खाली होऊ लागली. जर हें गलबत फारशी नासधूस न होत वादळातून त्याना टिकविता आल

तर याच जहाजान त्यांना स्वदेशी परत जातां येईल. आणि म्हणून हिंमतच्या हाताखाली त्यांनी सायंतारा सुरक्षित टिकवण्यासाठी भगीरथ प्रयत्न सुरू ठेविले. हिंमतच्या मनातली आपुलकीची भावना, आणि त्या लोकांच्या मनातली आपल्याला स्वदेशी परत जाण्याच एकट एक साधन अशी सायतारेबद्दलची भावना, या दोहोच्या समीलनान त्याच्या प्रयत्नात एक प्रकारची उत्कटता आली होती. त्यामुळ वादळ सपल तेव्हा सायतारा फुटून तिचे तुकडे तुकडे न होता ती पुष्कळशा धड स्थितीत राहिली होती. जो भाग दगडावर प्रत्यक्ष आद्वपन फुटला होता त्या भागाची जरूर तेवढी दुरुस्ती हिंमतच्या मार्गदर्शकत्वाखाली धीमेपणान त्यांनी सुरू केली. सर्वजण अतिशय एकजुटीन जिवापाड श्रम घेत, त्या श्रमांतून आणि ऐक्यातून एक अतिशय सात्त्विक आनंदाची गोडी त्यांना चाखण्यास मिळत होती. आणि परस्परबधुभावात आणि प्रेमात भरच पडत होती.

पण सायतारेवरच्या सर्व खलाशी मंडळीत मात झालेल्या सर्व घटनेबद्दल निरनिराळे उलटसुलट तर्कवितर्क चालत. त्याच्या पूर्वदूषित ग्रहानी पुनरपि या सर्व मंडळीत गैरसमजाचा फैलाव होणार आणि नसती काही त्रागडी उपस्थित होणार हे हिंमतला स्पष्ट दिसू लागल. त्याबरोबर त्यान एक फार नामी युक्ति आणि तीतच एक करमणुकीच साधन निर्माण केल. तें अस की सायतारेवर झालेल्या सर्व बडाळीची आणि गैरव्यवस्थेची त्यानं एक उघड चौकशी सुरू केली. नरकुडम् बेटावर पूर्वी आलेली आठ-दहा मंडळी सायतारेच्या पूर्व हकीगतीमध्यें लयस्थ आणि निरपेक्ष असल्यानं त्याच्यातील पाच-जणाच एक लवाद-मंडळ हिंमतन नेमलं. पण तेंहि चित्वा टाकून. त्या पांचानीं आपला एक सरपंच नेमला. रोज सायकाळी सायतारेच्या दुरुस्तीच्या कामाची तहकुबी झाल्यावर आणि सर्वांचीं जेवणं-खाणं झाल्यावर तीं सर्व माणस एका मोठ्या लाकडाच्या पेटाविलेल्या शेकोटी-भोंवतीं जमून बसत. कांहीं तरी भरमसाट विधानं करण्याऐवजीं,

पचाच्यापुढ ज्याला त्याला पाळीपाळीन साक्ष द्यावी लागे आणि आपल्याला माहिती असलेल्या सर्व गोष्टी शपथपूर्वक कथन कराव्या लागत. या चौकशीन सर्वांच्या रिकाम्या सव्याकाळी करमणुकीत जाऊ लागल्या. सर्वांनाच त्या चौकशीत मोठ कुतूहल निर्माण झाले होते. आज सव्याकाळी चौकशीत पुढे काय निष्पन्न होणार याकडे सर्वांचे डोळे लागून राहत.

राणी आणि दौलत या दोघानाहि आसन्नमरण स्थितीत जमिनीवर आणले होते. रक्तस्राव बराच झाल्यान त्यांची स्थिति काळजी करण्यासारखी होती. पण दर्यावर्दी अधिकारीपदाच्या सर्वांगीण शिक्षणात हिंमतला काही जरूरीपुरत वैद्यकीय ज्ञान शिकावे लागले होते. त्याखेरीज नरकुडम् बेटावरच्यात एक वैद्यकाचा अभ्यास माणूसहि सुदैवान होता. त्या दोघानी मिळून राणी आणि दौलत यांना औषधपाणी केले. सायतारेवर नेहमीप्रमाण औषधाची आणि वैद्यकीय उपकरणाची पेटी भरलेली होती, त्याचा फार उपयोग झाला, पण शुश्रूषा करायला परिचारिका म्हणून कोण उभे होते ?—मुकुल !

काही दिवसांनी राणी आणि दौलत यांची प्रकृति पुष्कळच सुधारली. बिछान्यावर पडल्यापडल्या तीं दोघे मुकुलकडे पाहत. आपल्याला जणू काही या दोघाकडून किंचितसुद्धा अन्याय झाला नाही, जणू काही पूर्वी यांची आपली ओळखहि नव्हती, तर केवळ अपघातात इजा झालेल्या दोन व्यक्ति आपल्या शुश्रूषेखाली सुधारत आहेत अशा वृत्तीने मुकुल वागत होती. त्यांना ती औषधपाणी देई, अन्नपाणी आणून हाताने भरवी, त्यांच्या जखमा धुई आणि बांधी आणि त्यांच्या सुखसोईकडे पाहत राही. आलेल्या दुःखद अनुभवाची अस्पष्ट छाया तिच्या चर्येवर असली तरी त्याहिवर सात्त्विक गुणाची आणि पावित्र्याची एक उज्ज्वल प्रभा असे.

एक दिवस राणीला जेवू घालीत असतांना, पहिला घास

राणीच्या तोंडात अजून तसाच घुटमळत असतांना पाहून, मुकुल म्हणते, “अजून नाही का तो घास खाव्हास, राणी !”

राणीच्या मनात दुःखाच भरत आल होत. तिला घास गिळतच नव्हता. तिच्या डोळ्यातून खळखळा पाणी वाहत होत.

“कुठ दुखत खुपत का ?” मुकुल वाकून म्हणते.

शेवटी कसाबसा घास गिळून राणी रडत म्हणाली, “मुकुल ! का माझी येवढी शुश्रूषा करतेस ? अगदीं अकारण मीं तुझ वर केल—”

“झाल गेल कशाला बोलतेस ?”

“बोलू दे मला मुकुल—त्यान मला जरा बर वाटेल. तुझी नि हिंमतची प्रीत मला पाहवली नाही. हिमतला तुझ्या हातून दिसकावून स्वतःकड वश करावा म्हणून माझी इच्छा. पण ती सफल होईना म्हणून तुझा नायनाट मी करायचा ठरवला. दौलतला दारू पाजून मी तुझ कौमार्य भ्रष्ट करविल, हिमतला हालअपेष्टानीं हळूहळू मारण्यासाठीं समुद्रावर एकटा सोडला, आणि आता आसन्नमरण स्थितींत मी असताना दैवयोगान तुमच्याच हातीं लागल्यावर, मला तुम्ही जगवण्यासाठीं इतकी झीज सोसता ! मुकुल ! तू मला विष प्यायला देतीस तर मला आनंद झाला असता, कारण कृतकर्माच प्रायश्चित्त म्हणून एकाच घोट्यात ते पिऊन मी मोकळी होतें. पण त्याउलट माझ्या जीवनासाठीं तू इतकी जपणूक करीत आहेस, कीं क्षणोक्षणीं मला मेल्याहून मेल होत आहे. माझ्या कृतकर्मावर शिक्षेच औषध तू देतीस तर परस्पर फिटफाट होऊन माझ्या मनाला क्लेश झाले नसते—पण कृतकर्माबद्दल तू माझ्यावर उपकाराचं आणि प्रेमाच ओझ लादीत आहेस त्यामुळ, माझीं पाप जालींम विषासारखीं माझ्या मनाचा अवि-रत दाह करीत आहेत.”—काही वेळ राणी गप्प बसून रडत होती. तिला मुकुलन आपल्या पोटाशीं धरल होत. इतक्यात पलीकडे काही अतरावर दौलतच अंथरूण होत तिथूनहि अस्पष्ट हुदके ऐकूं आले. सर्व जखमावर बांधलेल्या अनेक पट्ट्यामुळं आणि अशक्तपणामुळं

दौलतला उठूनहि बसवत नव्हत— पण तोच दौलत अथरुणातून उठून कसाबसा फरफटत, राणीच्या बिछान्यावर राणीला पोटाशीं धरून मुकुल बसली होती, तिच्याजवळ आला. त्यान मुकुलच्या पावलावर डोके टेकल, आणि हातांनी तिच्या पायांना विळखा घालीत तोहि अश्रु ढाळू लागला.

“हें काय दौलत ! अशा तुझ्या हलण्यान जखमांतून पुन्हा रक्त-साव सुरू होईल की !” मुकुल अजीजीन म्हणाली.

“होऊ दे !— माझ्या रक्तापेक्षाहि माझे हे पश्चात्तापाचे अश्रु जास्त मोलाचे आहेत. माझ्या मनात हे विचार बोलून दाखवायच कित्ती तरी दिवस आहे ! पण तुझ्याशीं बोलायला माझ्या पापी मनाला धीर होईना. पण आत्ता राणीन जवळ जवळ माझेच विचार तुला बोलून दाखविले, आणि मग मलाहि राहवेना. मुकूल !— मुकूल—मला क्षमा कर—आई ! आई ५५ ग ! तुझ्या या चुकल्या लेकराला क्षमा कर ग—मी तुझा अपराध केला, पण तो—” इतक बोलून दौलत स्फुटून मोठ्यान रडू लागला. त्या आवेगान त्याच्या कांही जखमाचे टाके तुटून फिरून त्यातून रक्त वाहू लागलं.

दौलतच्या ‘आई’ या संबोधनान मुकुलच्या मनाची गाठ उचकटली. दौलतबद्दल अनुकंपा आणि क्षमा तिच्या मनात उत्पन्न झाली. एका हातान ती राणीला सावरून धरीत होती, तर दुसऱ्या हातान वात्सल्यानं दौलतच्या पश्चात्तापदग्ध आणि विनम्र डोक्याला कुरवाळीत होती. त्या तिघांच्या अश्रूंचा त्रिवेणीसगम झाला होता !

मानव स्वलनशील आहे. तो आडमार्गाला जाणारच—पण त्यातच त्याच्या उन्नतीच बीज नाही का ? आडमार्गाला जाताना प्रथम सुख वाटल, तरी त्याची सव्याज भरपाई दुःखातिशयान होते. सुखाशा त्याला खोल पाण्यात ओढून नेते, आणि मग दुःखाची प्रचीति त्याला गटगळ्या देत हालचाल करून सांगते, “ गड्या ! चुकलास रे चुकलास !” मग पश्चात्ताप त्याला वांचवायला येतो. “शाल, होऊन

गेल, त्याचदल परतफेडहि केलीस. आता लक्षांत ठेवायच काय ?—
 सुखहि नाही आणि दुःखहि नाही— तर त्या दोन टरफलाच्या मधल
 खर बीज—आणि ते म्हणजे सत्प्रवृत्ति ! अशाच योग्य वेळी ! परमेश्वरा !
 तू सज्जनाची मगत आम्हाला देतोस. त्यांना आमची दग्ध पाप
 दृष्टीआड करता येतात, आणि आमच्या उज्ज्वल भविष्याबद्दल विश्वास
 दाखविता येतो. आमच्या पश्चात्तापदग्ध मनाला दयासिंचनान नव-
 जीवन मिळत, आणि पावित्र्याचा तेजोरवि आम्हाला नवचैतन्य देतो.
 परमेश्वरा ! मी आत्ता लहान असेन, पण तुझाच बीजाकुर ! वाढता
 वाढता इतका मोठा होईन, की तुझ्याहून मला निराळ अस्तित्वच
 उरणार नाही !—कोण म्हणत जग मिथ्या आहे ? त्यामधला गूढ
 अर्थ समजण्याइतकी, देवा, मला दिव्यदृष्टि दे म्हणजे झाल !”

✱

✱

✱

राणी आणि दौलत दोघहि पूर्णपणे बरी झाली. त्याच्या जुन्या
 स्वभावातले काहीहि दुर्गुण आता उरलेले नव्हते. इतराच्या बरोबर
 तीहि आता सायतारेच्या दुरुस्तीत भाग घेत. सायतारा आता भराभर
 तयार होत होती.

इकड लवाद-मंडळान आपल्या साक्षी सपवल्या. त्यात एकच साक्ष
 अतिशय महत्त्वाची आणि सर्वांना अपरिचित अशा एका व्यक्तीची
 झाली. ती म्हणजे जमनीची ! ती अशी —

“बनबीरन वल्ह्यानं प्रहार केल्यावर मी बेशुद्ध झाले, आणि
 नदी-प्रवाहाबरोबर वाहत गेले. मी शुद्धीवर केव्हा आले कोण जाणे—
 पण एका तेजःपुज साधून मला पाण्यातून बाहेर काढल होत. त्यान
 मला सायतारा परत हुगळीबाहेर जाताना बोटान दाखवली आणि
 सांगितल, “त्याच जहाजावर तू जा.”

“कशाला ?”

“तुझा बनबीर तिथ आहे !”

“पण त्यानच मला टाकल ना ?”

“टाकल तरी, माणूस आपलं म्हटल्यावर सोडू नये—कारण माणूस आडमार्गांला गेल असलं तरी त्याला परत सन्मार्गावर आणायची शक्ति प्रीतीतच आहे—दुसऱ्या कशात नाही.”

“मी तिथं कशी राहू शकेन ?”

“दैवाची तशी योजना आहे. तिथवर जा म्हणजे आपोआप मार्ग सापडेल.”

“आणि गेल्यावर काय करू ?”

“योग्य दिसेल तेवढा निर्भयपणान कर.”

“योग्य काय तें कस कळेल ?”

“प्रश्न विचारू नकोस. जा म्हणजे झाल. भवितव्यतेची काळजी घ्यायला ती समर्थ आहे. चल, जा !”--

“मी सायतारेवर आले ती मच्छीमाराच्या होडीतून. सायतारा जेव्हा पायलटला परत धाडण्याकरता सायकाळीं उभी होती, तेव्हा गुपचुप चढले. लपूनछपून, माल ठेवण्याच्या गोदामात किंवा डेक्-वर उपड्या ठेवलेल्या होडग्यात मी दिवसा राहून रात्री सगळीकडे हिंडत असे. खलाशाच्यासाठी इतक अन्न शिजे त्यातल चोरून काढून नेईं; सधि नाहीच मिळाली तर उपासहि काढी. पुढ जहाजावरच्या सगळ्या वस्तुस्थितीची मला उत्तम कल्पना आली. विशेषतः मेघनेच्या भुताबद्दलची खलाशामधे रुजलेली भीति माझ्या फार पथ्यावर पडली. पिशाचाकृति म्हणून रात्री मला कित्येकजण भ्याले. माझ्या ते वाऱ्या-लाहि उमे राहत नसत. त्यामुळ माझा सचार जास्त मोकळेपणान होऊ लागला.

“राणीचीं कारस्थानं, लखीरामचीं कारस्थान मला कळत, पण त्यांचा जोंपयेंत प्रतिकार करण शक्य नव्हत तोंवर मी प्रेक्षकाचंच काम करीत होतें. फक्त बनबीरकडून आणखी कांहीं गुन्हा होऊं नये येवढी मी दक्षता घेत होतें.

“पुढ कान्होजीरावाना व हिंमतना गिरफदार केल्यावर त्यांच्याशीं

मी ओळख करून घेतली. त्यांना सर्व जरूर ती मदत केली. कान्होजीरावाना माझ्यामुळ खाली कोठडीत वरच्या घडामोडींची इत्थंभूत बातमी कळे. हिंमतना त्याच्यावरच्या सकटाची मीच आगाऊ सूचना दिली; आणि तराफा तयार करणाऱ्या झिलमिटला मसलतीत घेऊन तराफ्याखाली पुरेस अन्न-पाणी वगैरे चोरून लपवून ठेवलं. सायतारा नरकुडम्वर आपटून लखीरामच्या हातून सोडविण्यासाठी मी कान्होजीरावाच्या मदतीन प्रयत्न करणार होतं. किंचाळ्या फोडून वादळात खलाशांना मुद्दाम मीच घाबरवलं. लखीरामला कोंडण्याचा माझा यत्न फसला, आणि दौलत मदतीला आल्यामुळच ही पुढची मुक्तता सायतारेला शक्य झाली.

“मी शपथपूर्वक खर बोलणार म्हटल. तेव्हा मला हीहि गोष्ट सांगितली पाहिजे, की चंद्रदत्ताचा खून बनबीरनं केला. राणीच्या हातून हिंमत-दौलतचा काटा काढण्यात कदाचित् दिरगाई होईल, म्हणून लखीरामनं बनबीराला हिंमतचा खून करण्यास सांगितलं होत. भुताटकीचा भ्रम आणि दहशत जास्त बसवण्यासाठी कलकत्त्याहून निघाल्याबरोबर लागलीच हिंमतला मारण्याचा लखीरामचा उद्देश.

“हिंमतना मारण्यासाठी बनबीर गेला, पण अगदीं खऱ्याच दैव-योगानं ते त्याच वेळीं चंद्रदत्तानीं सांगितल्यानं खाली गेले आणि त्याच्या जागीं चंद्रदत्त अधारात उभे राहिले. त्यामुळ हिंमतच्या ऐवजीं चंद्रदत्त मारले गेले. हा खून झाला तेव्हा मी अगदीं नवखी आल्यानं मला त्याचा सुगावा प्रथम लागला नाही. नाही तर तोहि मी होऊ दिला नसता.

“बनबीर खुनी आहे—चांचाच्या बडालीत लखीरामचा तो साथी-दारहि होता—त्याला फाशीची शिक्षाच योग्य; पण तो माझा वाग्दत्त पति आहे—हिंमतना प्राण वाचवण्यात मी मदत केली; कान्होजी-रावाना सायंतारा आणि तिच्यावरील सर्वांचे प्राण वाचविण्यात मदत केली—माझ्या कृत्याची मी प्रौढी मारीत नाही, तर माझी जर खरी

मदत झाली असं तुम्हाला वाटत असल, तर त्या मोबदल्यात माझ्या सौभाग्याची भीक तुमच्याजवळ पदर पसरून भी मागत आहे !

“ सायंतारा आपटल्यावर मी राणीला मोकळ केल, आणि कान्होजी-रावानाहि करणार होतें, पण कान्होजीरावाना लोखंडी हातकड्या नि बेड्या घातलेल्या ! राणीप्रमाण दोऱ्या नव्हत्या, म्हणून हातकड्याच्या किल्ल्या लखीरामच्या खोलींत शोधायला गेले. त्या सापडेनात म्हणून कानस मिळवायला सुताराच्या कोठींत गेले. परत येईपर्यंत कान्होजी-रावांचा लखीरामन खून केलेला दिसला, आणि दौलत नि राणी यांनी लखीरामला प्रायश्चित्त देऊन स्वतःहि मृत्यूच्या दारात पाऊल ठेवल होत.

“ बनबीरना घेऊन परत मीं कोळीवाडीला जाईन. त्याच्या हातून पुन्हा असल्या गोष्टी घडणार नाहीत याची हमी मी देतें ! ”

साक्षी ऐकून घेतल्यावर पचांनी न्याय दिला. पण तो न्याय जगातल्या रूढ न्यायाप्रमाणं अधदृष्टि नव्हता, तर केवळ झालेल्या गोष्टी जास्तीत जास्त कशा सुधारता येतील, आणि आरोपीच्या पुढच्या जीवनात खुनशीपणापेक्षा माणसकीची जोपासना कशी होईल एवढी एकच दूरदृष्टि ठेवून दिला होता.

चंद्रदत्त मेल्यान मुकुलची हानि झाली. तेव्हा तिन क्षमा केल्यामुळ बनबीरला मोकळा सोडून जमनीच्या हातीं दिला. जमनीसारख्या कर्तबगार मुलीपुढ या अवखळ बनबीरच काहीं चालणार नाही, ती त्याला संभाळून घेईल याची सर्वांना खात्री पटली होती. कोळी-वाडीच्या चौधरीला आपली सुनेची निवड इतकी योग्य ठरली म्हणून हें सर्व कळत तर फारच समाधान झालं असत.

मुकुलला होणारं बाळ-तिला बाळ व्हायच होतं-दौलतन आपल म्हणून स्वतः वाढवण्याची इच्छा प्रदर्शित केली होती, आणि मुकुलला त्या बाळाच्या जन्मानंतर हिंमतशी विवाहबद्ध होण्याची त्यानं फार गळ घातली होती. पचांनीं हेंहि मान्य केल.

आपली वाटणी सोडून दौलतन सायंतारा सर्वस्वी हिमतच्या मालकीची करून दिली होती, आणि आपण—दर्यावर्दी जीवनाची खरी आवड अतिशय असूनहि—प्रायश्चित्त म्हणूनच केवळ पुनः त्या धव्यात कधीहि न पडण्याची शपथ घेतली होती. इतर कांही करून तो चरितार्थ चालवणार होता.

—पण राणीच आता दौलतशीं लग्न ठरल होत. तोहि काही कमी कर्तबगार नव्हता, आणि आता तर त्याच्यात आणि हिमतमधे फारच थोडा फरक उरला होता. मुकुलच बाळ दौलतबरोबर आपलं म्हणून वाढविण्याचा तिचाहि सकल होता. आपल्या सांपत्तिक सुस्थितीचा फायदा मुकुलच्या बाळाला, दौलतला, हिमत व मुकुल या सर्वांनाच मिळावा अशी तिची उत्कट इच्छा होती.

✽

✽

✽

सायतारा दुरुस्त झाली आणि नरकुडम बेटाला सर्वोनी रामराम ठोकला. न्यायनिवाडा झाल्यान साऱ्याची दिलसफाई नि दिलजमाई झाली होती. सायतारेवर आता सर्वत्र इतका आनंद होता, कीं याच जहाजावर इतक्या चमत्कारिक घटना झाल्या असतील अस पाहणाराला वाटलहि नसत !

सायतारेवर हिंमतन कतान म्हणून बनचीर व जमनी, आणि दौलत आणि राणी यांची लग्न लावून दिली.

जिजी म्हणाली,—“आणि हिंमत, तुझ लग्न रे ?”—

“मीच कतान ! माझ लग्न लावायचा अधिकार असलेल सायतारेवर कुणी नाही—तेव्हा पुढ पाहू—”

शेवटी हिंमतन काय केल ?—

२१

सायतारा चितगांवला 'कर्णफूल' जवळ येऊन पोंचल्यावर, मग कित्येक दिवस खुद्द चितगाव बंदरात जाऊन उभी होती. तिथ जहाजाच्या सामानाची मोठी बाजारपेठ होती, आणि उत्तम सुतार, शिड शिवणारे असे अनेक कसची लोक धदा करीत. शिडाच्या गलबताची चितगावला मोठी ये-जा चाले. नरकुडम् बेटावर जरी तात्पुरती दुरुस्ती करवून घेतली होती तरी पुन्हा चितगावला उत्तम कसची लोकांच्या हातून अनेक गोष्टी पुन्हा बसवून घ्याव्या लागल्या. त्या कामाला आणखी चांगले दीड दोन महिने लागले.

'कर्णफूल' आता माणसानी गजबजलं होत. जिजी, दौलत, राणी हिंमत नि मुकुल अशी सारीजण तिथ होती. त्या सर्वांच आतां जणू एकच समार्धिक कुटुंब झाल होत.

जिजी आता म्हणे, " बस झाल्या समुद्रावरच्या सफरी आतां ! सात जन्म पुरेल इतका समुद्रावरच्या गोधळाचा अनुभव या जन्मां मला दोनदा आला. मी समुद्रावर गेलें कीं कुणा ना कुणाच्या बाळंतपणाची तयारी मला करावी लागते. एकदा त्या मेघनेच केल-

आणि आता कर्णफुलातच का होईना—पण या मुकुलचं बाळंतपण मला करण आलं आहे ! ”

हिंमत आणि मुकुल याचं सभाषण फारस होत नव्हत. इतरांनी त्यांना अगदीं एकट सोडलं तरी, ती दोघ गुपचूप बसून राहत. काय बोलायचं हेंच त्यांना सुचत नसे. कारण जें बोलावंसं वाटे तें तोंडांतून उमटत नसे; आणि जें अवातर बोलायच ते केवळ वरपागी, निर्जीव म्हणून बोलण्यात गोडी वाटत नसे. म्हणून ती दोघं स्वस्थच बसत.

*

*

*

दिवसामागून दिवस गेले. एक दिवस मुकुल प्रसूत झाली आणि तिला मुलगी झाली. जिजांन तें गोजिरवाण लहान बाळ आणून सर्वांना दाखवले. आणि गमतीनं हिंमतच्या हातीं दिल. मूल गाजरासारखे लाल, नि उमलत्या गुलाबाच्या पाकळीसारखं नाजूक होत. त्याचे इवलाळे डोळे उजेडान दिपत होते. हाताच्या मुठी त्यानं मिटल्या होत्या. जणू काही त्याच्या नशिबाची तळहातावरची रेखाचित्र मूठ मिटल्यान सवालाखाची मानावीं असच त्या छोट्या बालकाच म्हणण.

हिंमतच्या, दोर ओढून घट्टे पडलेल्या, राठ पसरट पजाना त्या तान्ह्या जिवाच्या नाजूक स्पर्शान कस चमत्कारिक वाटले. तो छोटा जीव निष्पाप होता. त्याला जगाच्या लगड्या चालीरितींची काय जाणीव ! त्याची असहायता मोहक होती. त्या बाळाबद्दल हिंमतला काडीचीहि तक्रार मनात वाटत नव्हती—पण त्याच्या मनात एकच गोष्ट डाचत होती—हे बाळ माझ स्वतःच असतं तर किती बर झाल असत !

आपल्या प्रियतमेला बाळ व्हायच पण ते दुसऱ्यापासून ! आपल्या प्रेमात विरस केल्यासारखे—दुधात मिठाचा खडा टाकल्यासारखे—त्याला वाटत होत.

युक्तिवादानं या भावनेकडे पाहिल, तर त्यांत फारस तथ्य नव्हतं हें खरं...पण माणसाचं मन हें एखाद मुर्दाड यंत्र का आहे, कीं

युक्तिवादाचे, नाही तर तर्कशक्तीचे लहानमोठे पान्हे हातात घेऊन मनोभावनाचे नट आणि बोल्ट घट्ट नाही तर ढिले करायचे !

मन हे मनच ! त्याच्या भावना अशा का नि तशा का याला काय कारण द्यायची ? आहेत म्हणूनच त्या तशा आहेत !

त्या लहानग्या बाळाचा दोष नव्हता खरा, पण त्याच्यामुळ आपल्या-मधे नि मुकुलमध्ये अंतर पडत आहे अस हिमतला वाटू लागल. दातात काही अडकल तर ते दुखतच अस काही नाही—पण जिभेला ते निघाल्याशिवाय चैन पडत का ? नाही, ती सारखी त्या दाताशी घोटाळते. तिला तो एक चाळाच लागतो.

हिंमत, काहीच बोलला नाही. त्यान ते बाळ परत जिजीव्हा दिल. त्याच्या मनात विकल्प आला होता, आणि त्यान कसाहि विचार केला तरी तो जाईना.

आता मुकुलला जास्त मोकळा वेळ मिळेल अस त्याला वाटे. पण ती दोघ बोलत असताना मध्येच ती कानोसा घेतल्यासारख करी, आणि कितीहि महत्त्वाच वाक्य असल तरी अर्धवट सोडून जात म्हणे, “ बाळ उठल वाटत ! ”

तो “ जरा फिरून येऊ समुद्रतीरी ” म्हणाला, तर मुकुल म्हणे, “ नको बाळाची दूध प्यायची वेळ होईल आता. त्याला पाजायच आहे. ”

आणि तो काहीच म्हणाला नाही, तर मुकुल बाळाच कौतुक वर्णून सांगू लागे. तो नुसता हुकारच देई. मनात त्याला वाटे, “ तिला बाळाच कौतुक वाटणारच, तिच्याच हाडाभासाचा तो छोटा जीव आहे—पण माझ्या रक्ताचा कुठ आहे तो जीव, मला काहीच विशेष वाटत नाही. ”

*

*

*

तीन महिन्यांनी सायतारा घेऊन हिंमत निघाला. कलकत्त्याला तो प्रथम जाणार होता. मुकुलचा निरोप घ्यायला तो आला.

“ मी जातो आतां मुकुल ! ”

“ इतक्या लवकर ! ”

“ ह. ”

“ इतक्यात नका जाऊ; निदान लवकर लवकर परत या. याल ना ? केव्हा याल ? ”

“ दोन-चार महिन्यानी, कदाचित् वर्षान, कदाचित् चार-पांच वर्षांनी ! ”

“ मग मी जाऊ देतच नाही तुम्हाला ! ”

“ अस कस चालेल ? ”

“ मग कबूल करा माझ्याजवळ, की कलकत्त्याहून परत निघतांना इथ पुन्हा येईन अस. किती दिवस लागतील कलकत्त्याला ? ”

“ चार महिने. ”

“ मग चार महिन्यानी मी तुमची वाट पाहीन अ ? ” अस म्हणून तिन ओठ वर केले. मुकुलच त्यान चुबन घेतल.

“ आता माझ्या बाळाचा पापा ध्यायचा ना ? ” तिन बाळ पुढ धरल. हिमतन टाळाटाळ केली.

“ मुकुल ! तें बाळ लोकाच असत तर मी कौतुकान पापा घेतला असता, तुझ-माझ असत तर प्रेमान, ओथबल्या हृदयान, उत्सुकतेन त्याचा मुका घेतला असता— पण हे बाळ तुझ आहे नि माझ मात्र नाही म्हणून ध्यावासा वाटत नाही ! ”

“ माझ बाळ म्हणून ध्या. मी सागतें म्हणून ! ”

“ केवळ तू सागतेस म्हणूनच ! ” अस बोलून हिमतन त्याच चुबन घेतल.

*

*

*

चार महिने झाले. मुकुल दिवस मोजीत होती. कबूल केल्याप्रमाण सायंतारा परत आली. मोजके दोन दिवस हिंमत राहिला. तिसरे दिवशी सकाळी सायंतारा पुढ जायची होती.

राली हिमत उठला— खरं म्हणजे त्याला शोपच लागली नव्हती. तो सारखा विचार करीत होता.

मुकुलला दोन विरोधी पाश आहेत. एक माझा नि एक त्या बाळाचा. माझ्यावांचून मुकुलच अडेल का बाळावांचून अडेल जास्त ? त्या प्रश्नाच उत्तर मुकुललाच द्यावं लागेल ! मला नाही तें ओळखता यायच. बर, त्याउलट मुकुलवांचून कुणाच जास्त अडेल ? माझ का त्या बाळाच ? मी तर अजून सडाफटिंग आहे, मला काय कमी पडणार ? उलट तें बाळ लहान आहे, असहाय आहे. त्याच मुकुलवांचून खर नडेल. मग आम्हा दोघांचाहि मुकुलवर हक्क असला, तर कुणी तरी माघार नको घ्यायला ? मग मी मोठा, मला तें दुःख सहन करण्याची शक्ति आहे, तेव्हा मी माझा हक्क सोडून, मला पत्नी नाही मिळाली तरी त्या बाळाला आईवेगळ होऊ देता उपयोगी नाही !

हिमतचा विचार ठरला. तो तसाच उठला, त्यान मुकुलच्या खोलीत जाऊन पाहिल. मुकुल निजली होती, तिच्या कुशीत बिलगून बाळ निजल होत. तें दृश्य पाहून आपले विचार बरोबर आहेत अशी त्याची जास्तच खात्री झाली. आता मुकुलच शेवटचच चुंबन घ्याव म्हणून तो वाकला—तोंच मुकुल हालली. ती जागी होईल, म्हणून तो मागं सरला. मग फिरून त्याला वाटल, मी चुंबन घेतल तर माझे विचार फिरून बदलायचे—नकोच ! जर माझा तिचा वियोगच व्हायचा तर तो असाच बरा ! त्यानं तिला डोळे भरून एकदा पाहिल, आणि तो अपरात्रीच धक्क्याकडे परतला.

*

*

*

मुकुलला स्वप्न पडत होत. तिला तो गंगासागराजवळ भेटलेला साधु दिसत होता. तो विचारीत होता तिला :

‘हैं बाळ कुणाचं ?’

“ माझ ! ”

‘छे ! हैं तर दौलतचं नि राणीच !’ तो म्हणाला.

“ मग माझ कोणतं ? ”

‘तुझ अगोदर लग्न व्हायच आहे ।’

“ कुणार्शी ? ”

‘हिंमतशी.’

“ मला वाटलं, तुम्ही म्हणाला होतात, तें शक्य नाही होणार कधीच.”

‘अस का ? बर. पोरी, मी आता सागतों, ते अगदी शक्य आहे.’

“ म्हणजे— । ”

‘म्हणजे हिंमत नि तू एकमेकाचे आहात !’

“ आणि बाळ ? ”

‘त्या बाळाचं जीवन तुमच्यात गुतलेलं नाही. त्याचं लागेबाधे पुढं येतील. प्रेमाची ओढ पुढं असते. ती पोर पुढं तुला अंतरणारच, दुसऱ्याचीच ती. मग आता तिच्यासाठी तुझ्या हिंमतला का मुकणार तूं ? जा, बाळ !— तुझ्या प्रियकरामाग जा !’—

मुकुल खडबडून जागी झाली दचकून. त्या स्वप्नान तिच्या मनावर केवढा परिणाम झाला, इतकं तें खऱ्यासारखं वाटत होतं. ती धावतच जाऊन हिंमतच्या अथरुणाकड पाहू लागली. तें रिकामं होतं !—

मुकुलनं बाळाला दुपट्यात गुरफटून उचललं. राणी निजली होती तिच्याजवळ ती आली, आणि राणीच्या कुशीत तिचं बाळ सरकवून ठेवलं. बाळ न रडता राणीला बिलगलं, आणि राणीन आपला पदर त्यावर घालीत त्याला हातांनी पोटाशी ओढलं ! समाधानानं मुकुल परतली. तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकड आनंदानं नि प्रेमानं राणी पाहत होती. तीहि जागी झालीच होती पण तिचं तें दाखवलं नाही.

धक्क्यापाशी हिंमत येऊन होडग्यात बसला. त्यानं अतिशय जड अंतःकरणानं पागार सोडलं. वल्ही हातांत घेतली आणि तो होडगं

धक्क्यापासून दूर ढकलून वल्हवू लागणार- इतक्यात कुणी तरी धप्-
दिशीं पाण्यात उडी मारली. त्या बाजूला उडी मारून हिंमतन त्या
व्यक्तीला ओढून होडीकड आणल नि होडीत उचलून बसविल.
त्या स्पर्शान ओळख पटली. हिमतच्या मनांतून नि शरीरांतून
आनंदातिशयानं रोमांचाची विजेसारखी चमक उठली.

त्यान जरा भीतभीतच पण मोठ्या आशेन, अशेने विचारल,
“मुकुल ! मुकुल ! !”

“होय हिंमत ! मीच ती तुमची मुकुल ! इथच या पायऱ्यापार्शीं
आपला प्रेमोद्भव झाला, नि इथच त्या प्रेमाची सफलता होत आहे
आज !”

“का आलीस तू ? कशी आलीस मुकुल माझ्याकडे ?”

“प्रश्न कशाला विचारायचे ?” मुकुल म्हणाली, “मी तुम्हाला
सोडून दूर आता कधीं जायची नाही येवढ मात्र खर. जिथ तुम्ही
तिथच मी !”

हिमतन तिला घट्ट जवळ ओढून धरल. ते होडग येवढ लहान
होत ना, पण त्यांना तेंहि मोठ वाटलं !—

धक्क्याच्या जवळपास होडग रात्रभर तरगत होत. वर तारे लुक-
लुकत होते. होडग्याजवळ पाणी आपटून अगदी मदमधुर कुजबुज
करीत होत.

*

*

*

मल्या पहाटे पहिल्या हुकुमाप्रमाण सारगान नागर उचलायला
सुरुवात केली होती. ‘चलो खलाशी हबेस लगर’च्या ठेक्यांत
खलाशी नागर उचलीत होते.

हिंमतचं नि मुकुलच होडग सायतारेजवळ आल तेव्हां शिलमिट
मोठमोठ्यांनं म्हणत होता—

“—गळ्यांत त्याच्या लोंबे दावें !”

“ लागलास पोरींच्या नादी !

कालच केलिस ना तू शादी ?

“ होय दारूच्या नशेत होतो ।

सुंदर म्हणुनी भुललो होतो ! ॥

करीन म्हटलें तिजला दारा ।

पण तिज पाहिलीं पोरें बारा ! ”

“ झिलमिट ! ” हिंमतन डेकवर पाऊल टाकल्याबरोबर जगी आरोळी दिली, “ हे पाहिलस का कोण आहे माझ्याबरोबर ? दुसरी काहीं गाणीं येत नाहींत का तुला ? ”

झिलमिटन लागलीच दुसरे गाण सुरू केल. हिंमतवर त्याचा जीव होता, नि मुकुताईवरहि होता ! त्या दोघांच्या आगमनान तो आनंदून गेला. सारेचजण आनंदान खड्या सुरांत गाण म्हणूं लागले. त्यांना आता कसतानहि हवा तोच होता, नि कसतानीणहि हवी तशीच होती ! नागर वर उचलीत ते मुक्तकथान गात होते—

खाच्या रुपेरी पाण्यांत । वल्हीं ताणा एकसाथ !
हंसासम शुभ्र होडी । लोटतां गाण्या ये गोडी.
चंदीर चकाके वरी । रंगवीली विभावरी
कैसी वर्णू जादूगिरी । शोभा अनुपम खरी.
मंदमंदशा वाऱ्यास । जमिनीचा गोड वास,
त्याच तीरीं आसपास । गृहीं माझी कोणी खास,
वाट पाहे मनीं आस । भेटी व्हावी हाच ध्यास !
कसतानाला मिळे दारा । ‘सायंतारा’ धरी वारा
दर्याला नदी मिळाली । प्रीतीला भरती आली.
नको जीवा ताटातुटी । नको प्रेमाला ओहोटी.
नावनाकें कापे पाणी । दुभंगे दो बाजूं झणीं.
अनुसरे मागें लाट । सांधी तोडलेली वाट

ताणतां वल्ह्नीं अमाप । तलम धवल काप
 जलाचे निघोनि येत । जलबिंदू अगणित,
 रत्नमालिका गुंफिल्या । नाचच्या या लाटा ल्याल्या
 जळीं बल्हांचे आघात । पुष्ट कर हे करीत
 दर्यागान त्या तालांत । गाउनी घुमवूं रात
 निसर्गाच्या दरबारी । खलाशी हे मानकरी
 सार्वभौम राज्य खोटें । येथें आम्हां तुच्छ वाटे !
 होडी एक धा लहान । शीढ धराया पवन
 दिशा देखण्या धा तारा । आम्ही हिडूं दर्या सारा !

उगवत्या सूर्यान पाहिल तेव्हां पश्चिम क्षितिजावर 'सायतारा' एका
 पांढऱ्या शुभ्र टिपक्यासारखी दिसत होती !

सहारा

तीनरगी उत्कृष्ट मुखपृष्ठ, पृष्ठे १५०,
 किंमत १ रुपया

श्री. श्रीधर देशपांडे यांनी ही करुणान्त प्रणयकथा राजकारणाच्या
 पार्श्वभूमीवर रेखाटली आहे. मनोवेधक कथानक. सुंदर आणि समर्पक उपमा,
 आणि ओघवती भाषा या लेखनगुणांच्या त्रिवेणीसंगमाखुळें नामवंत
 लेखकांनीं हि या कादंबरीचें कौतुक केलें आहे.

मनोहर-ग्रंथमाला, टिळक रोड, पुणें २.

